

AKADEEMIA

14. AASTAKÄIK

2002

NUMBER 11

Eesti välispoliitika NATO-diskursus	Maria Mälksoo
MRP õiguslikud tagajärjed	Dietrich A. Loeber
Maailm, kust tulen	Harald Keres
Karl Leichter ja eesti muusikateadus	Maris Männik-Kirme
Revolutsiooni lapsed	Mart Kivastik
Kaks meest on rohkem kui kaks meest	Peeter Olesk
Ayer, Berman, Berkeley ja emotiivne tähendus	Roomet Jakapi
Usu keele metafoorsus	Thomas Andreas Pöder
Kes kardab Virginia Woolfi?	Jüri Allik
Genoom	Matt Ridley
Eesti muusikakultuuri arendamise põhialused	

Kolleegium:

Jaak Aaviksoo, Jaan Einasto, Jüri Engelbrecht, Tiit Hennoste, Kalle Kasemaa, Kalevi Kull, Madis Kõiv, Ülo Matjus, Eero Medijainen, Uno Mereste, Peeter Olesk, Juhan Peegel, Rein Raud, Jaan Ross, Hando Runnel, Jaan Sootak, Peeter Tulviste, Richard Villems

Toimetus:

peatoimetaja . . . Toomas Kiho – toomas.kiho@akad.ee
tegevtoimetaja . . . Indrek Ude – indrek.ude@akad.ee
universalia Jaan Kangilaski – jaan.kangilaski@akad.ee
humaniora } . . . Mart Orav – mart.orav@akad.ee
naturalia }
socialia . . . Jaan Isotamm – jaan.isotamm@akad.ee
keeletoiimetaja . . . Triin Kaalep – triin.kaalep@akad.ee
korrektor Kristin Sarv – kristin.sarv@akad.ee
sekretär Tiiu Jõgi – tiuu.jogi@akad.ee

Postiaadress/Postal address:

Postimaja, postkast 80,
50002 Tartu, Eesti/Estland/Estonia

Toimetuse aadress:

Ülikooli 21, Tartu, Eesti

Telefonid: 423146, 423050

Fax: 423146

E-post: akadeemia@akad.ee

Kodulehekül: www.akad.ee

Arveldusarve nr 221011384196 Hansapangas

© AKADEEMIA 2002

Tartu Ülikooli Kirjastuse trükikoda, Tiigi 78. Trükiarv 2300

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

14. AASTAKÄIK 2002 NUMBER 11 (164)

- Eesti välispoliitika tegijate NATO-diskursus 1998–2001*
Maria Mälksoo 2251
- Molotovi-Ribbentropi pakti õiguslikud tagajärjed:
“Minevikust jäänud probleemidest ülesaamise” kohustuse
kohta. II
Dietrich A. Loeber 2280
Tõlkinud Küllike Maurer
- Maailm, kust tulen: Mälestusi. I
Harald Keres 2308
- “Kõik on kuidagi juhuslik. . .”:
Karl Leichter ja eesti muusikateaduse algus
Maris Männik-Kirme 2331
- Eesti muusikakultuuri arendamise põhialused
. 2349
- Revolutsiooni lapsed
Mart Kivastik 2357
- Kaks meest on rohkem kui kaks meest
Peeter Olesk 2361
- Ayer, Berman, Berkeley ja emotiivne tähendus*
Roomet Jakapi 2365

Usu keele metafoorsus: Fundamentaalteoloogiline uurimus. II*	<i>Thomas Andreas Pöder</i> . . .	2387
Kes kardab Virginia Woolfi?	<i>Jüri Allik</i>	2408
<i>Arvustus</i> : Saksa okupatsiooni ajal hukkunute jälgi ajamas. <i>Eesti rahvastikukaotused III/1. Saksa okupatsioon 1941–1944. Hukatud ja vangistuses hukkunud. Koostanud Indrek Paavle. (ORURKi väljaanne nr 17.) Tartu, 2002. 316 lk.</i>	<i>Vello Helk</i>	2423
Abstracts	2430
Genoom: Ühe liigi autobiograafia kahekümne kolmes peatükis. VIII	<i>Matt Ridley</i> <i>Tõlkinud Kalle Hein</i>	2439

Akadeemia honorar Eesti Kultuurkapitalilt.

Lk 2307, 2330, 2364, 2407: Johann Ernst von Pancki (1805–1891) siluettportreed.

*Tärniga märgitud artiklid on eelretsenseeritud.

EESTI VÄLISPOLIITIKA TEGIJATE NATO-DISKURSUS 1998–2001

Maria Mälksoo

Põhja-Atlandi Lepingu Organisatsiooni (NATO) strateegilise tähtsuse tunnistamine Euroopa julgeolekule üldiselt ning Eesti ja teiste Balti riikide turvalisusele iseäranis on olnud Eesti välispoliitika tegijate avaliku poliitilise diskursuse kõigutamatu seisukoht külma sõja järgsel ajal. NATO laienemist Balti riikidesse on käsitatud võtmena selle Euroopa osa turvaliseks muutmiseks ning seeläbi ühe peamise panuse andjana kogu Euroopa julgeoleku ja stabiilsuse heaks.

Alliansi Madridi tippkohtumise (1997) järel on see argument saanud üheks Eesti välispoliitilise eliidi NATO-diskussiooni tulipunktiks. Eesti välispoliitika tegijate NATO-diskussused kui mõtete formuleeringud alliansi olemuse, rolli ja laienemise teemal¹ on aga tervikuna mõistagi märksa mitmekihilisemad. Hõlmates erinevate narratiivide, kontseptsioonide ja ideoloogiate kombinatsioone, esindab Eesti välispoliitika võtmeisikute NATO-diskursus tervet argumentide kompleksi, mis toetab külma sõja järgses julgeolekukeskkonnas teisenenud NATO edendamist ning Eesti kujutamist uuenenud Euro-Atlandi julgeolekukeskkonna osana. Eesti NATO-pürgimuste (vahe)finiši, alliansi Praha tippkohtumise eelõhtul — ühel intensiivsemal välispoliitilise töö etapil taasiseseisva Eesti diplomaatia ajaloos — on kohane heita

¹Sellise üldise diskursusemõiste määratluse (“diskursus kui mis tahes mõtete formuleering mingil konkreetsel teemal”) annab Wolters (2001: 1162). Käesolevas artiklis mõistetakse diskursust eelkõige selle kontseptsiooni kitsas tähenduses — suhteliselt hästi korrastatud argumentide süsteemina, sidusa arutlusviisina, interpretatiivse võttestikuna, mis koondab terminite ja kõnekujundite struktureeritud süsteeme (vt Wood, Kroger 2000: 19).

süvenev pilk välispoliitilise eliidi NATO-diskursuse struktuurile ja dünaamikale.

Järgnevalt analüüsitakse aastail 1998–2001 Eesti välispoliitikat kujundanud võtmeisikute esitatud konstruktsioone NATO-st, Eesti kohast Euro-Atlandi julgeolekukoosluses ning alliansi rollist külma sõja järgses julgeolekukeskkonnas lähtuvalt kriitilise diskursus-analüüsi teooriaist ja meetodeist.² Välispoliitika tegijate olulisemate NATO-teemaliste kõnede, artiklite ja intervjuude teksti-analüüsi³ põhjal otsitakse vastust küsimusele, mil viisil peegeldab nende NATO-pilt Eesti välispoliitilist enesemääratlemist transatlantilise julgeolekukoosluse osana ning kuidas toetab ta riigi julgeolekupoliitilist põhihuvi — NATO liikmeks saamist. Milliste argumentidega põhjendatakse Eesti kuuluvust euroatlantilisse julgeolekukooslusesse? Kuidas Eesti välispoliitika tegijad seletavad oma riigi julgeolekupoliitilisi suundumusi maailmale ja Eesti elanikele? Kuidas kujutatakse NATO tulevikku ja Eesti positsiooni selles?

Need küsimused on ühiskonna julgeolekupoliitilise eneseteadvustamise seisukohast võtmetähendusega. On ju ilmne, et välispoliitilise eliidi NATO-teemalised kõned ja tekstid ei ole spontaansed lausumisaktid, vaid sihipärase retoorika ja teadlikult valitud argumentatsiooniga tahtliku poliitilise veenmise vahendid, mille eesmärgiks on kujundada auditooriumi hoiakuid teatud kindlas

²Kõnealuse perioodi retoorika on uurimuse fookuses järgmisel põhjusel: kuigi NATO tippkohtumine Madridis (1997), kus kinnitati organisatsiooni avatud uste poliitika jätkumist, sai tõsisema NATO-teemalise diskussiooni tõukejõuks Eestis, jõuti sisulise arutelu ning tegelike poliitiliste sammudeni (nt Eesti ametliku esinduse avamine NATO peakorteris Brüsselis) siiski pigem järgmisel, 1998. aastal. Vaatlusalusel perioodil muutus seoses 1999. a Riigikogu valimistega osaliselt küll välispoliitilise eliidi isikkoosseis, ent NATO-teemalise retoorika järjepidevust see ei mõjutanud — liiatigi kuulusid olulisematest “Eesti eestkõnelejaist” Lennart Meri Vabariigi Presidendina ja Toomas Hendrik Ilves välisministrina välispoliitika tegijate (*foreign policy makers*) hulka juba 1998. aastal.

³Valim hõlmab ca 40 välispoliitilist kõnet/teksti aastaist 1998–2001. Uurimuse metoodiliseks aluseks on Norman Fairclough’ verbalse diskursuse kriitilise analüüsi meetod (vt Fairclough: 1992, 1993, 1995), millele sekundeerivad argumentatsiooni- ja retooriliste vahendite analüüs.

suunas. Diplomaatilise “kirjaoskuse” olulisust on selles kontekstis raske üle hinnata: kriitilist teadlikkust keele ja diskursiivsete praktikate vahelistest seostest on peetud koguni demokraatliku kodaniku(teadvuse) eeltingimuseks (vt Fairclough 1993: 142). Rahvusvahelisel tasandil aga on Eesti välispoliitika tegijate NATO-diskursuse kriitilise analüüsi näol tegemist omalaadse *case study*’ga väikeriigi piiratud sümbolilise võimu rakendamise kohta välispoliitiliste kõnede ja tekstide kui diplomaatiliste vahendite kaudu.⁴

Käesoleva artikli teljeks on eeldus, et Eesti välispoliitika tegijate nn uus NATO-diskursus — idee alliansi teisenemisest kollektiivse kaitse organisatsioonist üheks põhiliseks julgeolekut loovaks ning tagavaks institutsiooniks euroatlantilises julgeolekuruumis — on *de facto* teatav konstruktsioon, ratsionaalne valik NATO külma sõja järgse identiteedi määratlemise võimaluste vahel. Uue NATO idee edendamine aitab põhjendada ja legitimeerida NATO laiendamise vajadust Kesk- ja Ida-Euroopa riikidesse, sealhulgas Eestisse — teisisõnu teenib Eesti peamist julgeolekupoliitilist huvi. *Ergo*, Eesti välispoliitika võtmeisikute NATO külma sõja järgse identiteedi määratlemine rahvusvaheliste suhete institutsionalistliku teooria vaimus “rüütab” tegelikult geopoliitilisest kaalutlusest lähtuvat vajadust tagada riigi sõjaline julgeolek, teisisõnu Eesti soovi maandada oma julgeolekuriske NATO kaitsva sõjalise, poliitilise ja strateegilise vihmavarju alla pääsedes.

⁴Veel enamgi, Balti riike on nimetatud koguni Euroopa külma sõja järgsete probleemide mikrokosmoseks. Tõepoolest, alates 1994. aastast, mil endine Rootsi peaminister Carl Bildt (1994: 72) nimetas Venemaa suhteid Balti riikidega lakmustestiks Venemaa progressi kohta parimate suhete arendamisel Läänega, on Balti piirkonda käsitatud laboratooriumina erinevate julgeolekuprobleemide analüüsimiseks, pidades sealjuures eeliseks otseste “kuumade” kriiside puudumist (Perry *et al.* 2000: xiii).

UUS NATO UUES EUROOPAS

Eesti eestkõnelejad välispoliitika alal on *expressis verbis* väljendanud oma *resp.* Eesti riigi soovi ühineda “uue NATOga uues Euroopas” (Ilves 1997) ehk NATOga, mis ei tegele enam niivõrd Lääne-Euroopa territoriaalkaitsega, vaid turvalise ja stabiilse Euroopa loomisega jagatud demokraatlike väärtuste edendamise ning kõikide rahvusliku kaitse aspektide läbipaistvuse tagamise ja rahuvalve kaudu (Archer, Jones 1999: 170–171).

NATO algne kollektiivse kaitse missioon, mis oli organiseeritud Nõukogude ohu vastu, on fundamentaalselt muutunud. Külma sõja järel on alliansi liikmed kohandanud NATO olemust ja rolli lootuses seista vastu uutele väljakutsetele, mis mõjutavad nende julgeolekut (Kay 1998: 1). Seega ei ole vettpidavaks osutunud rahvusvaheliste suhete realistliku traditsiooni teoreetikute ennustused NATO allakäigu kohta (vt nt Waltz 1993), mis lähtuvad ideest, et suurte sõdade ja pikaajaliste konfliktide poolt genereeritud alliansid peaksid ohu kadudes tarbetuks muutuma. Õigus näib olevat hoopis institutsionalistliku vaatekoha esindajatel,⁵ kes kinnitavad, et ka vahetu ohu kadudes jäävad julgeolekuprobleemid siiski alles, ning seepärast võidakse teha jõupingutusi institutsionaliseeritud julgeolekukoalitsioonide säilitamiseks, muutes nende funktsioone, et tulla toime hajusamate julgeolekuprobleemidega — riskidega. Väidetavalt oleme just NATO juhtumi puhul tunnistajaks alliansi teisendamisele julgeolekut korraldavaks institutsiooniks (Wallander, Keohane 2001: 1118).

Tõepoolest, Põhja-Atlandi Lepingu Organisatsioon on muutunud külma sõja järgsest Lääne demokraatia katusorganisatsioonist üheks põhiliseks julgeolekut loovaks ning tagavaks institutsioo-

⁵Institutsionalistid usuvad, et rahvusvahelised institutsioonid muudavad koostöö tõenäolisemaks, sest nad loovad koostööaltima keskkonna: lihtsustavad kokkulepeteni jõudmist, vähendavad transaktsioonikuluseid, loovad tingimused multilateraalseteks läbirääkimisteks *etc.* Seeläbi tuuakse eri riikide valitsused pidevasse omavahelisse interaktsiooni, kahandades ajendeid petmiseks ning tõstes reputatsiooni väärtust (Keohane 1984: 244–245). Seega annavad institutsioonid kaugemas perspektiivis olulise panuse suureneva rahvusvahelise koostöö heaks ning aitavad ühtlasi edendada rahu.

niks euroatlantilises julgeolekuruumis (Forster, Wallace 2001–2002: 107; Mölder 2001: 2471). Mitmed arengud (NATO programmi Partnerlus Rahu Nimel elemendid, NATO ja Venemaa suhete edenemine, alliansi stabiliseerimiskohustused sõjajärgses Bosnias) viitavad, et isegi juhul, kui NATO jääb kollektiivse kaitse instrumendiks, on ta muutumas *ad hoc* ja selektiivsel baasil toimivaks kollektiivse julgeoleku tagamise vahendiks Euro-Atlanti piirkonnas (Yost 1998: 135). Üheks tõsisemaks probleemiks, millega allianss praegu vastamisi seisab, on seega pikaajalise kollektiivse kaitse põhifunktsiooni ning uute kollektiivse julgeoleku missioonide vahelise suhte selgitamine (Yost 1998: 135). Lõpuks ei ole NATO ju loobunud kollektiivse kaitse põhimõtetest, pigem on oht julgeolekule omandanud hoopis teise tähenduse.

NATO laienemise problemaatika rõhutab implitsiitset — või vähemalt potentsiaalset — pinget organisatsiooni kollektiivse kaitse ning kollektiivse julgeoleku eesmärkide vahel. Kollektiivset kaitset peetakse avalikus diskussioonis harva laienemise põhjuseks, sest ühelt poolt kõlaks see Venemaa-vaenulikkult (tõstatades küsimuse: kaitse kelle vastu?) ning teisalt võiks masendada kandidaatriike, mis käimasolevast laienemisringist välja jäetakse — kuivõrd selline samm viitaks laienemisest kõrvalejääjaile, et neile ei garanteerita sellist kaitset (Yost 1998: 138). Kõige selle valguses on mõistetav, miks on väljendatud arvamust, et NATO laienemine on üheks peamiseks kaasaegse kooperatiivse julgeolekudilemma esinemisvormiks (Mölder 2001: 2471).

Eesti juhtumisse ülekantuna seisneb see dilemma võitluses NATOsse pääsu eest ning julgeolekulise ohustatuse tundes NATO laienemisprotsessist välja jäämise korral. Kooperatiivse julgeolekudilemma “teine tera” viitab aga tõsiasi, et Kesk- ja Ida-Euroopa riikide julgeoleku kasv NATO-liikmelisuse kaudu tekitab julgeolekukartusi NATO potentsiaalsel julgeolekurivaalil Venemaal (Mölder 2001: 2471).

Stephen Weber kinnitab (*cit.* Kay 1998: 10), et NATO on alati olnud omapärane segu alliansist ja julgeolekukooslusest. Teisalt, nagu on demonstreerinud Emanuel Adler (*cit.* Kay 1998: 10), on tõenäolisem leida kohane geograafiline baas selgesti piiritletud julgeolekukooslusele siiski Euroopa Liidu (EL) raa-

mes. Selles kontekstis näivad põhjendatud Eesti välispoliitika tegijate püüdlused lahendada kooperatiivset julgeolekudilemmat võimalikult suure hulga koostöösidemete abil, taotledes julgeolekutagatiste saavutamist eneseidentifikatsiooni kaudu mõlema Lääne tsivilisatsiooni juhtiva sambaga Euroopa julgeolekuarhitektuuris — NATO ja ELiga (vt ka Mölder 2001: 2484–2485).⁶

DEBATT NATO LAIENDAMISE ÜLE

Riigi julgeolekuidentiteedi konsolideerumine mingi julgeoleku-koosluse raames ei ole siiski pelgalt — väikeriigi puhul ehk isegi mitte ennekõike — riigi enda teha.⁷ Nii on ka NATO laienemise küsimus põhjustanud teravaid lahkavamuusi teadlaste ja poliitikategijate hulgas nii Läänes kui Venemaal. Poolt- ja vastuargumente NATO laienemise kaasuse kohta on tulnud nii rahvusvaheliste suhete realistliku kui ka institutsionalistliku traditsiooni teoreetikutelt ja praktikutelt.

NATO laienemist pooldavad realistid, näiteks Peter Rodman, Henry Kissinger ja Zbigniew Brzezinski (Kay 1998: 104), lähtuvad eelkõige võimude tasakaalu analüüsist. Selle vaatekoha järgi suurendab külma sõja joone nihutamine kaugemale itta julgeolekut Euroopas, kuna Venemaa kujutab endast endiselt ohtu. Mõned realistid on väitnud, et Venemaa võib tagasi pöörduda oma

⁶Püüdu maksimaalselt adresseerida kooperatiivset julgeolekudilemmat peegeldab kujukalt Eesti välispoliitilise eliidi üks lemmikmetafoore NATOst ja EList kui “ühe mündi kahest küljest” Eesti välispoliitiliste taotluste kontekstis. Metafoori intellektuaalseks aluseks on idee nn kõva ja pehme julgeoleku vältimatust seotusest Eesti jaoks, millest tulenebki veendumus ELi ja NATO laienemisprotsesside sünkroonsuse vajalikkusest. Eestlaste tõrksat suhtumist ELiga ühinemisesse kujutatakse seetõttu ähvardusena, mis võib tingida ka riigi väljajäämise NATOst (Meri 2001). Lõpuks on siiski poliitiline reaalsus see, et kuigi NATO ja EL on hoolikalt vältinud oma laienemisprotsesside seostamist, on nende organisatsioonide tulevikuväljavaated läbi põimunud (vt Asmus, Nurick 1996: 135).

⁷Nn geopoliitilise vaatevinkli kohaselt määrab suurriikide poliitika väikeriikide saatuse ning väikeriigi tegevusel puudub pikaajaline mõju enda ellujäämise tagamisele (Knudsen 1996: 8).

suurvõimustaatuse juurde ning jätkata traditsioonilist imperialistlikku käitumist. Seega leiavad antud vaatenurga esindajad, et parim idee on laiendada NATOt kiiresti ajal, mil Venemaa on veel võimetu olulist preventiivset vastulööki andma. NATO laienemisprotsess oleks ühtlasi oluline vahend USA üleoleku kindlustamisel Euroopa ees (Kay 1998: 103).

Seevastu realistid, nagu Michael Brown, Michael Mandelbaum, Philip Zelikow, George Kennan (Kay 1998: 106), kes oponeerivad NATO laienemise ideele, on leidnud, et NATO laiendamine ohu puudumisel võib põhjustada uuenenud julgeolekualase võistluse NATOsse mittekaasatud riikide hulgas või provotseerida Venemaad laienemisprotsessile vastama endise Nõukogude Liidu osade taasintegreerimisega. Seega leiavad NATO laienemise vastased realistid, et stabiilsuse edendamise asemel tekitaks NATO laiendamine ebastabiilsust, mida praegusel hetkel ei ole. Mõned realistid on NATOt üleüldse demokraatia konsolideerimiseks ebakohaseks institutsiooniks pidanud. Sobivama alternatiivina uutele julgeolekuprobleemidele vastu seismiseks nähakse hoopis ELi (Kay 1998: 105).

Institutsionalistliku traditsiooni esindajatel, näiteks Ronald Asmusel, Richard Kugleril, F. Stephen Larrabee'l ja Allen Sensil (Kay 1998 108),⁸ on NATO laienemise pooltargumentide teljeks Euroopa ühinemise edendamise ning demokraatia ja stabiilsuse levitamise taotlused. Selle vaatenurga kohaselt on NATO jätkuv laienemine vajalik stabiilsuse tugevdamiseks Euroopas. Muutudes alliansist julgeolekut korraldavaks institutsiooniks peaks NATO püüdma hõlmata kõiki regiooni riike, mille puhul saab kindel olla, et nad toetavad NATO põhimõtteid ja täidavad tema reegleid. Seetõttu võiks isegi demokraatlik Venemaa *in spe* saada NATO kui julgeolekut korraldava institutsiooni liikmeks (Wallander, Keohane 2001: 1119–1120). Teisisõnu ei peaks selle vaatenurga kohaselt NATO laiendamine tähendama mitte ohule orien-

⁸Institutsionalistide hulgas leidub ka NATO laienemise vastaseid (nt Arnold L. Horelick ja Charles A. Kupchan), kelle vastuseis alliansi laienemisele on seotud kartusega organisatsiooni efektiivsuse kahanemise ees (Kay 1998: 112–114).

teeritud sõjalise alliansi laienemist, vaid alliansi muutumist julgeolekut korraldavaks institutsiooniks.

Lisaks arvatakse NATO laienemisprotsessi tulemusel kujunevat positiivsem ja Läänele orienteeritum Venemaa välispoliitika (Karatnycky, *cit.* Kay 1998: 111). NATO laienemist soovivad institutsionalistid on kasutanud oma argumentatsiooni toetamiseks ka selliseid klassikalisi institutsionalistlikke teese nagu “demokraatiad ei sõdi omavahel ning sellepärast peaks NATO püüdlema demokraatlike riikide klubi edendamise suunas” ja “NATO laienemine oleks vahendiks konfliktiohu vähendamiseks kandidaatriikide vahel ning seega Lääne julgeolekukoosluse laien-dajaks”. NATO laienemist pooldavad institutsionalistid peavad alliansi laienemisprotsessi jätkumist vältimatuks ka sel põhjusel, et NATO ei saa juba antud lubadustest taganeda — vähemalt mitte oma tõsiseltvõetavust ja usutavust kahjustamata (Kay 1998: 111–112).

Postkommunistlike Kesk- ja Ida-Euroopa riikide jaoks aga pole debatt NATO ja ELi laienemise üle tähendanud arutelu julgeoleku ja majandusliku arengu ning heaolu tagamise teemadel, vaid ka saatuslikku otsustust nende kuulumise kohta Lääne tsivilisatsiooni (Lauristin 1997: 32); teisisõnu tunnustuse leidmist või saamata jäämist valitud julgeolekuidentiteedile. Selles valguses saab mõistetakse, miks Eesti kollektiivse mälu fookuses on oma kultuuri ja ajaloo eripärasuse rõhutamise asemel sarnasuste, minevikusidemete ja jagatud substantsi otsimine “valitud” rahvaste ja kultuuridega, õigustamiseks ja põhjendamaks näiteks oma kuuluvust Põhjamaade hulka või liitumist ELi ja NATOga (vt Gross 2000: 14).

TRANSATLANTILISE JULGEOLEKUKOOSLUSE IDENTITEEDI KONSTRUEERIMINE

Eesti välispoliitika tegijate NATO-konstruksioon peegeldab riigi välispoliitilist enesidentifikatsiooni transatlantilise julgeolekukoosluse osana. Et Eesti jaoks nähakse NATO-liikmelisust parima julgeolekukorraldusena, sest Eesti jagab NATOga nii ühiseid demokraatlikke väärtusi kui ka ühiseid huve, kasutatakse NATO

olemuse ja rolli määratlemisel külma sõja järgses julgeolekukeskkonnas institutsionalistlikke argumente, mis toetavad stabiilsus- ja julgeolekuplatvormide loomist alliansi laienemise teel Kesk- ja Ida-Euroopasse ning aitavad parimini hajutada Eesti "halli tsooni" jäämise hirmu. Teisisõnu on Eesti välispoliitika tegijate NATO-visioon rakendatud riigi julgeolekupoliitilise positsiooni konsolideerimise vankri ette.

Transatlantilist julgeolekukooslust, mille olulisemaks institutsiooniks on NATO, kujutatakse ennekõike ühistel väärtustel põhineva üksusena. NATO kui ühistel väärtustel põhineva institutsiooni määratlemine on seotud alliansi laienemise temaatikaga: toonitatakse, et ka Eesti jagab neid põhiväärtusi, millele Põhja-Atlandi Lepingu Organisatsioon kord rajati (rahu, vabadus, demokraatia, heaolu) ning et NATOsse kuulumine on kokkuvõttes üks "normaalseks Euroopa riigiks olemise väljunditest" (Luik 1999a). Ergo, NATO identiteedi konstrueerimine eelkõige läbi jagatud väärtushinnangute ja põhimõtete prisma aitab ühtlasi põhjendada alliansi laiendamise vajadust. Enamgi veel: transatlantilise julgeolekukoosluse kujutamine Euroopat ja Põhja-Ameerikat siduvaid ühisväärtusi rõhutades võimaldab Eesti välispoliitika tegijail NATO laiendamise vajadust põhjendada n-ö NATO enda relvadega. Põimides oma tekstisse antud kontekstis asjakohase(id) metadiskursuse(id), võetakse dialoogipartnerilt — NATOlt — võimalikud vastuargumendid organisatsiooni laiendamise vajaduse suhtes (vt nt Meri 2000). Lõpuks ei saa NATO liikmesriigid ju küünilisena näimise kartuses vaidlustada enese sõnastatud missiooni — piiride avardamise idealistlikku eesmärki.

Olulisel kohal on retooriline võttestik, mis rõhutab Eesti valmisolekut anda oma panus transatlantilisse julgeolekusse, mitte piirduda pelgalt alliansi pakutavate julgeolekühüvede tarbimisega. Esitatavad ratsionaalsed argumendid manifesteerivad küll entusiasmi oma panuse suhtes ühtse Euroopa julgeoleku tagamise, ent nende väidete taga peitub pragmaatiline vajadus tagada Eesti julgeolekut. Vaadeldava aladiskursuse raames täidetakse julgeoleku tootmise valmiduse idee antud kontekstis kohaseima väärtuste importimise sisuga (vt Meri 1999d).

NATO põhiolemuse määratlemine ühiste väärtuste kaitsmisele tugineva koostöö kaudu seostub transatlantilise kogukonna iden-

tifitseerimise teise dimensiooniga, mis vaatleb NATOt ennekõike ühiste transatlantiliste huvide kontekstis.

Transatlantilise julgeolekukogukonna piiride määratlemine ühiste huvide kaudu lähtub eeldusest, et NATO on rahu ja stabiilsuse tagajana Euro-Atlandi piirkonnas asendamatu. Transatlantilise julgeolekukoosluse — ning NATO kandidaatriikide kui mõtteliselt, ehkki mitte veel realselt juba sinna kooslusesse kuuluvate riikide — ühishuvidena nähakse stabiilset ja turvalist Euroopat ning stabiilset, demokraatlikku, turvalist ja koostööaldist Venemaad (Meri 1999c). Huvitav on täheldada, et sellegi diskursusetüübi raames teenib NATO identiteedi konstrueerimine samaaegselt alliansi Kesk- ja Ida-Euroopa riikidesse laiendamise eesmärki (vt Ilves 1999a). Just alliansi demokraatia ja vabaduse tsoonide laiendamine väidetakse olevat võtmetähendusega nii Euroopa julgeoleku tagamise kui ka demokraatlike arengute jätkumise seisukohalt Venemaal. Lisaks on ühiste huvide alusel piiritletud julgeolekukoosluse laiendamisel ka majanduslik dimensioon (Meri 1999d).

Kolmanda keskse telje transatlantilise julgeolekukoosluse määratluses moodustab retoorika, mis rõhutab NATO teisenemist seoses külma sõja järgse Euroopa julgeolekukeskkonna muutumisega. Nn uue NATO idee ehk arusaam, et NATO põhieesmärgiks pole enam pelgalt alliansi liikmesriikide territoriaalkaitse, vaid turvalise ja stabiilse Euroopa loomisega jagatud demokraatlike väärtuste edendamine ning rahuvalve või isegi rahuloome missioonid (Luik 1998), on üks kesksemaid kontseptsioone Eesti välispoliitika tegijate NATO-diskursuses.

Nn uue NATO-identiteedi määratlemise käigus esitatakse ilmselt rahvusvaheliste suhete teooria institutsionalistliku traditsiooni võtmes argumente ning vaieldakse vastu realistliku traditsiooni põhiväidetele (vt Ilves 1999a). Ilmneb institutsionalistide ühe võtmehüpooteesi oskuslik kasutamine — peetakse nimelt tõenäoliseks, et keerukad alliansid suudavad efektiivseimalt kohaneda ohtude kadumisega, täiustades ja arendades pigem riskide kui otseste ohtudega toimetuleku viise (Wallander, Keohane 2001: 1119; vt ka Ilves 2001b). NATOt vaadeldakse elava ja areneva organismina, mis kohaneb paindlikult muutustega julgeolekukeskkonnas (vt Tiido 2001b).

Ilmekalt joonistub uueneva NATO jätkamise vajaduse põhjendamisel välja institutsionalistide eeldus, et traditsioonilised julgeolekuohud on asendumas raskemini piiritletavate julgeolekuriskidega, ning seetõttu on koostöösuhete arendamine otseselt seotud rahvusvahelise ühiskonna liikmete turvalisusega (vt Ilves 1999a).

Rõhutades NATO vastutust julgeoleku loomisel ning tagamisel euroatlantilises julgeolekuruumis, seostab seegi aladiskursus uueneva NATO lõppmissiooni laienemisega Kesk- ja Ida-Euroopa riikidesse. Tõepoolest: "NATO peaks kohanema Euroopa uute tingimuste ja uue tegelikkusega. NATO peaks vastu võtma uusi liikmeid, et taasühendada Euroopat ja luua kindel alus edaspidiste suurte ja väiksemate konfliktide ärahoidmiseks." (Meri 1998d.)

Pareerimaks võimalikku skeptitsismi Eesti julgeolekuhuvide omakasupüüdlikkuse aadressil ning kahtlustusi NATO laiendamise põhjendatuses alliansi tõhususe seisukohast, rutatakse liisama retoorilisi vastulubadusi. Eesmärgiks ikka näidata uueneva NATO heaolu- ja stabiilsusvihmavarju laiendamise vajadust Balti piirkonda transatlantilise julgeolekukoosluse enda huvidele kasulikuna (vt Meri 1998c ja Ilves 2001b). Iseloomulik on valitud argumentide emotsionaalne iseloom: Eesti "embrüonaalne kaitsevõime" (Sakkov 2000: 33) ei võimalda apelleerida ratsionaalsele väitele alliansi sõjalise tõhususe tugevnemisest riigi NATO-liikmelisuse saavutamise tulemusena. Seetõttu saabki Eesti välispoliitiline eliit põhjendada Baltimaade NATO-liikmelisuse vajadust julgeolekukoosluse enda jaoks nn pehmete argumentide varal just tänu sellele, et rahvusvahelise koalitsiooni olemasolu on NATO juhtriikide jaoks imperatiivne ennekõike poliitilistel, mitte sõjalistel põhjustel (vt Sakkov 2000: 35). NATO kollektiivse julgeoleku mõõtmele rõhumine muudab Eesti NATO-liikmelisuse küsimuse üle arutamise üldse võimalikuks, kuna pelgast kollektiivse kaitse kaalutlusest lähtudes oleks NATO huvi Balti riikidesse laiendada marginaalne: alliansi sõjalisele kaitsevõimele need kolm väikeriiki ju palju juurde ei anna. Seega aitab alliansi külma sõja järgse identiteedi kujutamine euroatlantilises julgeolekuruumis julgeolekut loova ja tagava võtmeinstituutiooni kuvandi kaudu põhjendada vajadust laiendada NATOt Kesk- ja Ida-Euroopasse, sealhulgas Eestisse.

VENE FAKTOR

Diplomaatiliselt hästi kõlavate ning kindlasti ka hästi mõeldud NATO identiteeti ja rolli kirjeldavate argumentide tagant kumab aga läbi ajaloolisele kogemusele toetuv hirm Venemaa ees, mis on ilmsesti ka põhialus Eesti liikmelisuse taotlemisele NATO-s (vt Meri 1998b). Siin on läbiv minevikust õppimise olulisust toonitav retoorika (vt Meri 2001). Geopoliitilise asukoha ning ajaloolise kogemuse põhjal identifitseeritud julgeolekuohud, mis retooriliste vahendite võrgu alt vabastatuna mahuvad märksõna "Venemaa" alla, aitavad siseauditooriumi ees põhjendada ka kaitsekulutuste tõstmise vajadust (vt nt Luik 1999b).

Läänele püütakse seevastu selgitada Venemaa tundlikkuse paikapidamatust NATO laienemise suhtes. Toonitatakse, et NATO laiendamine ei ole moodus Venemaad alandada (Meri 1998b), vaid hoopis Venemaa enda demokraatliku arengu huvides toimuv protsess (Meri 1999d). Nii põhjendatakse NATO laienemise Venemaa-möödet Zbigniew Brzezinskilt laenatud kujundiga "lepitus julgeoleku kaudu". Lepitust ei pakuta üksnes Venemaale, kuigi NATO Venemaa-liikmelisusele avatuse sümbolne teade peab ilmselt rõhutama tõika, et nii NATO kui ka Venemaa peavad mõlemad liikuma edasi külma sõja aegseist mõttemallidest ning töötama ühekoos rahu nimel kogu kontinendil. Lepitust pakutakse ennekõike siiski Kesk- ja Ida-Euroopa riikidele, et aidata neil teostada mineviku ületamise, *Vergangenheitsbewältigung*'i vabalist protsessi (Meri 1999a).

Kokkuvõttes toonitatakse, et Balti riikide NATO-liikmelisus ei ohustaks kuidagi Venemaad, aitaks konsolideerida demokraatiat ja stabiilsust Põhja-Euroopas ning ennekõike oleks tugev toetus-avalduis põhimõtetele ja väärtustele ajal, mil printsiipiaalne ühiste väärtuste kaitse näib isegi olulisem kui NATO laienemisdebatil algusaegadel. Sel põhjusel on üheks läbivaks argumendiks NATO laienemise õigustamine Balti riikidesse Venemaa vastuseisule vaatamata (vt nt Meri 1998d, 1999d).

Siin murrab sisse üks olulisi kinnismetafoore NATO laiendamise vajaduse põhjendamisel Balti riikidesse: Baltimaade NATOsse võtmise küsimuse kujutamine lakmusproovina, mis testib nii USA

Euroopa-poliitikat kui ka Venemaa demokraatlikku arengut ning positiivsemat suhtumist Läände (vt Meri 1998c ja 1998e).

Kontseptuaalsel tasandil paigutavad Eesti välispoliitika tegijad Eesti julgeoleku niisiis Euroopa julgeoleku konteksti, ja vastupidi. Eesti välispoliitika tegijate julgeolekuohtude määratlemise püsirepertuaaris on keskne idee julgeoleku jagamatusest Euroopas (vt nt Tiido 2001a; Ilves 1998). Teisisõnu väljendatakse veendumust, et ühegi riigi julgeolekut ei tohiks saavutada teis(t)e riigi/riikide arvelt. Julgeoleku jagamatuse deviisiga käib kaasas implitsiitne eeldus, et Eesti julgeoleku küsimus (ja Baltikumi julgeolek üldiselt) kujutab endast probleemi ka kõikide alliansi liikmete jaoks. Archer ja Jones (1999: 170) on aga avaldanud kahtlust selle eelduse paikapidamise osas.

Huvipakkuv on seegi, et Venemaa jääb Eesti välispoliitiliste liidrite Euroopa julgeoleku jagamatuse skeemist ilmselt välja: teiste sõnadega on Eesti välispoliitika tegijate julgeoleku jagamatuse eeldus Venemaa suhtes eksklusiivne. Et aga Venemaad ei identifitseerita euroatlantilise julgeolekuruumi osana, peaks loogilise järelalusena omakorda viima Moskva julgeolekulise ebakindluse probleemi juurde ehk demonstreerima kooperatiivse julgeolekudilemma tähendust Venemaa jaoks NATO laienemise kontekstis. Sisuliselt otsitakse ju Eesti liikmelisuse läbi NATOs pelgupaika Venemaa eest. See ametliku retoorika pinnalt ehk raske mini väljaloetav veendumus kajastub parimini neis pöördumistes, mis välisauditooriumi kõrvadele ja silmadele mõeldud ei ole. Markantseimaks näiteks on poolkogemata avalikuks saanud ekspeaminister Mart Laari kiri Isamaaliidu liikmete e-posti listis (vt Laar 2001).

Kirjas esinev retoorika, mis avalikus poliitilises diskursuses oleks skandaalihõnguline, viitab ühemõtteliselt Venemaale kui vägivaldsele, militaarsole ja ettearvamatu le naabrile, kes pealegi on Eestiga võrreldes hoopis teisest kaalukategooriast (vt ka Berg, Oras 1999: 2491). Lääne poole suunatud avalikes pöördumistes on Eesti välispoliitilised liidrid seevastu varmad rõhutama, et Eesti pürgimused NATO-liikmelisuse suunal on tehtud otsese ohu puududes, ning selle kinnituseks viidatakse "heanaaberlikele poliitikatele" Venemaa positiivse hõlvamise näol kahepoolsetes läbirääkimistes ja kokkulepetes (vt Meri 1998b ja 1998c).

Eesti välispoliitika tegijate käsitlus julgeolekuohtudest kätkeb seega nii retoorilist ilustamist ja soovmõtlemist (*wishful thinking*) kui ka vihjet ratsionaalsele poliitilisele valikule Venemaa kujutamise osas Läänele suunatud avalikus poliitilises diskursuses. On ju selge, et kaugemas perspektiivis on Venemaa muutumine normaalseks demokraatlikuks riigiks Eesti julgeoleku ainus lootus (Sakkov 2000: 32) ning selles valguses saab tänase Venemaa välispoliitiliste palgejoonte pehmendamise anda vaid positiivset efekti — demonstreerides Läänele Eesti head tahet ja konstruktiivset toetust demokratiseeruvale Venemaale. Pragmaatiline on Venemaa-ähvarduse rõhutatud eitamine Eesti NATO-liikmelisuse taotluse põhjusena Läänele suunatud avalikus diskursuses, kuna eeldatakse, et geopoliitiliselt tundlikus piirkonnas asuva väikeriigi poolt tajutud julgeolekuohu importimisvõimalus allianssi muudab riigi NATO jaoks mitteatraktiivseks ning töötab seega vastu Eesti julgeolekuhuvidele. Ratsionaalsem on Läänele suunatud NATO-diskursuses geopoliitikast ja ajaloost tulenevaid julgeolekuhirme mitte avalikult manifesteerida, vaid käsitleda Eesti julgeolekule hädavajalikuna tajutavat NATO laienemist pigem idealistlikele visioonidele kui realistlikele kalkulatsioonidele tugineva fenomenina.

Seega kasutavad Eesti välispoliitika tegijad nn Vene faktorit NATO laienemise kontekstis mitmeti. Siseaudituumile suunatud diskursuses kujutatakse Venemaad Eesti NATO-liikmelisuse taotluse põhideterminandina, määratledes ohte Eesti julgeolekule geopoliitilisest kaalutlusest ja ajaloolisest kogemusest lähtuvalt. Läänele suunatud diskursuses rõhutatakse seevastu Eesti-Vene suhete positiivset arengut ning eitatakse Venemaa poolt lähtuvaid otseseid ohte Eesti julgeolekule.

NATO LAIENEMISE DISKURSUS

NATO laienemise narratiiv mängib võtmerolli nii Eesti julgeolekuidentiteedi kui ka transatlantilise julgeolekukoosluse identiteedi konstrueerimisel. Alliansi laienemise vajaduse põhjendamisel on domineeriv argumentide konstrueerimine rahvusvaheliste suhete teooria institutsionalistliku traditsiooni vaimus. Innukalt püütakse kummutada realistlike koolkondade esindajate

vastuväiteid alliansi laienemisele Kesk- ja Ida-Euroopa riikidesse. Rõhutatakse, et alliansi laienemine ei ole nullsumma mäng Lääne ja Venemaa vahel (Meri 1999a); toonitatakse muutunud julgeolekukeskkonna arvessevõtmise vajadust NATO laienemise kontekstis ning väideldakse ägedalt külma sõja aegsete eraldusjoonte kõrvaldamise poolt (Meri 1998b ja 1998c). Läbini institutsionalistlik on ka argumentatsioonivoog, mis kujutab NATO laienemise jätkamise vajadust NATO tõsiseltvõetavuse ning alliansi väljastatud lubaduste kõrgusel püsimise nõudeist lähtuvalt. Institutsionalistliku traditsiooni esindajatest NATO laienemise skeptikute pihta suunatakse aga argumentatsiooninool, mis rõhutab alliansi sisulise külje primaarsust tehnilise poole ees (Meri 1998b).

Eesti välispoliitilistele liidritele on iseloomulik läbini printsipaalne lähenemine ning avalik hukkamõist lääneriikide nn geopoliitilise favorismi kalduvuse suhtes. Selle trendi ebamoraalsena kujutamisel ei hoita väikeriigi esindajate avalikus välispoliitilises diskursuses sageli domineerivat *quod licet Iovi, non licet bovisuunda*; vastupidi, eesmärk on demonstreerida geostrateegilisele lähenemisele ja ebaadekvaatsele ajalookäsitlusele tugineva suhtumise paikapidamatust tugevalt markeeritud kujundikeele kaasabil (vt Ilves 1999c). Eraldusjoone tõmbamist teiste Kesk- ja Ida-Euroopa kandidaatriikide ning endistest N. Liidu liiduvabariikidest NATO kandidaatide vahele kujutatakse moraalselt ja intellektuaalselt valena (Ilves 1999c), esitades sihilikult valusaid retoorilisi küsimusi ja kasutades jõulist kujundikeelt ("nõukogude režiim kui vampiir"), apelleeritakse lääneriikide esindajaist koosneva kuulajaskonna emotsioonidele, põimides tekstisse oskuslikult ajaloolisi fakte (Balti riikide mittetunnustamine N. Liidu osana Lääne poolt) ning initsieerides auditooriumi vastutustundlikumas osas südametunnistusepiinu (vt ka Tiido 2000).

NATO liikmesriikide südametunnistusele koputamise ja NATO missioonitunde rõhutamisega on seotud diskursusetüüp, mis kujutab alliansi laienemist liikmesriikide vastutusena nii NATO kandidaatriikide kui ka Euroopa julgeoleku ees tervikuna (Meri 1998a). See diskursus on moraliseeriva alatooniga, lääneriikidele heidetakse ette poliitilise tahte nappust. Sageli tehakse varjatud etteheiteid nn eitamise strateegia kaudu: Lääne auditooriumi poole pöördudes eitatakse tähelepanu juhtimist min-

gile valupunktile, omapoolset moraalse hüvituse nõudmist, ent samas tehakse seda implitsiitselt ometi. Nii apelleeritakse ühelt poolt auditoriumi südametunnistusele, pehmendades samas esitatud süüdistusi (Meri 1998d). Viimase emotsionaalse trumbina käiakse välja ka NATO laienemisprotsessi ajaloolise vääramatuse idee (vt Meri 1998a).

Rõhumine moraalsetele argumentidele, eriti vajadusele heastada ajaloolist ülekohut, on diplomaatilises suhtluses siiski n-õ kahe teraga mõök, mille kasutamisega ei tohiks liiale minna. Nii võib ka NATO laienemise diskussiooni kontekstis moraalitsemine tekitada NATO silmis õõvastust ning anda Eestile mingi vastulöögi (Sakkov 2000: 32). Valdavalt pragmaatilise suunilusega Eesti välispoliitika tegijate NATO laienemisdiskursus lääneriikide südametunnistusele apelleeriva argumentatsiooniga siiski ei liialda: emotsioonidele rõhumine toimub pigem positiivsete, Eesti välispoliitilise maailmanägemise moraalselt puhtust ning head tahet demonstreerivate argumentide esitamise kaudu.⁹

Eesti allianssi kuuluvuse vajalikkuse põhjendamisel mängib olulist rolli retoorika, mis rõhutab väikeriikide tähtsust NATO laienemise kontekstis ning on seetõttu suurema üldistusjõuga. Väikeriikide aladiskursuse raames põimuvad pragmaatilised põhjendused elegantselt emotsioonidele apelleeriva kujundiküllase retoorikaga. Ratsionaalsel tasandil toonitatakse, et väikeriikide olemasolu alliansis võib organisatsioonisest konsensust pigem tugevdada kui nõrgestada (Meri 1998c) — “väikeriigid on alliansi tsemendiks” (Luik 2001) — ja tuua kaasa suurema põhimõttekindluse NATO tegutsemises (Meri 1999c), ning rõhutada alliansi väiksemate liikmete osa mittetraditsiooniliste riskide vältimisel (Meri 1998c). Emotsioonidele apelleeriv argumentatsioonivoog pillab seevastu kujundeid kui küllusesarvest — eesmärgiga ikka väikeriikide (ja eriti geopoliitiliselt “probleemsete” väikeriikide nagu Balti riigid) NATO-liikmelisuse ideed al-

⁹Näiteks vastandub Lääne poliitilise tahte suhtes skeptilisele diskursusele selgelt idealistlik mõjusfääride kadumist manav repertuaar (vt Meri 1998a, 2001). Läbini idealistlik on ka visioon iga riigi vabadusest valida endale sobiv julgeolekustruktuur (vt Meri 1998e).

liansile kõikide vahenditega vastuvõetavamaks muuta (vt Meri 1998e ja 1999c).

NATO-DISKURSUS KONTEKSTIS

Poliitiline diskursus on alati n-ö kontekstis asetsev ning kujundatud näiteks selliste žanride poolt nagu poliitiliste kõnede pidamine, parlamendiarutlused, debatt või läbirääkimised (Fairclough 1995: 184). Eri auditooriumid ja situatsioonimudelid tingivad seega erinevate argumenteerimistüüpide ja retooriliste vahendite kasutamise, luues nii eraldiseisvaid diskursiivseid žanre.

Eesti välispoliitika tegijate NATO-diskursuse situatsioonikonteksti põhise analüüsi tulemusel on võimalik eristada kaks põhilist diskursiivset žanri, mida olen nimetanud tinglikult personaalseks ekspertdiskursuseks ning ametlikuks diskursuseks. Esimesele on iseloomulik institutsioonipõhiste piiranguteta, avarama julgeolekupoliitilise visiooni esitamine; teisele seevastu pigem konkreetsete Eesti välis- ja julgeolekupoliitiliste huvide selgitamine ja tutvustamine. Analüüsides nende kahe žanri "paiknemist" nii Eesti kui Lääne akadeemilises ja formaalses poliitilises kontekstis, ilmneb, et Eesti auditooriumile suunatud diskursus esindab pigem reaalspoliitilisest kaalutlusest lähtuvat varjamatut pragmatismi Eesti NATO-taotluste põhjendamisel. Konstrueerides transatlantilise julgeolekukoosluse põhiolemust külma sõja järgses julgeolekukeskkonnas pigem alliansi kollektiivse kaitse dimensiooni kaudu, otsitakse kaitset geopolitiitilistest kaalutlustest ning ajaloolisest kogemusest lähtuvalt tajutud julgeolekuohtude vastu ja püütakse tagada elanikkonna poliitiline toetus riigi NATO-pürgimusele ja sellega kaasnevale kaitsekulutuste kasvule. Läänele adresseeritud julgeolekupoliitilistes visioonides — olgu siis puhtformaalses töökontekstis või mõnevõrra loomingulisema akadeemikutest-professionaalidest auditooriumi ees — on aga rõhuasetus valdavalt institutsionalistlikel ideedel. NATO laiendamise alust Kesk- ja Ida-Euroopa riikidesse ei põhjendata siin mitte realistlike, vaid sageli läbini idealistlike kaalutlustega. Ideoloogiline aktsent Läänele suunatud NATO-diskursuses on niisiis pigem nn uue NATO identiteedil — organisatsiooni teisenemise tendent-

sil julgeolekut korraldavaks institutsiooniks Euro-Atlandi ruumis tervikuna.

AMETLIK DISKURSUS EESTI SISEPOLIITILISES KONTEKSTIS

Eesti välispoliitiline eliit on oma ametiülesannete tõttu kohustatud tutvustama Eesti elanikkonnale riigi välis- ja julgeolekupoliitilisi eesmäärke, selgitama regulaarselt arengusuundi ning probleeme riigi välispoliitika valdkonnas. Et sisepoliitilises kontekstis esitatud NATO-visioonide adreessaadiks on eelkõige rahvas, mitte niivõrd professionaalsed poliitikud, siis on Eesti elanikkonnale mõeldud NATO-konstruksioonide taotluseks muu hulgas valijaskonna poliitilise toetuse kindlustamine eliidi julgeolekupoliitilisele suunale ning seda suunda järgiva poliitika legitimeerimine ühiskonnas.

Akadeemiline kontekst seevastu võimaldab reetoril rääkida oma isiklikest välispoliitilistest visioonidest vabana riigi valitsuse ametlike positsioonide kammitsaist. Nn personaalse ekspertdiskursuse näol on seetõttu tegemist tähelepanuväärselt avameelse ning paljastava žanriga Eesti välispoliitilise eliidi NATO-diskussioonide raamistikus, mis oma "kaartide lauale löömisega" on tänuväärseks materjaliks diskursuse analüüsijale, sest võimaldab hõlpsamini mõista n-ö tegelikke põhjusi erinevate välispoliitiliste valikute ja sammude taga. Et akadeemiline vabadus pakub reetoreile ühtlasi võimaluse omalaadse kontseptuaalse võtmekõne esitamiseks, kõneleja isikliku välispoliitilise programmi sedastamiseks (arvestades mõistagi ka institutsionaalset raamistikku), on antud kontekstipõhisele diskursusele poliitilise hetkeolukorra nõudmistest tuleneva (tüüp)argumentatsiooni esitamise asemel iseloomulik visionäärsus ning üldistusjõud, mis muudab selle diskursusetüübi eriti huviväärseks.

Oluline on märkida, et hoolimata akadeemilise konteksti konventsioonide vähesusest jääb ka rõhutatult personaalseid vaatepunkte esitavat ekspertdiskursust raamima siiski kõneleja institutsionaalne kontekst, tema ametlik positsioon. Sellest johtub ka akadeemilises kontekstis esitatud NATO-diskursuse kõrgendatud

interdiskursiivsuse tase,¹⁰ sest isiklike välispoliitiliste visioonide esitamise kõrval kehtib ka nn ametliku žanri arvessevõtmise kohustus. Sel põhjusel arvestatakse reetori personaalse ekspertdiskursuse raames, mida ei piira Eesti Vabariigi Valitsuse ametlik positsioon, siiski ka tõsiasi, et riigi välis- ja julgeolekupoliitiliste huvide esindajana rahvusvahelises suhtluses kodeeritakse isegi rõhutatult vaid enda nimel rääkides siiski sõnumeid ka olulistele välispoliitilistele auditooriumidele, kes omakorda samuti tippdiplomaadi ja/või -poliitiku esinemist märkamata ning dekodeerimata ei jäta.

Välisminister Ilvese aulaloeng "Eesti välispoliitika minevik, olevik ja tulevik" Tartu Ülikoolis (1998) esindab selgelt nn "välisministri mütsita" esitatud diskursust,¹¹ mis lubab endale väljaütlemisjulgust, intrigeerimist, provokatiivsust, arrogantsustki. Tegemist on läbini pragmaatilise, poliitilistele reaalsustele rõhuga diskursusega, mis ei vaevu laskuma idea-

¹⁰Interdiskursiivsuse mõiste viitab eri žanride ja diskursuste koosinemisele. Diskursuste ning teksti ja kõne žanride kombineerumine sõltub sotsiaalsest kontekstist: stabiilne sotsiaalsete suhete ja identiteetide kogum tähendab suhteliselt ortodokset ja normatiivset diskursuste ja žanride kasutust koos sotsiaalsete konventsioonide tunnustamisega; muutuv sotsiaalne kontekst viitab aga nende heterogeensusele tekstides (vt Fairclough, Wodak 1997). Huvitav on märkida, et Eesti välispoliitika tegijate NATO-diskursuse sotsiaalne kontekst aastail 1998–2001 on pigem vähenormatiivne: et alliansi tulevikuperspektiivid on kogu Euro-Atlandi julgeolekukoosluse poolt veel konkreetset piiritlemata, saab võimalikuks Eesti kui formaalselt mitte veel selle koosluse osa NATO-diskussioon riigile soovitavas suunas. Rangelt normeerimata külma sõja järgne julgeolekupoliitiline kontekst võimaldab Eesti välispoliitika tegijatel esitada Läänele teatud ajaloolisi aspekte endastmõistetavana, *de facto* rääkida kaasa diskursuse normeerimises Eestile välispoliitiliselt kasulikud suunas.

¹¹Sellise kujundi abil on diskursusetüüpi, mida käesolevas uurimuses personaalseks ekspertdiskursuseks nimetatakse, kirjeldanud välisminister Ilves ise oma Berliinis Humboldti Ülikoolis peetud loengus "Uut Euroopat ehitades" (5. II 2001). Nn välisministri mütsita kõnelemine markeerib Ilvese järgi olukorda, kus kõnelejat "ei ähvarda *ex officio* piirangute hullusärk ega sunni vaikima väljaõeldud vaadete mõju tema valitsuse ametlikule positsioonile".

listlikesse passaažidesse, mis on tüüpilised otse Läänele sihitud ametlikele diskursustele.¹² Välispoliitiliste valikute ideoloogiline põhjendamine joonistub siin välja niisiis hoopis teise nurga alt kui ametlikes Läänele suunatud kõnedes: realistlikust välispoliitilisest tajust tingitud geopoliitilised ja ajaloolised kalkulatsioonid NATO vajalikkuse aadressil asendavad antud diskursusetüübis idealistlike visioonidega "hämamist". Tegemist on seega tavatu, *Realpolitik*'i kainest, tegelike välispoliitiliste realiteetide arvestamisest lähtuva diskursusega, milles soovmõtlemisele ja auditooriumi peibutamisele kohta ei leidu. NATO laiendamise vajadust põhjendatakse avameelselt julgeolekupoliitilisest "omakasust" lähtuvalt, julgeolekuriskide hindamisel on seejuures abiks ajaloolise kogemuse ja geopoliitilise kalküüli kaalud. Nii on "koduauditooriumile" serveeritud Eesti NATO-pürgimuste taga selgesti tajutav Venemaast lähtuv oht Eesti julgeolekule, mis ametlikus nn institutsionaalsete piirangute "mütsiga" diskursuses on peidetud metafooride retoorilise kattevarju alla (vt nt Meri 1999b).

LÄÄNELE ADRESSEERITUD NATO-DISKURSUS

Kui Eestile suunatud NATO-diskursuses põhjendatakse riigi NATO-liikmelisuse püüdlusi realistlike julgeolekuhirmudega, mille põhiallikaks on Venemaa, siis Lääne ees argumenteeritakse NATO laienemise poolt idealistlike stabiilse ja turvalise Euroopa visioonide najal, kinnitades, et julgeolekuhirme/ähvardusi ei saa käsitada alliansi laienemise loogilise alusena. Tõepoolest, välisauditooriumile suunatud NATO-diskursus tugineb formaalses poliitilises kontekstis selgelt idealistlikule alusele, vastandades end NATO identiteedi ja rolli määramisel külma sõja järgses julgeolekukeskkonnas institutsionalistlikke argumente kasutades realistliku koolkonna vaadetele rahvusvahelistes suhetes. Rõhuasetus on seega NATO kollektiivse julgeoleku arengusuunal, sest just terviklike, üle-euroopaliste julgeolekulahenduste pakkumine pelga julgeolekulise "omahuvi" arendamise kõrval

¹²Tõepoolest: "[...] kenad teoreetilised konstruktsioonid õiglasel maailma toimimisest ei oma tegelikkuses suurt tähtsust, vähemalt siis, kui su kodumaa asub seal, kus meie asume." (Ilves 1998.)

töotab NATO-poolset positiivset tähelepanu ning Eesti kandidatuuri tõsiseltvõetavust alliansi laienemise diskussioonis.

Lääne auditooriumile suunatud nn ametlik NATO-diskursus on retooriliselt vaoshoituim, ent ametlikus poliitilises kontekstis Läänele esitatavad argumendid ei ole pelgalt deklaratiivsed ning retooriliselt hästikõlavad, vaid ka sisuliselt põhjendatud. Eesti välispoliitika tegijate etteasted NATO liikmesriikide julgeolekuladviku ees on seetõttu sisuliselt tuumakaimad, hõlmates endas kogu välispoliitilise eliidi NATO-diskursuse institutsionalistlike argumentide ühisvaru. Eesti julgeolekupoliitilise sõnumi kriitiline külg lääneriikide senise NATO-poliitika suhtes on siin surutud rohkem latentsele tasandile, mis testib auditooriumi ridade vahelt lugemise oskust.

Akadeemilisesmas kontekstis, välispoliitika teoreetikuist ja praktikuist ekspertauditooriumi ees esitatav retoorika on aga julgem ning sõnum jõulisem kui puhtametlikus kontekstis tavaks. Antud diskursusetüübile iseloomulik valdavalt emotsioonidele apelleeriv argumenteerimine kinnitab McKerrow (1992: 296) teesi, et argumendid pigem õigustavad kui tõendavad kõnelejate väiteid.

Lääne akadeemilis-professionaalses kontekstis esitatud NATO-diskursus illustreerib suurepäraselt van Dijki (1997: 15) teesi diskursusest kui konteksti struktuuralsest osast: konkreetse auditooriumiga emotsionaalse sideme loomine toimub siin just antud kuulajaskonnale tuttavaile autoriteetidele või ühisele ajaloo kogemusele viidates. Näiteks kasutab president Meri (1998a) Oxfordi ülikooli Püha Antoniuse Kolledžis peetud loengu alguses Briti kuulajaskonna tähelepanu ja huvi võitmiseks ajalooliste seoste demonstreerimise võtet Eesti ja külastatava riigi vahel, sidumaks neid emotsionaalse "lillesidemega" kokku ning "kobestamaks" pinnast oma NATO-teeside soodsamaks vastuvõtuks. Antud juhul on selliseks avalöögiks viide presidendi isale Georg Merile, kes pärast nõukogude vanglast vabanemist hakkas eesti keelde ümber panema inglaste kirjanduslikku ebajumalat William Shakespeare'i. Luues eestlaste ja brittide vahele välispoliitika kontekstis ootamatu Shakespeare'i-silla (vabaduse ja luule armastus kui ühendav faktor), seob Meri kuulajaskonna osavalt oma edasiste argumentide külge. Tekitades kohe ettekan-

de alguses spetsiifilises auditooriumis positiivse eelarvamuse ja huvi, "viiuldatakse" edaspidi edukalt kuulajaskonna emotsioonidel ning saavutatakse seeläbi sageli pretensioonika välispoliitilise sõnumi (nt järgmine väide: "Suurim takistus Eesti ja Balti riikide NATOsse astumise püüdlustele ei asu mitte Moskvast, vaid Läänes") soodsam vastuvõtt konkreetse auditooriumi poolt.

Auditooriumi emotsioonidele apelleerimine toimub ka konkreetse kuulajaskonna kodumaa ning Eesti geopoliitilise saatusekaasluse rõhutamise kaudu (vt nt Ilves 2001b). Emotsionaalset seotust antud auditooriumiga aitab saavutada ka kontekstispetsiifilistele autoriteetidele viitamine, taasesitatava diskursuse "tõlkimine" käesoleva diskursuse keelde (vt Fairclough 1992). Algest kontekstist eraldatud tekstid taasesitatakse niiis vastavalt reetori "omadiskursuse" konstrueerimise nõudeile. Viidates konkreetse sihtrühma jaoks olulisimatele ajaloolistele autoriteetidele või tänapäeva poliitilistele arvamusiidritele, suhestatakse end varasemate tähtsate diskursustega selles kontekstis.

Emotsioonidele apelleeriv argumentatsioon on antud diskursusetüübi raames sageli siiski vaid kattevarjuks argumentide latentsetl pragmaatilisele sisule. Püüdes aktiivselt demonstreerida oma solidaarsust NATO liikmesriikide demokraatlike veendumuste suhtes, "rüütatakse" tegelikult konkreetseid Eesti julgeolekupoliitilisi huve, kogutakse toetust Eesti NATO-liikmelisuse taotlusele konkreetse poliitilises situatsioonis. Nii markeerib Meri (1998a ja 1998b) emotsioonidele rõhuv retoorika Ühendatud Kuningriigi auditooriumi ees esinedes tegelikult jõupingutusi Ühendatud Kuningriigi kui NATO Euroopa-osa tühe võtmeriigi veenmiseks Eesti kaitstavuse osas, mille tõestuseks tuuakse ratsionaalseid kinnitusi Eesti kaitsevõime ja -tahte kohta. On ju NATO "lahjendamine kaitstamatute riikide kaitsemisluhaduse läbi" (vt Perry *et al.* 2000: 185) olnud Suurbritannia põhiäng kogu NATO laienemisdiskussiooni vältel, mistõttu tuleb Eesti välispoliitika eestkõnelejail just seda aspekti erilise tähelepanuga adresseerida. Analoogselt torkab silma erakordselt kõrge diplomaatiliste viisakuste ja kõlavate fraaside käisestpuistamine Ilvese Ankaras peetud ettekandes (2001b), mille eesmärgiks on NATO liikmesriikide terrorismivastasele võitlusele solidaarsust avaldada. Ühelt poolt on selge, et Eesti-sugusel väikeriigil

pole mõistlik riskida võimalusega saada välispoliitiliselt kaksipidi mõistetud olukorras, kus on taas kord kehtivusele pääsenud printsiip: kes pole meiega, on meie vastu, ning seepärast on retooriliste poolehoiukumarduste rohkus antud kontekstis mõistetav. Teisalt on selle poliitiliselt ülikorrektse argumentatsiooni tagant tunda Eesti julgeolekupoliitilist põhihuvi: soovi NATO liikmeks saada; rõhutades rahvusvahelise koostöö kasvanud tähtsust 2001. a 11. septembri terrorirünnakute järel, annab Ilves tegelikult mõista, et mitte ainult Eesti ei vaja sellist koostööd *resp.* NATOt, vaid ka allianss ise vajab heitlikus julgeolekukeskkonnas lojaalseid koostööpartnereid.

Läänele suunatud NATO-diskursus on rikas diplomaatiliste pooltoonide poolest: olgugi, et Eesti julgeolekupoliitilisi huve deklareeritakse nii selgelt, et nende kaksipidi mõistmine on vähetõenäoline, ollakse *de facto* NATO suhtes veel autsaideri positsioonis, mistõttu kasutatakse palju tinglikku kõneviisi ja modaalseid abiverbe (nt pidama, võima), et oma ütlusi võimaliku kriitika eest kaitsta. Levinuimaks “pehmenemisvahendiks” on metafoorid, mis abstraktsete või innovaatiliste mõistete väljendamise läbi konkreetsemate või paremini mõistetud kogemusvaldkondade kaudu aitavad leevendada interaktsiooni pinget (Chilton, Ilyin 1993: 9). Üks põhjustest, miks metafoor aitab interpersonaalset kontakti kergemaks muuta, peitub selles, et ta jätab ruumi läbirääkimisteks teatud tähenduste ja viidete üle (Chilton, Ilyin 1993: 9–10). Rahvusvahelises kontekstis pole metafoor niisiis mitte pelk teksti ilmestav retooriline võte, vaid ka oluline diplomaatiline vahend. Tõepoolest, metafooridel on märkimisväärne osa Eesti kuuluvuse demonstreerimisel Lääne tsivilisatsiooni ning riigi NATO-pürgimuste legitimeerimisel Lääne ekspertauditooriumi ees.

NATO-diskursust punase joonena läbiv metafoor — Eesti kujutamine tsivilisatsioonidevahelise ühendusteena, sillana Lääne ja Venemaa vahel — peaks hõlmama avatust nii ida kui lääne suunas (vt ka Berg, Oras 1999: 2486–2489). Samas on idee ida poole avatud Eestist välispoliitika tegijate NATO-diskursuses vastuoluline: ühelt poolt peibutatakse küll Läänt kasutama Eestit ühendusteena, “võimaluste aknana”, viidates Eesti väärtuslikule kogemustepagasile Venemaaga suhtlemisel (vt Meri 1999a), teisalt käsitatakse

Venemaad julgeolekupoliitilises argumentatsioonis varjatult siiski ohuallikana, millest oleks parem võimalikult kaugele hoida.

Kogu Eesti välispoliitilise eliidi NATO-diskursust läbib motiiv, et NATO vihmavarju (Meri 1998a) laotamine Kesk- ja Ida-Euroopa riikide kohale on kasulik ka lääneriikidele endile. Domineerib lakmuspaberi kujund (Meri 1999a; Ilves 1999b; Luik 2001), mis arendab Carl Bildti (1994) teesi, mille kohaselt Venemaa käitumine Balti riikide suhtes peaks demonstreerima selle riigi olemuslikku lähenemist Läänele tervikuna, olema n-ö Venemaa demokraatliku arengu lakmusprooviks. Eeldades, et Euroopa julgeoleku jaoks on oluline stabiilsus Balti mere regioonis (vt Ilves 1999b), arendatakse lakmuspaberi metafoori loovalt edasi, rääkides Euroopa “julgeolekumedalist”, mille üheks küljeks on Venemaa demokraatliku arengu püüdlus ning teiseks alliansi liikmete tahe kaitsta NATOst (veel) väljaspool asuvaid Euroopa riike, kel põhjust Venemaa suhtes ettevaatlik olla (Meri 1998b). Konstrueerides Balti riikide kaitset NATO liikmesriikide poolt Euroopa tulevase julgeoleku medali teise poolena, kasutatakse tegelikult lakmuspaberi metafooriga sarnast loogikat: nii “Euroopa julgeolekumedali” kui “Balti lakmuspaberi” idee seisneb eelduses, et Balti riigid on indikaatoriks nii Venemaa demokraatliku arengu jätkusuutlikkuse kui ka lääneriikide demokraatlikele väärtustele pühendumistahte kohta. Teiste sõnadega, Balti riikide NATOga liitumine on kontrollkatse külma sõja tegeliku lõppemise kohta (vt Luik 2001).

Innovaatilise kõnekujundina esineb president Meri NATO-diskursuses nn Suure Paugu metafoor (vt Meri 2000), mis johtub otseselt oma sünnikontekstist — konkreetse kõne pidamisele eelnenud kuul Vilniuses aset leidnud üheksa Kesk- ja Ida-Euroopa, sh ka Eesti riigijuhtide NATO-teemalisest kohtumisest, kus “Vilniuse üheksa” esitasid alliansile üleskutse kutsuda kõiki üheksat riiki NATOga ühinema NATO järgmisel, 2002. a tippkohtumisel.

Chiltoni ja Ilyini järgi (1993: 10) võib uus metafoor või vana metafoori uus kasutus murda olemasoleva poliitilise korra jäigad kontseptuaalsed raamistikud, tutvustades uusi võimalusi ning stimuleerides poliitilist mõtet ja kujutlusvõimet. Nii võib ka Meri püüdu tutvustada NATO laienemise kontekstis väga otsustava tähtsusega auditoriumi ees (Strateegiliste ja Rahvusvaheliste

Uuringute Keskus Washingtonis) värske metafoori abil preensioonikat ideed (“NATOLE on kasulik laieneda kõikidesse kandidaatriikidesse üheaegselt”) käsitada uue poliitilise lähenemise importimistaotlusena NATO laienemise diskursusesse. Suure Paugu kujund ei too sisulisse argumentatsiooni iseenesest midagi uut: pidevalt korduvad teemad (julgeoleku jagamatuse nõue; töotus julgeolekut mitte ainult tarbida, vaid ka toota; lääneriikide geopoliitilise favoritismi hukkamõistmine) lülitatakse lihtsalt avarasse konteksti ümber. Näiteks ei konstrueerita NATO laienemise kasulikkust Venemaale enam pelgalt Baltimaade kui Venemaa vahetu naabruse turvalisemaks ja stabiilsemaks muutmise kaudu, vaid toonitatakse, et NATO laienemise Suure Paugu idee võimaldaks Venemaale “ehk valulikugi” protsessi kiiremini läbi teha (Meri 2000).

Selle metafoori kaudu tuleb selgelt esile ka Meri retoorilise persooni üks omapärasid: president ei piirdu vaid Eesti julgeolekuhuvide esindamisega maailma poliitilisel areenil, vaid püüab pakuda terviklikke lahendusi kogu külma sõja järgse Euroopa julgeolekukeskkonna parandamiseks. Tegemist on tähelepanuväärse fenomeniga: et õigustada Eesti olemasolu iseseisva riigina maailma poliitilisel kaardil, üritavad Eesti välispoliitika tegijad oma visioone pakkudes “lahendada” kogu külma sõja järgse julgeolekupoliitilise määramatuse ja ebaselguse mõistatust. NATO-diskursuses esineb sagedasti küll ka kriitilisi noote lääneriikide poliitilise tahte ja geopoliitilise favoritismi suhtes, ent see kriitika on legitiimne ja edasiviiv, kuna seda tehakse *bona fide* ning pakutakse välja põhjendatud alternatiivlahendusi.

KOKKUVÕTTEKS

Eesti välispoliitiline eliit lõikab Eesti julgeolekupoliitiliste eesmärkide poole liikudes loovalt kasu tõsiasi, et NATO liikmesriigid ei ole täpselt määratlenud alliansi klassikalise kollektiivse kaitse põhifunktsiooni ning uute kollektiivse julgeoleku missioonide vahetada külma sõja järgses julgeolekukeskkonnas. Nii ongi välispoliitika tegijatel võimalik kujutada külma sõja järgset NATOt üheaegselt kogu Euroopa julgeolekut korraldava *resp.*

korraldama pidava institutsioonina ning otsida samas pelgupaika Eesti riigile alliansi kollektiivse kaitse vihmavarju all.

Tõenäoline on siiski, et NATO laienemine kiirendab NATO teisenemise tendentsi kaitseorganisatsioonist julgeolekuorganisatsiooniks, mille tulemusena võivad kollektiivse kaitse garantii lootusega peibutatud eestlased avastada end ühtäkki ühinemas teistsuguse organisatsiooniga kui see, mida algselt ihaleti ning mille poole püüeldi. Samas on selge, et kollektiivse kaitse missioon NATO põhiolemuses ei kao niipea veel kuhugi ning “ka pisut ümmargusem liit on parem kui mitte midagi” (Sakkov 2000: 31). Oluline on märkida, et Eesti välispoliitika tegijate erinev rõhuasetus külma sõja järgse NATO erinevatele — ja mõnevõrra vastandlikele — tahkudele olenevalt auditooriumist pole siiski küüniline kaalutlus, vaid läbini pragmaatiline Eesti julgeolekulise põhihuvi tagamispüüd, NATOga liitumise suunas töötamine — olgu pealegi, et sise- ja välisauditooriumi ees erinevaid argumente kasutades. Varjatud künismi kahtlustamise asemel tasuks siin tähelepanu pöörata hoopis väikeriigi välispoliitiliste esindajate “munade peal kõndimise” oskuse rafineeritusele.

Kirjandus

- Archer, Clive, Christopher Jones 1999. The Security Policies and Concepts of the Baltic States — Learning from Their Nordic Neighbours? — *Stability and Security in the Baltic Sea Region*. London: Frank Cass Publishers, pp. 167–182
- Asmus, Ronald D., Robert C. Nurić 1996. NATO Enlargement and the Baltic States. — *Survival*, Vol. 38, No. 2 (Summer), pp. 121–142
- Berg, Eiki, Saima Oras 1999. Eesti mõttelise asendi kaardistamisest II. — *Akadeemia*, nr 12, lk 2485–2509
- Bildt, Carl 1994. The Baltic Litmus Test. — *Foreign Affairs*, Vol. 73 (September/October), pp. 72–85
- Chilton, Paul, Mikhail Ilyin 1993. Metaphor in Political Discourse: the Case of the ‘Common European House’. — *Discourse and Society*, Vol. 4, pp. 5–31
- Dijk, Teun A. van 1997. The Study of Discourse. — *Discourse as Structure and Process. Discourse Studies: A Multidisciplinary In-*

- roduction. Vol. 1, London, Thousand Oaks, New Delhi: SAGE Publications, pp. 1–34
- Fairclough, Norman 1992. *Discourse and Social Change*. Cambridge, UK: Polity Press
- Fairclough, Norman 1993. Critical Discourse Analysis and the Marketization of Public Discourse: The Universities. — *Discourse and Society*, Vol. 4, pp. 133–168
- Fairclough, Norman 1995. *Media Discourse*. London, New York: Edward Arnold
- Fairclough, Norman, Ruth Wodak 1997. Critical Discourse Analysis. — *Discourse as Social Interaction. Discourse Studies: A Multidisciplinary Introduction*. Vol. 2, London, Thousand Oaks, New Delhi: SAGE Publications, pp. 258–284
- Forster, Anthony, William Wallace 2001–2002. What is NATO for? — *Survival*, Vol. 43, No. 4 (Winter), pp. 107–122
- Gross, Toomas 2000. Mäletamise ja unustamise kunst. — *Eesti ja Eesti Üliõpilaste Selts mööduval ja tuleval sajandil. Eesti Üliõpilaste Seltsi Album XVIII*. Tartu, Tallinn, lk 7–14
- Iives, Toomas H. 1997. Remarks by Minister of Foreign Affairs of Estonia, at Columbia University, New York, 31. III
- Iives, Toomas H. 1998. Eesti välispoliitika minevik, olevik ja tulevik. Aulaloeng Tartu Ülikoolis, 30. IV
- Iives, Toomas H. 1999a. Välisministri avasõna Põhja-Atlandi Lepingu Organisatsiooni 50. aastapäevale pühendatud sümposiumil Tallinnas, 7. IV
- Iives, Toomas H. 1999b. The Baltic Quest for Security: Euro-Atlantic Integration. Remarks by Minister of Foreign Affairs of Estonia, at the Heritage Foundation, 23. IV
- Iives, Toomas H. 1999c. The Estonian Perspective on EU and NATO Enlargement. Remarks by Minister of Foreign Affairs of Estonia, at the conference on “German and American Policies Towards the Baltic states: The perspectives of EU and NATO Enlargement”, Bonn, 7. V
- Iives, Toomas H. 2001a. Uut Euroopat ehitades. Eesti välisministri loeng Berliinis, Humboldti Ülikoolis, 5. II
- Iives, Toomas H. 2001b. Security in a Changing World. Address at the Middle East Technical University in Ankara by Minister of Foreign Affairs of Estonia, 18. X
- Kay, Sean 1998. *NATO and the Future of European Security*. Lanham, Boulder, New York, Oxford: Rowman & Littlefield Publishers
- Keohane, Robert O. 1984. *After Hegemony: Cooperation and Discord in the World Political Economy*. Princeton: Princeton University Press

- K n u d s e n , Olav F. 1996. Analysing Small-State Security: The Role of External Factors. — *Small States and the Security Challenge in the New Europe*. London, Washington: Brassey's, pp. 3–20
- L a a r , Mart 1999. Common Values and Joint Efforts. — *NATO's Nations and Partners for Peace*. Special issue, pp. 35–37
- L a a r , Mart 2001. Head aatekaaslased. Isamaaliidu liikmete e-posti listi 30. X saadetud kiri, avaldatud *Eesti Ekspressis* 8. XI pealkirja all "Mart Laari salasõnum Isamaaliidule"
- L a u r i s t i n , Marju. 1997. Contexts of Transition. — *Return to the Western World. Cultural and Political Perspectives on the Estonian Post-Communist Transition*. Tartu: Tartu University Press, pp. 25–40
- L u i k , Jüri 1998. Milliseks muutub uuenev NATO? — *Eesti Päevaleht*, 19. VI
- L u i k , Jüri 1999a. Eestit kaitsta on raske, kuid võimalik. — *Eesti Päevaleht*, 22. IV
- L u i k , Jüri 1999b. Riigikaitse ja rasked valikud. — *Postimees*, 19. X
- L u i k , Jüri 2001. The Estonian Way. — *NATO's Nations and Partners for Peace*. Special issue, an interview to Dr. Dietrich Genschel, pp. 134–138
- M c K e r r o w , Ray E. 1992. Rhetorical Validity: an Analysis of Three Perspectives on the Justification of Rhetorical Argument. — *Readings in Argumentation*. Berlin, New York: Foris Publications, pp. 297–311
- M e r i , Lennart 1998a. Eesti ja Baltimaade suund NATOsse. Vabariigi Presidendi loeng Oxfordi Ülikooli Püha Antoniuse Kolledžis, 27. II
- M e r i , Lennart 1998b. Eesti julgeolek. Vabariigi Presidendi loeng Londonis Ühendatud Väeliikide Kuninglikus Kaitseuringute Instituudis, 3. III
- M e r i , Lennart 1998c. NATO ja Euroopa: järgnevate aastate tegevuskava. Vabariigi Presidendi ettekanne Viinis NATO XV konverentsil, 22. VI
- M e r i , Lennart 1998d. Vabariigi Presidendi ettekanne Brüsselis Põhja-Atlandi Nõukogule, 4. XI
- M e r i , Lennart 1998e. Vabariigi Presidendi lauakõne Sloveenia presidendile Milan Kučanile Tallinnas, 24. XI
- M e r i , Lennart 1999a. Eesti ja NATO, Euroopa Liit, Venemaa. Vabariigi Presidendi kõne Carnegie Instituudis Washingtonis, 15. III
- M e r i , Lennart 1999b. Vabariigi Presidendi kõne Valgas Võidupäeval, 23. VI
- M e r i , Lennart 1999c. Vabariigi Presidendi lauakõne Leedu presidendile Valdas Adamkusele Tallinnas, 4. X

- Meri, Lennart 1999d. NATO laienemise väljakutse Balti riikidele. Vabariigi Presidendi kõne Washingtonis Senati haldushoones, 13. X
- Meri, Lennart 2000. Mittetunnustamispoliitika ja NATO laienemine. Vabariigi Presidendi kõne Washingtonis Strateegiliste ja Rahvusvaheliste Uuringute Keskuses, 15. VI
- Meri, Lennart 2001. Vabariigi Presidendi kõne Pärnus Võidupäeval, 23. VI
- Mölder, Holger 2001. XXI sajandi julgeolekudilemma. — *Akadeemia*, nr 12, lk 2467–2486
- Perry, Charles M., Michael J. Sweeney, Andrew C. Winner 2000. *Strategic Dynamics in the Nordic-Baltic Region: Implications for U.S. Policy*. A Publication of the Institute for Foreign Policy Analysis, Inc: Brassey's
- Sakkov, Sven 2000. Eesti julgeolek ja NATO. — *Eesti ja Eesti Üliõpilaste Selts mööduval ja tuleval sajandil. Eesti Üliõpilaste Seltsi Album XVIII*. Tartu, Tallinn, lk 29–35
- Tiido, Harri 2000. Eesti pürgimused kahe heinakuhja vahel? — *Eesti Päevaleht*, 27. XI
- Tiido, Harri 2001a. Tiido lubab NATO tuumakilpi. — *Eesti Päevaleht*, intervjuu Heiki Suurkasele, 2. III
- Tiido, Harri 2001b. Eesmärgi püsivus olude muutumisel. — *Eesti Päevaleht*, 4. XII
- Wallander, Celeste A., Robert O. Keohane 2001. Risk, oht ja julgeolekuinstitutsioonid. — *Akadeemia*, nr 6, lk 1117–1151
- Waltz, Kenneth N. 1993. The Emerging Structure of International Politics. — *International Security*, Vol. 18/2 (Fall), pp. 44–79
- Wolters, Gereon. 2001. Füürer ja tema mõtlejad: Kolmanda Riigi filosoofiast. — *Akadeemia*, nr 6, lk 1153–1198
- Wood, Linda A., Rolf O. Kroger 2000. *Doing Discourse Analysis. Methods for Studying Action in Talk and Text*. Thousand Oaks, London, Delhi: SAGE Publications
- Yost, David S. 1998. The New NATO and Collective Security. — *Survival*, Vol. 40, No. 2 (Summer), pp. 135–160

MARIA MÄLKSOO (sünd. 1979) on Cambridge'i ülikooli rahvusvaheliste suhete eriala magistrant. Ta on kaitsnud bakalaureusekraadi Tartu ülikoolis sotsioloogia erialal 2002. a ning täiendanud ennast Montana ülikoolis USA-s aastail 1999–2000.

MOLOTOVI-RIBBENTROPI PAKTI ÕIGUSLIKUD TAGAJÄRJED BALTI RIIKIDELE

“Minevikust jäänud probleemidest
ülesaamise” kohustuse kohta

Dietrich A. Loeber

Tõlkinud Küllike Maurer

II. BALTI RIIKIDE RESTITUTSIOONI- JA KOMPENSATSIOONINÕUDED

Molotovi-Ribbentropi pakti tagajärjel kaotasid Balti riigid oma iseseisvuse ning peale selle kandsid kahju. Rahvusvahelise õiguse üldtunnustatud põhimõtete kohaselt iga rahvusvahelise õigusega vastuolus olev riigi tegu:

- toob kaasa vastutuse rahvusvahelise õiguse järgi ja
- tekitab sellele riigile kohustuse taastada *status quo ante*.

Niivõrd, kui see on võimalik, on kõnealune riik kohustatud andma ohvrile õiglase hüvituse.

Balti riikide puhul on õiguserikkujad riigid olnud Saksa Riik ja NSV Liit, kuid kumbagi neist ei eksisteeri enam. Õigusjärglased (või jätkavad [*continuator*]) riigid on Saksamaa Liitvabariik ja Vene Föderatsioon. Mõlemad on kohustunud üle võtma

Algus eelmises numbris.

oma õiguseellaste kohustused. 1989. a tunnistasid mõlemad riigid Molotovi-Ribbentropi pakti kehtetuks *ab initio*.⁷⁹

Pärast 1940. aastat tekkis Balti riikidele mitut liiki kahjusid, millest mõnda vaatlеме allpool.

1. Territoorium

Eesti ja Läti kaotasid 1944. a Vene NFSVle osa oma territooriumist, millest oli juttu juba eespool. Pärast iseseisvuse taastamist 1991. a on Eesti ja Läti nõudnud kaotatud territooriumide tagastamist. Need nõuded on võetud iseseisvusdeklaratsiooni ning neid on teistes riiklikes aktides korratud.⁸⁰

Võib küsida, kas pärast 1940. aastat toimunud territoriaalsed muutused mõjutavad kolmandaid riike. Üldjuhul on "järjepidevuse" tunnustamine seotud ajaga, mil ohverriik kaotas oma suveräänsuse. Kui riik soovib oma suhetes lähtuda muul ajal olnud piiridest, peaks ta seda väljendama. Sellise avalduse puudumisel on tunnustaval riigil õigus või isegi kohustus mitte tunnustada piire, mis on määratud pärast suveräänsuse kaotamist.⁸¹

2. Rahvastik

Molotovi-Ribbentropi pakti tagajärjel on demograafiline situatsioon märgatavalt muutunud. Esimesed ohvrid olid baltisaksa päritolu Eesti ja Läti kodanikud, kes asustati ümber Saksamaale

⁷⁹Märkused 26 ja 46.

⁸⁰Eesti kohta vt: Edgar Mattisen, *Эстония-Россия: История границы*, Таллинн, 1995, 212 стр.; ingliskeelne väljaanne: *idem, Searching for a Dignified Compromise. The Estonian-Russian Border*, Tallinn, 1996, 174 pp.; Läti kohta: Loeber 1996; Leedu kohta: Vada-palas 1998: 206; Žalimas 1999: 113. Venemaa vaatepunktist: S[ergei] N. Baburin, *Территория государства*, Москва, 1997, стр. 226–231. Vt märkuse 69 teksti.

⁸¹Vt Šveitsi reservatsiooni, *supra* märkus 59. Euroopa ühenduste ning Eesti, Läti ja Leedu vahel 1995. a sõlmitud assotsiatsioonilepingud kehtivad vastavalt Eesti (art. 128), Läti (art. 129) ja Leedu (art. 130) territooriumil, jättes lahtiseks küsimuse, kas termin "territoorium" osutab 1940. või 1995. a staatusele.

1939. ja 1941. aastal; väljarändamise korraldasid kaks välisriiki — lepingupartnerit — vähetuntud salaprotokollis, mis kirjutati alla Moskvas 1939. a septembris.⁸²

Juudi rahvas kannatas Saksa okupatsiooni ajal (1941–1945) genotsiidi all kõigis Balti riikides.⁸³ Traagiline oli ka paljude inimeste saatuse, keda nii Saksa kui ka Nõukogude võimu ajal represseeriti ja küüditati.⁸⁴ Pärast 1940. aastat saabus Balti riikidesse NSV Liidust tuhandeid immigrante. Kokku ligi 270 000 inimest emigreerus Läände, et pääseda teisest Nõukogude okupatsioonist.⁸⁵ 50 aastat hiljem, pärast iseseisvuse taastamist, kutsusid Eesti, Läti ja Leedu president neid tagasi. Eesti ja Läti on vastu võtnud “repatrieerumise” alased seadused.

Venemaa “soovib kindlalt aidata okupeeritud Balti riikidest küüditatutel ja nende järglastel koju tagasi pöörduda”. Selle ülesande täidab Venemaa “vastavalt spetsiaalsetele repatrieerumise- ja kompenseerimisprogrammidele, mis tuleb välja töötada”. Nii on

⁸²Ingliskeelne tõlge: *Nazi-Soviet Relations 1939–1941*, U.S. Department of State, Washington D.C., 1948, p. 106.

⁸³Eesti kohta vt: Eugenia Gurin-Loov, *Eesti juutide katastroof 1941*, Tallinn, 1994, 239 lk. Läti kohta vt: Andrievs Ezergailis, *The Holocaust in Latvia, 1941–1944*, Riga, 1996, XXI, 465 pp.

⁸⁴Nõukogude repressioonide kohta Eestis: *Poliitilised arreteerimised Eestis 1940–1988*, Tallinn, köide 1, 1996, 878 lk, köide 2, 1998, 871 lk. Lätis: *No NKVD lidz KGB 1940–1986* [Lätis poliitiliste protsesside käigus süüdistatud ja süüdimõistetud isikute nimekirj], Rīga, 1999, XVIII, 978 s.; *Aizvestie 1941. gada 14. jūnijs* [1941. a 14. juuni küüditatud]. [Väljaandja] Latvijas Valsts arhīvs, Rīga, 2001, 808 s. Leedus: *Lietuvos gyventojų genocidas 1939–1941* [Leedu rahva genotsiid 1939–1941], Vilnius, köide 1, 1992, köide 2, 1998.

⁸⁵Hinnanguliste arvude kohta vt: Hellmuth Weiss, teoses *Die Sowjetisierung Ost-Mitteleuropas*, Frankfurt/M., 1959, S. 30; uuesti avaldatud: *Staatsbürgerliche Informationen*, Bonn, Nr. 93 (1961), S. 10; Eesti kohta: Tõnu Parming, kogumikus *Second Conference on Baltic Studies*, Norman, 1971, pp. 49–50; Henn-Jüri Uibopuu, koguteoses *Die baltischen Nationen*, 2. Auflage, Köln, 1991, S. 110–138, siin lk 115, 117; Läti kohta: Edgars Dunsdorfs, väljaandes *Archiv*, Vol. 23 (1983), S. 25–106, siin lk 84; Egil Levits, koguteoses *Die baltischen Nationen*, S. 139–222, siin lk 144–147; Leedu kohta: Stanley Vardys, koguteoses *Die baltischen Nationen*, S. 223–268, siin lk 226–227.

kirjas Euroopa Nõukogu Parlamentaarse Assamblee arvamuses nr 193 (1996) Venemaa vastuvõtmise kohta. See avaldus põhineb “kohustustel” [*commitments*], mis Venemaa enne liikmesriigiks saamist endale võttis.⁸⁶

Seda laadi kohustused on uute Euroopa Nõukogu liikmesriikide vastuvõtmisel tavalised. Tegemist on poliitiliste aktidega ning järelikult ei ole need õiguslikult siduvad.⁸⁷ Ent liikmesriikidel soovitatakse täita endale võetud kohustusi.⁸⁸ Näib, et Euroopa Nõukogu ei ole veel kontrollinud küüditatute naasmise kohustuse täitmist. Demograafiliste muutustega on tihedalt seotud kodakondsuse küsimus, millest oli juttu eespool (vt *supra* märkused 66–67).

3. Kohustuslik sõjaväe- ja tööteenistus

Balti riikide kodanikud kutsuti N. Liidu relvajõududesse. See viis traagiliste konfliktideni Teise maailmasõja ajal. Saksa okupatsioonivõimud mobiliseerisid Eesti ja Läti meessoost rahvastiku 1942. ja 1943. aastal. Sundmobiliseerimist varjati ja kajastati kui “vabatahtlikku” liitumist Saksa relvajõududes loodud “vabatahtlike” väeüksustega.⁸⁹ See oli õigusvastane, sest erinevalt NSV Liidust pole Saksamaa kunagi väitnud, nagu oleks ta Balti riigid annekteerinud. Okupatsioonivõimuna oli Saksamaal rahvusvahelise õiguse järgi keelatud sundida okupeeritud riigi kodanikel osalema

⁸⁶Tekst uuesti avaldatud: *Human Rights Law Journal*, Vol. 16 (1996), pp. 185–186, punkt 7 XII. Sellele Venemaa poolt endale võetud kohustusele viitab 2000. a Leedu seadus (vt märkus 113).

⁸⁷Vladimir Djerić, “Admission to Membership of the Council of Europe and Legal Significance of Commitments Entered into by New Member States.” — *Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht*, Band 60 (2000), S. 605–629, siin lk 627–629.

⁸⁸“Parliamentary Assembly. Order Nr. 508 (1995) on Honouring of Obligations and Commitments by Member States.” — *Human Rights Law Journal*, Vol. 17 (1996), p. 217.

⁸⁹*The Latvian Legion. A Collection of Documents 1945–1950*, Ed. A[ndrievs] Ezergailis, Riga, 1997, 102 pp.; lätikeelne väljaanne: 1998, 128 lk; Egils Levits, *Nordost-Archiv*, Band 5 (1996), S. 37–62, siin lk 46–47.

sõjalistes operatsioonides. Rikkudes Haagi reegleid, deporteeris Saksamaa Balti riikide elanikke sunnitööle.⁹⁰ Oma käitumise eest kannab Saksamaa juriidilist ja moraalset vastutust.

4. Vara

Püüdes likvideerida inkorporeerimise tagajärgi, võtsid Balti riigid vastu seadused eraomandi tagastamise kohta oma territooriumil.⁹¹ See viis suurte vaidlusteni. Rahvusvahelist elementi sisaldavad tagastamisnõuded puudutavad muu hulgas baltisaksa emigrantide kinnisvara. Kohtud on neid nõudeid toetanud.

Rahvusvahelisel tasandil nõudsid Balti riikide valitsused Nõukogude Liidult ja tema õigusjärglaselt Vene Föderatsioonilt riigivara tagastamist. Osa nõudeid osutus raskeks probleemiks — näiteks sõjaväe vara Balti riikides. Lõpuks leiti lahendus Vene Föderatsiooni lepingutes Eesti ja Lätiga (1994) Vene relvajõudude väljaviimise kohta.⁹² Venemaa oli nõus tagastama oma vägede kasutatud kinnisvara. Läti lubas Venemaale pärast 1940. aastat ehitatud hooned kompenseerida, jättes endale õiguse nõuda kompensatsiooni Vene sõjaväelaste põhjustatud kahjude eest. Oma sõjaväe vallasvara võis Vene pool vabalt välja viia või maha müüa.

Finants- ja pangandusalal oli kindlasti vaja leida praktiline lahendus. Valmis vastust ei olnud küsimusele, kuidas jagada transpordi alal Balti riikides kasutatavat N. Liidu vara. Selle hulka

⁹⁰1907. a Haagi reeglid maismaasõja pidamise kohta, artiklid 23, 45 ja 52. Balti riikide olukorra eripäraks aastatel 1941–1945 oli see, et Baltimaade rahvad olid tõmmatud kahe välisvõimu — Saksamaa ja N. Liidu — vahelisse sõtta. Sellepärast ei sobi Haagi reeglites kasutatud vastandmõisted “vaenulik riik” [*hostile state*] ja “oma maa” [*own country*]. Eesti ja Läti jaoks olid mõlemad välisvõimud “vaenulikud riigid” ning kumbki neist ei olnud “oma maa”. Vt ka märkus 75.

⁹¹Ülevaadet vt Foster 1996.

⁹²Eesti: *Riigi Teataja*, II, 1995, 46, 203 (ka venekeelne tekst); välisministeeriumi mitteametlik tõlge inglise keelde saadud Eesti Rahvusraamatukogu vahendusel. Vara kohta vt artiklid 7, 8, 17. Läti: *Latvijas Vestnesis*, 3. V 1994: 9; vt artiklid 7–8, 11. Analoogilist lepingut Leedu ja Venemaa vahel ei ole teada. Vene relvajõud viidi Leedust välja augustis 1993, seega aasta varem kui Eestist ja Lätist.

kuulusid kaubalaevad, raudteeveerem ja lennukid. Siin nagu ka teistes valdkondades lähtuti selle vara väärtusest, mille N. Liit võttis 1940. aastal Eestilt, Lätilt ja Leedult üle (ilma hüvitiseta).

Enne Teist maailmasõda Lääne pankadesse deponeeritud kulla- varude tagasisaamisega ei olnud Balti riikide valitsustel mingeid probleeme.⁹³

Majad, mida kasutasid Balti riikide diplomaatilised esindused välismaal, on enamasti tagastatud, kuid osa vaidlusi on veel pooleli. Eelkõige kehtib see Balti riikide saatkonnafoonete kohta Pariisis.⁹⁴ Prantsusmaa andis need üle Nõukogude Liidule ja praegu on nad Vene Föderatsiooni valduses. Kui Venemaa taotles 1995. aastal Euroopa Nõukogusse vastuvõtmist, arutati ka Strasbourg'is Pariisi saatkonnafoonete Balti riikidele tagasta-

⁹³Dietrich A. Loeber, "The Problem of the Baltic Gold in Great Britain." — *Internationales Recht und Diplomatie*, Vol. 13 (1968), pp. 75–88; uuesti avaldatud: *Baltic Review* (New York), Nr. 36 (1969), pp. 11–39; Geoffrey Marston, *British Yearbook of International Law*, Vol. 63 (1992), pp. 779–781; Gornig 1992: 90–91; Silagi 1996: 304–305; *State Practice* 1999: 126, 312; Langström, koguteoses Eisemann, Koskenniemi 2000: 733; Dronova, koguteoses Eisemann, Koskenniemi 2000: 789–791; Stern 2000: 411–412. Rahvusvaheliste Arvelduste Panga [Bank of International Settlements] kohta: Beauchesne 1997: 996–997.

⁹⁴Balti Assamblee 1997. a resolutsioon, *Latvijas Vestnesis*, 30. IV 1997: 9. Leedu: 2000. a seadus (preambul), *Valstybes Zinios*, 2000, nr. 52, art. 1486; ingliskeelne tõlge: *www.lrs.lt*. Charles Rousseau, *Chronique. Revue Générale de Droit International Public*, Tome 96 (1992), p. 886; Gornig 1992: 59–60, 66, 89; Silagi 1996: 302–304, 258–259; Beauchesne 1997: 996–997; Beemelmans 1997: 116; *State Practice* 1999: 126, 347. M. Bedjaoui arutlust Balti riikide välismaal asuva vara üle vt *Yearbook of the International Law Commission 1973*, Vol. 2, New York, 1975, pp. 56–57.

mise küsimust.⁹⁵ Ent seni pole vaidluspooled veel kokkuleppele jõudnud.

5. Võlad

Balti riigid keelduvad olemast Nõukogude Liidu õigusjärglased ja järelikult ka vastutamast Nõukogude Liidu võlgade eest.⁹⁶ Balti riikide valitsused on seda seisukohta kaitsnud ka lääneriikide ees, millest mõni tahtis alguses pidada Eestit, Lätit ja Leedut Nõukogude Liidu välisvõla eest vastutavaks.⁹⁷

Iseküsimus on enne 1940. a toimunud inkorporeerimist eksisteerinud Balti riikide laenude teenindamine.⁹⁸

⁹⁵Venemaa Euroopa Nõukogu liikmeks võtmise protseduuri käigus (1996) arutasid poliitikakomisjon (Doc. 7443) ja õiguskomisjon (Doc. 7463) oma ettekannetes Baltimaade saatkonnahoone kütüsimust (tekstide kohta vt märkus 86, lk 193, 225). Oma arvamuses nr 193 Venemaa vastuvõtmise kohta sõnastas Parlamentaarne Assamblee Venemaa kohustuse üldisemalt, saatkonnahooneid eraldi mainimata: "lahendada kiiresti kõik küsimused, mis on seotud Euroopa Nõukogu liikmesriikide esitatud nõuetega vara tagastamise kohta" (tekst: märkus 86, lk 186).

⁹⁶Balti Nõukogu 1992. a resolutsioon, *cit.* Zalimas 1999: 117; Balti Assamblee 1997. a resolutsioon (märkus 94).

⁹⁷Vastutuse kohta N. Liidu välisvõla eest vt Gornig 1992: 115, 160; Love 1993 koguteoses Reinisch, Hafner 1995: 101–108; Schweisfurth 1996: 147–150; Silagi 1996: 414–415; Talari 1996 koguteoses Beemelmans 1997: 112; Ziemele, *State Continuity*, 1998: 191–196; Stern 2000 koguteoses William, Harris 2001: 382.

⁹⁸Näiteks sai Riia linn 1913. a laenu Londoni pangalt *Lazard Brothers Ltd.* Selle laenu kohta vt Karlis Kangeris, "Umstrittene Verbindlichkeiten aus der Vorkriegszeit und die Kreditwürdigkeit Lettlands. Die Einflussnahme der Londoner Bank Lazard Brothers & Co. auf Lettlands Wirtschaft 1920–1934." — *Studia Baltica Stockholmiensia*, Vol. 13 (1994), S. 107–155. Nõukogude ajal seostati tagasimaksmist küsimusega Suurbritannias asuvast Läti kullast (vt märkus 93) ja 1968. a lepinguga Suurbritannia ja NSV Liidu vahel (märkus 102).

6. Arhiivid

Oluline osa Balti riikide arhiividest evakueeriti N. Liitu ja asub praegu Vene Föderatsioonis. Kogude tagasisaamise püüded on seni olnud tulemusteta. Balti uurijatele ei võimaldata isegi ligipääsu Venemaal asuvatele arhiivimaterjalidele või tehakse see raskeks. Küsimuse lahendamiseks püütakse kasutada diplomaatilisi ja muid kanaleid.

Kui Vene Föderatsioon taotles Euroopa Nõukogu liikmeks saamist, leidis Parlamentaarne Assamblee 1996. a, et Venemaal "on selge soov pidada läbirääkimisi [Balti riikidest pärinevate] arhiivide tagastamise üle ja hõlbustada arhiivide kasutamist" Venemaal.⁹⁹ Nagu juba märgitud, soovitatakse liikmesriikidel täita endale võetud kohustused.¹⁰⁰ Tegelikult on selles probleemses valdkonnas vähe edu saavutatud. Näiteks Läti on koostanud projekti lepingule, mis käsitleb arhiivide kasutamist ja edastanud selle 2000. aastal Läti-Vene valitsustevahelisele komisjonile, kuid komisjoni pädev töögrupp kohtub harva ja läbirääkimised edenevad aeglaselt.¹⁰¹

7. Rahaline kompensatsioon kahjude eest

Balti riigid on nõudnud restitutsiooni ja Molotovi-Ribbentropi paktist tingitud kahjude kompenseerimist. Küsimuse keerukust saab illustreerida paari näitega.

1941. aastaks oli Nõukogude Liit Balti riikides tööstus- ja finantsettevõtted natsionaliseerinud. Nende meetmete käigus kandsid kahju ka välisriikide kodanikud. Hiljem taotles hulk riike kompensatsiooni NSV Liidult, kes nõustus tasaarvestama

⁹⁹Euroopa Nõukogu Parlamentaarse Assamblee arvamus nr 493. Tekst: märkus 86, lk 186, punkt 7 XII, XV. Venemaa võttis endale ka kohustuse, mis oli "seotud 1945. aastal Moskvasse viidud arhiivide tagastamisega" (*ibid.*, punkt 7 XIV), kuid see viitab ilmselt Saksamaalt väljaveetud arhiividele.

¹⁰⁰Märkus 88. Vt ka märkust 87.

¹⁰¹*Diena* [Läti ajaleht], 2. I 2001: 4 ja 14. VI 2001: 5. Eesti kohta vrd Aadu Must, "Küüditatud eestlaste ajalugu Tomski arhiivis", *Ajalooline Ajakiri*, 2000, nr 4, lk 55–86.

vastastikused finantsnõuded näiteks Norraga (1959), Taani ja Rootsi (1964), Hollandiga (1967), Suurbritanniaga (1968) ja viimati Šveitsiga (1990), samuti mõne "rahvademokraatiamaaga" (1958).¹⁰² Ent kolmandate riikidega sõlmitud lepingud Balti riikide vara kohta ei ole Eestile, Lätile ja Leedule siduvad. See tuleneb järjepidevuse põhimõttest.¹⁰³

Kahjutasu nõudmise teist põhjust võib näha selles, et 1940. aastal ei jätanud NSV Liit Eesti ja Läti liikmelisust kirjandusteoste kaitse Berni liidus.¹⁰⁴ Eestile ja Lätile ei laienenud enam Berni konventsiooni kaitse, sest N. Liit ei olnud Berni liidu liige.

Natsi-Saksamaa poolt Lätile Teise maailmasõja käigus tekitatud kahjude kohta on Läti Londoni saadiku algatusel koostatud 1956. a aruanne. Autorid olid emigrandina Läänes elavad Läti eksperdid.¹⁰⁵

Nõukogude Liidu poolse rahalise kompensatsiooni küsimust on Balti riikides korduvalt uuritud ja arutatud. Eestis koostas

¹⁰²Tekstid: *Сборник действующих договоров СССР*, Москва, выпуск 20 (1961), 23 (1970) ja 25 (1972). Šveitsi ja N. Liidu vahelise lepingu kohta vt Rousseau (märkus 94), lk 887. Kirjanduse kohta vt Alfred Drucker, *International and Comparative Law Quarterly*, Vol. 10 (1961), pp. 238–254; George Ginsburgs koguteoses *Res Baltica*, Leyden, 1968, pp. 160–190; Richard B. Lillich, Burns H. Weston, *American Journal of International Law*, Vol. 82 (1988), pp. 69–80.

¹⁰³Seda kinnitati Läti parlamendi resolutsioonis, *Zinotajs*, 1991, nr 37/38, art. 368; ka venekeelses väljaandes. Üheks esimeseks Balti riikide suveräänsust rikkuvaks lepinguks oli 1941. a N. Liidu ja Rootsi vahel sõlmitud salajane leping Balti riikidega seotud nõuete vastastikuse tasaarvestamise kohta. Vt märkust väljaandes *Zinotajs*, 31. V 1941, lk 3.

¹⁰⁴*Droit d'Auteur*, 1941: 3; Sam Ricketson, *The Berne Convention*, London, 1987, p. 718.

¹⁰⁵*Latvijas sūtniecība Londonā. Materiāli par vācu okupācijas varas un vācu armijas Latvijai Otrā pasaules karā nodarītiem zaudējumiem* [Läti Londoni saatkond. Materjalid Teise maailmasõja ajal Saksa okupatsioonivõimude ja Saksa armee poolt Lätile tekitatud kahju kohta], London, 1956, 191 lk [mimeogr.]. Üks eksemplar on deponeeritud: *Latvijas Valsts vēstures arhīvs* [Läti Riiklik Ajalooarhiiv], Rīga.

“kahjude aruande” 1989. a Juhan Kahk Teaduste Akadeemiast.¹⁰⁶ Analoogilise aruande on Lätis avaldanud valitsuskomisjoni nimel Modris Šmulders.¹⁰⁷ Leedus on valitsus tegelnud kahjude hindamisega alates 1991. aastast.¹⁰⁸

Poliitilisel tasandil nõudis Balti Assamblee (kolme Balti riigi parlamendi ühisinstitutsioon) 1994. a Venemaalt selle “tunnustamist, et [---] Vene Föderatsioon [---] on [---] vastutav okupatsiooniaastatel Nõukogude Liidu poolt Eestile, Lätile ja Leedule tekitatud kahjude kompenseerimise eest”.¹⁰⁹ Eesti nõudis 1990. a *restitutio in integrum*’it,¹¹⁰ kuid loobus 1994. a nõuetest, mis seondusid Nõukogude relvajõudude kohalolekuga Eestis.¹¹¹ Läti “pöördus [1996. aastal] maailma riikide ja rahvusvaheliste organisatsioonide poole palvega [---] aidata Lätile poliitilise ja majandusabi andmisega okupatsiooni tagajärjed likvideerida”.¹¹² I. XI

¹⁰⁶*World War II and Soviet Occupation in Estonia. A Damages Report*, Tallinn, 1991, 91 pp. Vt ka: Arno Susi, *Paдыга* (Tallinn), 1990, nr 10, lk 41, 44–45, 48–51.

¹⁰⁷“The Economic Reform Commission”, Modris Šmulders, *Who Owes Whom. Mutual Economic Accounts between Latvia and the USSR, 1940–1990*, Rīga, 1990, 38 pp.; ka vene keeles. Vt ka: Gundars Valdmānis, *Starp dzirnakmeniēm*, Rīga, 2000, lk 166–172.

¹⁰⁸1991. a dekreet, *Ведомости Литовской Республики*, 1991, nr 17, art. 456; 1992. aasta dekreet, *ibid.*, 1992, nr 21, art. 615.

¹⁰⁹1994. a 15. mai resolutsioon. Inglisekeelne tõlge: *Latvijas Vestnesis*, May 17, 1994, p. 1. Kuuldavasti on Balti Assamblee nõudnud Eesti algatusel Venemaalt kompenseerimise üle läbirääkimiste alustamist (*Diena*, 7. IX 2000: 1).

¹¹⁰1990. a 30. märtsi resolutsioon. Inglisekeelne tõlge: *Restoration*. . . (märkus 2), pp. 22–23.

¹¹¹Eesti Vabariigi ja Vene Föderatsiooni vaheline leping Vene Föderatsiooni relvajõudude väljaviimisest Eesti Vabariigi territooriumilt, *Riigi Teataja*, II, 1995, 46, 203; pretensioonidest loobumise kohta: artikkel 8, vrd artikkel 19. Inglisekeelne tõlge: Eesti välisministeerium (<http://www.vm.ee/eng/govmin/trpwithd.html>). Vt Kaplan 1999: 162, 170, 192–194.

¹¹²1996. a 22. augusti deklaratsioon Läti okupeerimise kohta, *Zinotajs*, 1996, nr 18, art. 537.

2000 võttis Leedu vastu seaduse, millega muudeti praeguse Leedu valitsuse nõuet Venemaale.¹¹³

(a) Kompenseerimine bilateraalsel tasandil

Vene Föderatsioon peab nõudeid alusetuks, väites, et Balti riikide inkorporeerimine NSV Liitu 1940. aastal oli õiguspärane.

Saksamaa Liitvabariik ei ole olnud valmis maksma Balti riikidele kompensatsiooni riiklikul tasemel. Üks Saksamaa argumente oli, et 30 lääneriiki on otsustanud "külmutada" [*defer*] Teisest maailmasõjast tulenevate nõuete arutamise, mida esitavad Saksamaa poolt okupeeritud riigid. See on sätestatud Saksamaa välisvõlgu käsitlevas 1953. a Londoni lepingus (artikkel 5). Ent see argument ei kehti Balti riikide puhul, sest need riigid ei ole Londoni lepingu osalised. Järelikult ei ole Londoni leping neile siduv.¹¹⁴

Teiselt poolt on Saksamaa maksnud Balti riikidest pärit natsismiohvritele hüvitust individuaalselt. Hüvitamine on toimunud mitmes etapis, millest igauks väideti olevat lõplik.

Esimesed sammud astuti 1990. a paiku, kui N. Liit veel eksisteeris. Saksamaa Liitvabariik otsustas maksta N. Liidus elavatele natsismiohvritele kompensatsiooni. 1992. a kinnitasid seda Helmut Kohl ja Boris Jeltsin lepinguga, mis kirjutati alla 1993. a. Lepingutingimuste kohaselt andis Saksamaa Vene

¹¹³Valstybes Zinios, 2000, nr 52, art. 1486. Ingliskeelne tõlge: www.lrs.lt. Venemaa välisministeeriumi reageeringus viidati sellele, et Nõukogude relvajõud sisenesid 1940. a Leedusse Leedu juhtkonna heakskiidul. 2000. a 9. juuni avaldus, vt *Дипломатический вестник*, 2000, nr 7, lk 62.

¹¹⁴*Bundesgesetzblatt*, 1953, Teil I, S. 331. Föderaalsete konstitutsioonikohtu 1996. a otsus, *Entscheidungen des Bundesverfassungsgerichts*, Band 94, 1997, S. 315–334. Õiguslike aspektide kohta vt muude allikate hulgas: Diemut Majer, "Die Frage der Entschädigung für ehemalige NS-Zwangsarbeiter in völkerrechtlicher Sicht." — *Archiv des Völkerrechts*, 29 (1991), S. 1–26; Luke T. Lee, "The Right of Victims of War to Compensation" koguteoses *Essays in Honour of Wang Tieya*, Dordrecht, 1994, pp. 489–496; Albrecht Randelshofer, Oliver Dörr, *Entschädigung für Zwangsarbeit?*, Berlin, 1994, 135 pp.

Föderatsioonile, Ukrainale ja Valgevenele kokku miljard Saksa marka inimeste jaoks, keda Teise maailmasõja ajal Saksamaa poolt okupeeritud territooriumidel taga kiusati või kes deporteeriti Saksamaale. Raha haldamiseks loodi Moskvast 1993. aastal lepitusfond.¹¹⁵ Selle süsteemi juurde kuulus, et Eestist pärit ohvrid pidid pöörduma Valgevene poole, Lätist ja Leedust pärit ohvrid aga Venemaa poole.¹¹⁶ Peale selle andis Lääne-Saksamaa Eestile (1995), Lätile (1998) ja Leedule (1996) igaühele kaks miljonit Saksa marka, et rahastada "sotsiaalprojekte", mis vastaksid neis riikides elavate natsismiohvrite vajadustele. 1998. a alustas Saksamaa uut kompenseerimisprojekti, kuid see hõlmas vaid Läänes elavaid ohvreid. 2000. a moodustas Saksamaa Liitvabariik 10 miljardi Saksa marga suuruse fondi, et maksta kompensatsiooni inimestele, kes pidid natsirežiimi ajal tegema sunnitööd või taluma muud ebaõiglust. See oli Ameerika Ühendriikides juutide materiaalsete nõuete konverentsi poolt esitatud nõudmiste tulemus. Raha jaotavad "partnerorganisatsioonid". Balti riikidest pärinevate taotluste käsitlemist reguleeritakse analoogiliselt 1993. a lepinguga: Minskis asuv partnerorganisatsioon võtab vastu taotlusi Eestist, ning Läti ja Leedu ohvritega on määratud tegelema partnerorganisatsioon Moskvast.¹¹⁷ Poolast ja Tšehhoslovakiast esitatavate taotlustega tegelevad vastavalt Varssavi ja Praha partnerorgani-

¹¹⁵1993. a dekreet, *Собрание актов Президента и Правительства Российской Федерации*, 1993, nr 47, art. 4532; vrd *Archiv der Gegenwart*, 1992, S. 37.429.

¹¹⁶Nootide vahetamine 30. III 1993, avaldamata, kokkuvõtte teinud Herbert Küpper, *Osteuropa*, Band 46 (1996), S. 645; *Keesing's Record of World Events*, 1995, p. 40.793; *Koblenzer Handbuch des Entschädigungsrechts*, Baden-Baden, 1996, S. 99–100; Hermann-Josef Brodesser et al., *Wiedergutmachung und Kriegsfolgenliquidation*, München, 2000, S. 198–199, 207, 245–246.

¹¹⁷Saksamaa 2000. a seadus fondi "Mälu, vastutus ja tulevik" loomise kohta, *Bundesgesetzblatt*, 2000, Teil I, S. 1263. *Bundesfinanzministerium, Merkblatt zu Leistungen an ehemalige Zwangsarbeiter* (2000) — *Neue Juristische Wochenschrift*, 2000, S. 3262–3264 (Taotluste kohta Balti riikidest: lk 3263). Balti riikide kohta vt Otto Graf Lambsdorffi kõnet — *Deutscher Bundestag*, 6 Juli 2000, Plenarprotokoll 14/114, S. 10.752–10.754, siin 10.753; *idem*, *Das Parlament*, 14/21 Juli 2000, S. 3; Dainis Vanags, *Latvijas Vestnesis*, 30. VIII 2000: 1, 7. Õiguslike

satsioonid. Seesugune lahendus diskrimineerib Balti riike, mis nagu näiteks Poolagi olid enne 1940. aastat iseseisvad. Saksa pool kohtleb Eestit, Lätit ja Leedut nagu Moldaaviat, mis ei olnud enne 1940. aastat iseseisev: Moldaaviast pärit taotlejatel palutakse pöörduda Kiievisse.

Raske on leida õigustust sellele, et Eesti, Läti ja Leedu ohvritel kästakse taotleda kompensatsiooni Minskis või Moskvas asuvalt asutuselt. Üks võimalikke selgitusi on, et aastail 1990–1993 Venemaaga peetud läbirääkimiste käigus Helmuth Kohli valitsus lihtsalt jättis Balti riigid kompenseerimissüsteemist välja. Seesugune korraldus näib osutavat sellele, et Saksamaa Liitvabariik leiab, et Eesti, Läti ja Leedu on olnud N. Liidu territoorium ja et ohvrid olid tagakiusamise ajal NSV Liidu kodanikud. Seesugune seisukoht aga eitab Balti riikide järjepidevust. Pealegi on see vastuolus Lääne-Saksamaa poliitikaga, mis on järjekindlalt keeldunud tunnustamast Balti riikide N. Liitu inkorporeerimise õiguspärasust. Peale selle, et kompensatsiooni taotlemine välisriigis asuvalt institutsioonilt on aeganõudev ja tülikas, tekitab seesugune korraldus tõenäoliselt Balti riikide natsismiohvrite seas usaldamatust, kibedust ja alandustunnet.

(b) Kompenseerimine multilateraalsel tasandil

Ei ole kavandatud ega koostatud ühtegi reparatsioonilepingut ega muud mitmepoolset lepingut, mis käsitleks Molotovi-Ribbentropi pakti tagajärgi Balti riikidele. Kõige lähemal on Eesti, Läti ja Leedu poolt minevikus talutud ebaõigluse käsitlemisele “Euroopa stabiilsuspakt”. Pakti võtsid 1995. a Pariisis vastu 52 Euroopa Julgeoleku- ja Koostööorganisatsiooni (OSCE) liikmesriiki, kaasa arvatud Balti riigid ja Venemaa. Samale organisatsioonile tehti ülesandeks pakti elluviimine.¹¹⁸ Kõnealune kokkulepe põhineb

aspektide kohta: Hugo Hahn, *Neue Juristische Wochenschrift*, 2000, S. 3521–3526.

¹¹⁸20. III 1995 vastu võetud Euroopa stabiilsuse pakt [*Pact on Stability in Europe*]. Tekst: Paris, 1995. Eesti, Läti ja Leedu on “tunnustanud panust”, mida pakt võib anda “heanaaberlike suhete edendamisele Balti regioonis”. Sellist tunnustust on väljendatud 1995. a assotsiatsioonilepingute preambulis (märkus 81).

nn Kopenhaageni kriteeriumidel, mille Euroopa Ülemkogu kaks aastat varem määratles Euroopa Liidu liikmekssaamise eeltingimustena.¹¹⁹ Kriteeriumid keskenduvad "heanaaberlike suhete" intensiivistamisele.

III. "MINEVIKUST JÄÄNUD PROBLEEMID"

1995. a stabiilsuspakti põhiidee on, et enne Euroopa Liidu liikmeks saamist peavad kandidaatriigid "saama üle minevikust jäänud probleemidest". See on peen diplomaatiline keel. Otse öelduna tähendab see seda, et Ida-Euroopa kandidaatriigid peavad "saama üle Molotovi-Ribbentropi paktist jäänud probleemidest" ning et nad peavad sellega ise toime tulema. Stabiilsuspaktis ei käsitleta ega isegi mainita restitutsiooni- ega kompensatsiooniküsimust.

Teise maailmasõja eelõhtul võtsid Balti riigid vastu neutraliteediseadused.¹²⁰ Nad ei osalenud sõjas riikidena, ometi leidsid end sõja lõpus olukorrast, nagu oleksid nad sõja kaotanud. Balti riikidest said sõja ohvrid.

Kumbki agressorriikidest ei ole püüdnud leida lahendust, mis viiks restitutsiooni ja kompensatsioonini. Molotovi-Ribbentropi pakti osalised ei astunud riiklikul tasemel mingeid samme, mis kõrvaldaks 1939. a pakti tagajärjed. See on tõsi ka nende riikide õigusjärglaste ja jätkajate suhtes. Ka ei ole rahvusvaheline üldsus teinud tööd Balti riikide jaoks õiglase lahenduse leidmiseks. 1990. a nõudis Balti Nõukogu asjatult, et iseseisvuse "täielik restauratsioon peab olema Teise maailmasõja tagajärgede likvideerimist käsitlevate rahvusvaheliste läbirääkimiste objektiks".¹²¹ Seda palvet ei pandud tähele. Selle asemel leppisid "kaks-pluss-neli" suurriigid nädal aega hiljem kokku "lõplikus lahenduses"

¹¹⁹ *Official Journal of the European Communities*, 1993, Nr. L339, pp. 1–2 (vastu võetud 1992. a Maastrichti lepingu artikli J.3 alusel).

¹²⁰ Eesti: 1938. a 3. detsembri seadus; Läti: 1938. a 21. detsembri seadus (*Likumu krajums 1938*, art. 227); Leedu: 1939. a 25. jaanuari seadus; ingliskeelsed tõlked: Kaslas (märkus 31), lk 104–108.

¹²¹ 1990. a 5. septembri avaldus. Inglisekeelne tõlge: *Restoration...* (märkus 2), p. 85; *Revue Baltique*, 1991, No. 1, p. 127.

Saksamaa osas. See kõrvaldas lepingu osapoolte jaoks Teise maailmasõja tagajärjed. Balti riikide jaoks pole sellist regulatsiooni ette nähtud.

Seega ei ole leidnud heastamist kolme väikese rahva arvel toimunud suveräänsuse rikkumine, mille panid toime kaks agressiivset võimu. Vastupidi — 1995. a stabiilsuspakt külmutab 1939. a Molotovi-Ribbentropi pakti tagajärjed Balti riikide jaoks. Koorem on pandud ohvritele. See tähendab, et ÜRO põhikirjas kuulutatav “täielik võrdsus” on asendunud täieliku ebavõrdsusega. Ning see ebavõrdsus on kandunud uude aastatuhandesse.

ÕIGUSKIRJANDUST BALTI RIIKIDE STAATUSE KOHTA PÄRAST ISESEISVUSE TAASTAMIST 1991. AASTAL

Bibliograafia hõlmab ka “peidetud” käsitlusi, s.o töid, mis ei keskendu üksnes Balti küsimusele, aga milles arutletakse Balti riikide staatuse üle laiemas või teistsuguses kontekstis. Sellisel juhul on nurksulgudes märgitud asjakohased leheküljed. Bibliograafianimestik ei pretendeeri ammendavusele.

Kirjed on järjestatud kronoloogiliselt ning ühe aasta piires alfabeetiliselt. Paljudele töödele viidatakse lühipealkirjaga. Lühipealkiri eelneb bibliograafilistele andmetele.

1991

- A l l i s o n , William C. 1991. Self-Determination and Recent Developments in the Baltic States. — *Denver Journal of International Law and Policy*, Vol. 19 (1991), pp. 625–640
- E b e n r o t h , Carsten T., Oliver W i l k e n 1991. Sezessionsbedingte Schuldüberleitung. *Recht der Internationalen Wirtschaft*, Vol. 37 (1991), pp. 885–896 [Balti riikide kohta: lk 887, 890]
- M e i s s n e r , Boris 1991. Die staatliche Kontinuität und völkerrechtliche Stellung der baltischen Länder. — *Die baltischen Nationen*. Hrsg. von Boris Meissner, 2. ed., Köln, 1991, S. 270–335; uuesti avaldatud: *The Baltic Path to Independence*. Ed. by Adolf Sprudz, Buffalo, N.Y., 1994, pp. 195–260; uuesti avaldatud veel: Meissner 1995, S. 196–257

- Pullat, Risto 1991. The Restoration of the Independence of Estonia 1991. Part I. — *Finnish Yearbook of International Law*, Vol. 2 (1991), pp. 512–532 [Part 2: trükis ilmunud]
- Sprudz, Adolf 1991. The Rule of Law and the Baltic States. — *Bibliothek und Recht — international. Festschrift Ralph Lansky*. Hamburg, 1991, S. 231–241
- Webb, William T. 1991. The International Legal Aspects of the Lithuanian Secession. — *Journal of Legislation*, Vol. 17 (1991), pp. 309–330
- Yakemtchouk, Romain 1991. Les Républiques Baltes en Droit International. — *Annuaire Français de Droit International*, Tome 37 (1991), p. 259–289; uuesti avaldatud väljaandes *The Baltic Path to Independence*. Ed. by Adolf Sprudz, Buffalo, N.Y., 1994, pp. 261–291

1992

- Bothe, Michael, Christian Schmidt 1992. Sur quelques questions de succession posées par la dissolution de l'URSS. — *Revue Générale de Droit International Public*, Tome 96 (1992), p. 800–842 [Balti riikide kohta: lk 822–823, 830–831]
- Rubaker, W. R. 1992. Citizenship Struggles in the Soviet Successor States. — *International Migration Review*, Vol. 26 (1992), pp. 269–291 [rõhuasetusega Balti riikidele]
- Buchanan, Allen 1992. Self-Determination and the Right to Secede. — *Journal of International Affairs* (New York), Vol. 45 (1992), pp. 347–365 [Leedu kohta: lk 353–356]
- Gornig, Gilbert 1992. *Staatennachfolge und die Einigung Deutschlands*. Teil II. Berlin, 1992 [Balti riikide kohta: lk 58–60, 66, 88–91, 94, 115, 160]
- Himmer, Susan E. 1992. The Achievement of Independence in the Baltic States and its Justification. — *Emory International Law Review*, Vol. 6 (1992), pp. 253–291; uuesti avaldatud: *The Baltic Path to Independence*. Ed. by Adolf Sprudz, Buffalo, N.Y., 1994, pp. 323–361
- Kherad, Rahim 1992. La reconnaissance internationale des Etats Baltes. — *Revue Générale de Droit International Public*, Tome 96 (1992), p. 843–872; uuesti avaldatud: *The Baltic Path to Independence*. Ed. by Adolf Sprudz, Buffalo, N.Y., 1994, pp. 293–322

Molotovi-Ribbentropi pakti õiguslikud tagajärjed

- Koskenniemi, Martti, Marja Lehto 1992. La succession d'états dans l'ex-URSS. — *Annuaire Français de Droit International*, Tome 38 (1992), p. 179–219 [Balti riikide kohta: lk 190–198, 216–217]
- Oppenheim's *International Law*. 1992. 9th ed. Vol. 1. Ed. by Sir Robert Jennings and Sir Arthur Watts, London, 1992 [Balti riikide kohta: lk 132, 173, 193–294]
- Rudrakumaran, Visuvanathan 1992. The Legitimacy of Lithuania's Claim for Secession. — *Boston University International Law Journal*, Vol. 10 (1992), pp. 33–60
- Ruiz Fabri, Helene 1992. Génèse et disparition de l'état. — *Annuaire Français de Droit International*, Tome 38 (1992), p. 153–178 [Balti riikide kohta: lk 165–166]
- Saxer, Urs W. 1992. The Transformation of the Soviet Union. — *Loyola of Los Angeles International and Comparative Law Journal*, Vol. 14 (1991/1992), pp. 581–715 [Balti riikide kohta: lk 639, 689–690]
- Terry, James P. 1992. Lithuanian Independence and International Law. — *Naval Law Review*, Vol. 40 (1992), pp. 133–141
- Tichy, Helmut 1992. Two Recent Cases of State Succession. — *Austrian Journal of Public and International Law*, Vol. 44 (1992), pp. 117–136 [Balti riikide kohta: lk 127–128]
- Waitz von Eschen, Friedrich 1992. Zur Internationalen Lage der baltischen Republiken. — *Osteuropa*, Jg. 42 (1992), S. 319–328 [järjepidevuse kohta: lk 320–321]
- Weyer, Markus 1992. Die Mitgliedschaftsrechte der ehemaligen Sowjetunion in den Vereinten Nationen. — *Recht in Ost und West*, Jg. 36 (1992), S. 166–176 [Balti riikide kohta: lk 169, 175]

1993

- Antonowicz, Lech 1993. The Disintegration of the USSR. — *Polish Yearbook of International Law*, Vol. 19 (1991–1992), pp. 7–16 [Balti riikide kohta: lk 14–15]
- Czaplinski, Wladyslaw 1993. La continuité, l'identité et la succession d'états. — *Revue Belge de Droit International*, Tome 26 (1993), p. 374–392 [Balti riikide kohta: lk 384, 386–387]
- Eastwood, Lawrence S. 1993. Secession: State Practice and International Law after the Dissolution of the Soviet Union and Yugosla-

- via. — *Duke Journal of Comparative and International Law*, Vol. 3 (1993), pp. 299–349 [Balti riikide kohta: lk 316–321, 334, 343, 347]
- Ebenroth, Carsten T., Dietrich Grashoff 1993. Öffentliche Schulden im Prozess desintegrierender Staatensukzession. — *Zeitschrift für vergleichende Rechtswissenschaft*, Jg. 92 (1993), S. 1–28 [Balti riikide kohta: lk 5–6]
- Fehervary, Andras 1993. Citizenship, Statelessness and Human Rights: Recent Developments in the Baltic States. — *International Journal of Refugee Law*, 1993, pp. 398–423
- Homann, Dietrich 1993. Völkerrechtliche Konsequenzen des Zerfalls der Sowjetunion. — *Die Friedens-Warte*, Jg. 69 (1993), S. 98–116 [Balti riikide kohta: lk 98–99]
- Lehto, Marja 1993. Succession of States in the Former Soviet Union. — *Finnish Yearbook of International Law*, 1993, pp. 194–229 [Balti riikide kohta: lk 195, 206–208, 214–217]
- Loeber, Dietrich A. 1993. Die baltischen Staaten vor völkerrechtlichen Problemen. Kontinuität oder Staatennachfolge. — *Die Wirtschaft der baltischen Staaten im Umbruch*, Köln, 1993, S. 26–32; uuesti avaldatud: *The Baltic Path to Independence*. Ed. by Adolf Sprudz, Buffalo, N.Y., 1994, pp. 373–379
- Love, Lucinda 1993. International Agreement Obligations After the Soviet Unions' Break-up. — *Vanderbilt Journal of International Law*, Vol. 26 (1993), pp. 373–415 [Balti riikide kohta: lk 402–403, 405, 413–414]
- Meissner, Boris 1993. Der revolutionäre Umbruch in der Sowjetunion und seine Auswirkungen auf die Baltischen Staaten. — *Die Wirtschaft der baltischen Staaten im Umbruch*, Köln, 1993, S. 10–19; uuesti avaldatud: Meissner 1995, S. 258–272
- Mullerson, Rein 1993. The Continuity and Succession of States, by Reference to the Former USSR and Yugoslavia. — *International and Comparative Law Quarterly*, Vol. 42 (1993), pp. 473–493 [Balti riikide kohta: lk 480–487]; mõnevõrra erinev versioon väljaandes *Virginia Journal of International Law*, Vol. 33 (1992/93), pp. 299–322 [Balti riikide kohta: lk 308–315]
- Rich, Roland 1993. Recognition of States. The Collapse of Yugoslavia and the Soviet Union. — *European Journal of International Law*, Vol. 4 (1993), pp. 36–65 [Balti riikide kohta: lk 37–38]
- Schmid, Karin 1993. *Untergang und Entstehung von Staaten in Mittel- und Osteuropa*, Köln, 1993, 43 S. [Balti riikide kohta: lk 12–13]

- Turp, Daniel 1993. Le decennie du droit international et le droit des peuples a disposer d'eux-mêmes. — *Annuaire de La Haye de Droit International*, Tome 6 (1993), p. 85–94 [Balti riikide kohta: lk 86–87]
- Vagts, Detlev F. 1993. State Sucession: The Codifiers' View. — *Virginia Journal of International Law*, Vol. 33 (1993), pp. 275–297 [Balti riikide kohta: lk 278–280]
- Vitas, Robert A. 1993. The Recognition of Lithuania. — *Journal of Baltic Studies*, Vol. 24 (1993), pp. 247–262

1994

- Beato, Andrew M. 1994. Newly Independent and Separating States' Succession to Treaties. — *American University Journal of International Law and Policy*, Vol. 9 (1994), pp. 525–558 [Balti riigid: lk 549–550]
- Cassese, Antonio 1994. Self-Determination of Peoples and the Recent Break-up of USSR and Yugoslavia. — *Essays in Honour of Wang Tieya*, Dordrecht, 1994, pp. 131–144 [Balti riikide kohta: lk 133–137; vrd Cassese 1996]
- Dissolution, continuation et succession en Europe de l'Est*. 1994. Sous la direction de Genevieve Burdeau et Brigitte Stern, Paris, 1994, 406 pp. [artiklite autorid Rein Müllerson, Hanna Bokor-Szegö ja teised; Balti riikide kohta: lk 26, 31, 51–52; vt indeks lk 397; ingliskeelne väljaanne: vt Stern 1998]
- Huntzinger, Jacques 1994. La reconnaissance des Etats baltes. — *Colloque de Nancy. L'Etat souverain*, Paris. 1994, p. 39–60
- Meissner, Boris 1994. Die Probleme des Verhältnisses der baltischen Staaten zur Russländischen Föderation. — *Baltica*, 1994, Nr. 3, S. 21–43; uuesti avaldatud: *Die Aussenpolitik der baltischen Staaten und die internationalen Beziehungen im Ostseeraum*, Hamburg, 1994, S. 466–504; uuesti avaldatud veel: Meissner 1995, S. 273–320
- Müllerson, Rein 1994. *International Law, Rights and Politics. Developments in Eastern Europe and the CIS*, London, 1994, XIII, 230 pp. [Balti riikide kohta: vt indeks lk 222–230]
- Nguyen, Quoc Dinh 1994. *Droit international public*, 5^e ed., Paris, 1994, 1319 p. [Balti riikide kohta: lk 502, 539]
- Shaw, Malcolm N. 1994. State Succession Revisited. — *Finnish Yearbook of International Law*, Vol. 5 (1994), pp. 34–98 [Balti riikide kohta: lk 58–59, 61; artikkel võetud väljaandesse Shaw 1997]

Starke's International Law. 1994. 11th ed., I.A. Shearer, London, 1994 [Balti riikide kohta: lk 88]

1995

Dörr, Oliver 1995. *Die Inkorporation als Tatbestand der Staatensukzession*, Berlin, 1995, 434 S. [Balti riikide kohta: lk 49, 78, 88, 102, 106, 123, 164–165, 172, 345–355]

Grasshoff, Dietrich 1995. *Staatensukzessionsbedingter Schuldnerwechsel*, Frankfurt/M., 1995, 396 S. [Balti riikide kohta: lk 182–184]

Hanneman, Andrea J. 1995. Independence and Group Rights in the Baltics. — *Virginia Journal of International Law*, Vol. 35 (1995), pp. 485–527

Loeber, Dietrich A. 1995. The Russian-Latvian Territorial Dispute Over Abrene. — *The Parker School Journal of East European Law*, Vol. 2 (1995), pp. 537–559; lätikeelne tõlge: *Latvijas Vesture*, 1996, Nr. 5, pp. 50–60; saksakeelne tõlge: *Acta Baltica*, Vol. 34 (1996), pp. 9–28

Meissner, Boris 1995. *Die baltischen Staaten im weltpolitischen und völkerrechtlichen Wandel*, Beiträge 1954–1994, Hamburg, 1995, 320 S. [sisaldab muu hulgas: Meissner 1991, Meissner 1993, Meissner 1994]

Reinisch, August, Gerhard Hafner 1995. *Staatensukzession und Schuldübernahme beim Zerfall der Sowjetunion*, Wien, 1995, X, 168 S. [Balti riikide kohta: lk 101–108]

Sozanski, Jaroslav 1995. *International Legal Status of Lithuania, Latvia and Estonia*, Riga, 1995, 216 pp.

Tappe, Trent N. 1995. Chechnya and the State of Self-Determination. — *Journal of Transnational Law*, Vol. 34 (1995), pp. 255–295 [Balti riikide kohta: lk 261–263, 269–272]

1996

Bojārs, Juris 1996. *Starptautiskās tiesības*, Rīga, 1996, 554 pp. [jārpidevuse kohta: lk 74, 76, 84]

Cassese, Antonio 1996. *Self-determination of Peoples*. Cambridge, 1995, XVIII, 375 pp.; uuesti avaldatud 1996 [Balti riikide kohta: lk 258–264; vrd Cassese 1994]

Duursma, Jorri 1996. *Fragmentation and the International Relations of Micro-states*. Cambridge, 1996 [Balti riikide kohta: lk 99]

- E b e n r o t h , Carsten T. 1996. Staatensukzession und Internationales Privatrecht. — *Das Recht der Staatensukzession*, Heidelberg, 1996, pp. 235–345 (*Berichte der Deutschen Gesellschaft für Völkerrecht*, Vol. 35) [Balti riikide kohta: lk 275–276]
- E b e n r o t h , Carsten T., Günter R e i n e r , Roger B o i z e l 1996. Succession d'Etats et droit international privé. — *Journal du Droit International*, Tome 123 (1996), p. 5–68 [Balti riikide kohta: lk 34–35]
- F a s t e n r a t h , Ulrich 1996. Das Recht der Staatensukzession. — *Das Recht der Staatensukzession*, Heidelberg, 1996, S. 9–49 (*Berichte der Deutschen Gesellschaft für Völkerrecht*, Vol. 35) [Balti riikide kohta: lk 15–16]
- F o s t e r , Frances H. 1996. Restitution of Expropriated Property. Post-Soviet Lessons for Cuba. — *Columbia Journal of Transnational Law*, Vol. 34 (1996), pp. 621–656 [Balti riikide kohta: lk 627–648; nende järjepidevusnõude kohta: lk 626]
- S c h w e i s f u r t h , Theodor 1996. Das Recht der Staatensukzession in den Teilungsfällen Sowjetunion, Tschechoslowakei und Jugoslawien. — *Das Recht der Staatensukzession*, Heidelberg, 1996, S. 49–233 (*Berichte der Deutschen Gesellschaft für Völkerrecht*, Vol. 35) [Balti riikide kohta: lk 56–57, 89, 92–94, 104, 106, 116–117, 122–123, 125–126, 136–137, 148–150, 155, 159, 169–170, 191]
- S f a f a r z , Renata 1996. The Practice of Poland in Respect of Treaties. — *Polish Yearbook of International Law*, Vol. 22 (1995–1996), pp. 221–235 [Balti riikide kohta: lk 223–224]
- S i l a g i , Michael 1996. *Staatsuntergang und Staatenachfolge*. Frankfurt/M., 1996, XIX, 484 S. [Balti riikide kohta: lk 256–260, 302–305, 414–415]
- S t e r n , Brigitte 1996. Rapport préliminaire sur la succession d'états en matière de traités. — *International Association. Report of the 67th Conference*, London, 1996, p. 655–696 [Balti riikide kohta: lk 668, 674, 678–680, 682–683]; *idem*, Report of the 68th Conference, 1998, pp. 616–658 [Balti riikide kohta: lk 625–626]
- Z i e m e l e , Ineta 1996. — *Latvija. Starptautiskās organizācijas. Starptautiskie līgumi*. [Rīga, 1996; Latvijas starptautiski tiesiskais stāvoklis: l. 5–12]
- T a l a r i , Pekka T. 1996. State Succession in Respect of Debts. — *Finnish Yearbook of International Law*, 1997, pp. 134–179 [Balti riikide kohta: lk 165–167]

1997

- Akehurst's *Modern Introduction to International Law*, 1997. 7th ed., London, 1997, XXII, 449 pp. [Balti riikide kohta: lk 88, 152, 165–166]
- Beauchesne, Benedicte 1997. Les problèmes des biens publics de l'ex-URSS localisés à l'étranger. — *Revue Générale de Droit International Public*, 1997, p. 987–1010 [Balti riikide kohta: lk 994–997]
- Beehmans, Hubert 1997. State Succession in International Law. — *Boston University International Law Journal*, Vol. 15 (1997), pp. 71–123 [Balti riikide kohta: lk 81–82, 96, 111–112, 116, 120]
- Eisemann, Pierre M. 1997. — *Académie de Droit International de La Haye*, 1996. *La succession d'états*, La Haye, 1997, p. 17–88 [Balti riikide kohta: lk 52–54, 68–69, 76, 82]
- Endziņš, Aivars 1997. The Special Case of the Baltic States: State Succession, State Continuity and Issues of Citizenship. — *Revue Baltique*, Nr. 9 (1997), pp. 45–55
- Fiedler, Wilfried 1997. Der Zeitfaktor im Recht der Staatensukzession. — *Staat und Recht. Festschrift für Günther Winkler*. Wien, New York, 1997, pp. 217–235 [Balti riikide kohta: lk 232–233]
- Frankx, Erik 1997. Two New Maritime Boundary Delimitation Agreements. — *International Journal of Marine and Coastal Law*, Vol. 12 (1997), pp. 365–376 [1996. a Eesti-Läti lepingu kohta ja 1996. a Eesti-Soome lepingu kohta]
- Koskenniemi, Martti 1997. — *Académie de Droit International de La Haye*, 1996. *La succession d'états*, La Haye, 1997, p. 89–168 [Balti riikide kohta: lk 91–93, 110–112, 127, 133, 135–136, 142, 148, 156]
- Kwiecien, Roman 1997. *Tożsamosz Litwy, Lotwy i Estonii w swietle prawa miedzynarodowego*, Warszawa, 1997, 24 lk. (Polish Foundation of International Affairs). 2. trükk: 1999
- Rokasgrāmata 1997 = *Latvijas Republikas Ārlietu ministrija. Latvijas ārlietu dienesta rokasgrāmata*. Rīga, 1997, 304 l. [Järjepidevuse kohta: lk 46–50]
- Sarv, Enn 1997. *Õiguse vastu ei saa ükski. Eesti taotlused ja rahvusvaheline õigus*. Tartu, 1997, 336 lk
- Shaw, Malcolm 1997. *International Law*. 4th ed. Cambridge, 1997 [Balti riikide kohta: lk 147, 678]; preprint: *Finnish Yearbook of International Law*, Vol. 5 (1994), pp. 34–98 [Balti riikide kohta: lk 56–59, 61]

- Ž a l i m a s , Danius 1997. *Lietuvos Republikos nepriklausomybes atkūrimas*. Vilnius, 1997, 207 lk.
- V i s e k , Richard 1997. Creating the Ethnic Electorate through Legal Restorationism: Citizenship Rights in Estonia. — *Harvard International Law Journal*, Vol. 38 (1997), pp. 315–373
- V i t z t h u m 1997 = *Völkerrecht*. Herausgegeben von Wolfgang Graf Vitzthum, Berlin, 1997, XXVI, 687 S. [Balti riikide kohta: lk 226, 230, 415]

1998

- F r a n c k x , Erick, Ann P a u w e l s 1998. Lithuanian-Russian Boundary Agreement of October 1997. — *Liber Amicorum Günther Jaenicke — Zum 85. Geburtstag*. Berlin, etc., 1998, pp. 63–95
- G r a n t , Thomas D. 1998. A Panel of Experts for Chechnya. — *The Finnish Yearbook of International Law*, Vol. 9 (1998), The Hague, pp. 145–248 [Balti riikide kohta: lk 200–207; pisut muudetud versioon: Grant 1999]
- K r e u z e r , Christine 1998. *Staatsangehörigkeit und Staatensukzession*. Berlin, 1998 [Balti riikide kohta: lk 56–57, 81–83, 86–89]
- K ū r i s , Pranas 1998. Lietuvos nepriklausomos valstybes atkurimas ir tarptautine teise. — *Teises problemos*, 1998 Nr. 1, lk. 7–18
- L e v i t s , E[gils] 1998. 1990. gada 4. maija Deklarācija. — *Latvijas valsts atjaunošana 1986–1993*. Rīga, 1998, l. 207–236 [jārjēpidevuse kohta: lk 218–219, 222–231]
- M e i s s n e r , Boris 1998. The Occupation of the Baltic States. — *The Baltic States at Historical Crossroads*. Riga, 1998, pp. 473–488; lātiķeelses vāļjaandes: lk 441–455; saksakeelne versioon vāļjaandes: Boris Meissner, *Die baltischen Staaten im Umbruch*. Beitrāge 1995–2000, Hamburg, 2000, S. 49–71
- M ū l l e r s o n , Rein 1998. Law and Politics in Succession of States [põhineb artiklil: Müllerson 1993]. — *Dissolution, Continuation and Succession in Eastern Europe*. Ed. by Brigitte Stern, The Hague, 1998, pp. 5–32 [Balti riikide kohta: lk 14–18; prantsuskeelne versioon: Dissolution 1994]
- Q u i g l e y , John 1998. Mass Displacement and the Individual Right to Return. — *The British Yearbook of International Law 1997*, 68th year, Oxford, 1998, pp. 66–125 [Balti riikide kohta: lk 101–104]

- Sprudz s, Adolf 1998. "Ex iniuria ius non oritur" and the Baltic Case. — *The Baltic States at Historical Crossroads*. Riga, 1998, pp. 651–663; lätikeelses väljaandes: lk 611–623
- Stern, Brigitte 1998. — *Dissolution, Continuation and Succession in Eastern Europe*. Ed. by Brigitte Stern, The Hague, 1998, pp. 197–210 [Balti riikide kohta: lk 201, 206, 208; prantsuskeelne versioon: *Dissolution 1994*]; vt ka: Stern 1996
- Ziemele, Ineta 1998a. The Application of International Law in the Baltic States. — *German Yearbook of International Law*, Vol. 40 (1997), 1998, pp. 243–279 [järjepidevuse kohta: lk 264–265]
- Ziemele, Ineta 1998b. The Role of State Continuity. — *The Baltic States at Historical Crossroads*. Riga, 1998, pp. 248–271 [parandatud väljaanne: Ziemele 2001]; lätikeelses väljaandes: lk 235–256
- Ziemele, Ineta 1998c. State Continuity and Nationality in the Baltic States. Ph.D. dissertation. University of Cambridge, 1998, XVI, 363 pp.
- Talmon, Stefan 1998. *Recognition of Governments in International Law*. Oxford, 1998 [Balti riikide kohta: lk 50, 52–53, 92, 103–104]
- Torrecedra, Soledad 1998. Le rôle du consentement dans la succession d'Etats aux traités. — *Polish Yearbook of International Law*, Vol. 23 (1997–1998), p. 127–170 [Balti riikide kohta: lk 134, 158–160]
- Tšernitšenko 1998 = С[танислав] В. Черниченко. Континуитет, идентичность и правопреемство государств. — *Российский ежегодник международного права 1996–1997*. Санкт-Петербург, 1998, стр. 9–41 [Balti riikide kohta: lk 19–24, 36–38, 40]
- Vadapalas, Vilenas 1998. *Tarptautine teise*. Vilnius, 1998, 372 lk. [järjepidevuse kohta: lk 93, 188, 198–200, 280–282]

1999

- Barrington, Lowell W. 1999. The Making of Citizenship Policy in the Baltic States. — *Georgetown Immigration Law Journal*, Vol. 13 (1999), pp. 159–199
- Bokor-Szegö, Hanna 1999. Questions of State Identity and State Succession in Eastern and Central Europe. — *Succession of States*, Ed. by Mojmir Mrak, The Hague, etc., 1999, XXI, 218 pp. [Balti riikide kohta lk 99–101]

Molotovi-Ribbentropi pakti õiguslikud tagajärjed

- Dokumenti* 1999 = *Dokumenti par Latvijas valsts starptautisko atzīšanu, neatkarības atjaunošanu un diplomātiskiem sakariem 1918–1998*, Rīga, 1999, 543 l.
- Grant, Thomas D. 1999. A Panel of Experts for Chechnya. — *Virginia Journal of International Law*, Vol. 40 (1999), pp. 116–191 [Balti riikide kohta: lk 138, 140, 144–151; vrd Grant 1998]
- Ipsen, Knut 1999. *Völkerrecht*. 4. Auflage, München, 1999 [Balti riikide kohta: lk 60, 261]
- Kaplan, Lisa M. 1999. International Responsibility of an Occupying Power for Environmental Harm: The Case of Estonia. — *Transnational Lawyer*, Vol. 12 (1999), pp. 153–201
- Loeber, Dietrich A. 1999. Consequences of the Molotov-Ribbentrop Pact for Lithuania of Today. — *Lithuanian Foreign Policy Review*, 1999, Nr. 4, pp. 95–105
- Schulze, Ulrich W. 1999. Estland. — *Internationales Ehe- und Kindschaftsrecht mit Staatsangehörigkeitsrecht*, 137. Lieferung, Frankfurt a.M., 1999, S. 1–66 [Staatskontinuität: S. 3–4]
- State Practice* 1999 = *State Practice regarding State Succession and Issues of Recognition. Pratique des Etats concernant la Succession d'Etats et les Questions de Reconnaissance*. The Pilot Project of the Council of Europe. Ed. by Jan Klabbers, Martti Koskenniemi, Olivier Ribbelink and Andreas Zimmermann. The Hague, etc., 1999, 521 pp. [Balti riikide kohta: lk 22–25, 46–53, 96–97, 126–131]
- Ziemele, Ineta 1999. State Continuity and the Right to Property. Questions Concerning Genocide. — *Latvian Human Rights Quarterly*, Nr. 7–10 (1999), pp. 261–268, 327–341
- Žalimas, Dainius 1999. Legal and Political Issues on the Continuity of the Republic of Lithuania. — *Lithuanian Foreign Policy Review*, 1999, Nr. 4, pp. 107–118
- Thiele, Carmen 1999. *Selbstbestimmungsrecht und Minderheitenschutz in Estland*, Frankfurt/Oder, 1999, XV, 284 S. [jõuga annektee- rimise kohta: lk 16–17]
- Vares, Zhuriari 1999 = *Эстония и Советский Союз. 1940 год и его последствия*. Редакторы Пеетер Варес и Ольга Журьяри. Таллинн, 1999, 469 стр. [Toimetajate sissejuhatus: lk 4–9; järjepidevuse kohta: lk 6–8; sissejuhatus ingliskeelne tõlge: *Monthly Survey of Baltic and Post-Soviet Politics*, Nr. 1 (2000), pp. 113–120; järjepidevuse kohta: lk 117–119]

2000

- Eisemann, Koskenniemi 2000 = *Académie de Droit*, (Ed.) La Haye, 2000 [Balti riikide kohta vt indeks lk 982]
- Kerikmäe, Tanel, Hannes Vallikivi 2000. State Continuity in the Light of Estonian Treaties Concluded before World War II. — *Juridica International* (Tartu), Nr. 5 (2000), pp. 30–39
- Lēbers (Loeber), Dītrihs A. 2000. Molotova-Ribentropa pakta sekas mūsdienās. — *Latvija Otrajā pasaules karā*, Rīga, 2000, l. 67–76 [selle artikli ja artikli Loeber 1999 täiendatud versioon väljaandes: *Latvijas Vēsture*, 1999, Nr. 3, l. 42–45]
- Levits, Egils 2000. 4. maija Deklarācija Latvijas tiesību sistēmā. — 4. [Ceturtais] maijs, Rīga, 2000, l. 52–68 [jārjepidevuse kohta: lk 54–58]
- Mäliksoo, Lauri 2000a. Professor Uluots, the Estonian Government in Exile and the Continuity of the Republic of Estonia in International Law. — *Nordic Journal of International Law*, Vol. 69 (2000), pp. 289–316
- Mäliksoo, Lauri 2000b. The Deportations of June 14, 1941, and International Law. — *International Conference "On Crimes of Communism"*, Speeches [Eesti, s.l., 2001], pp. 26–33; eestikeelne versioon [koos allikatega]: *Akadeemia*, 2001, nr 1, lk 29–49
- Putriņš, Juris 2000. Tiesiskās pēctecības uzvaras gājiens Igaunijā. — 4. [Ceturtais] maijs, Rīga, 2000, l. 167–177
- Stern, Brigitte 2000. *La succession d'Etats, Recueil des Cours* (1996), Tome 262, La Haye, 2000, p. 9–438 [Balti riikide kohta: lk 63–66, 244–246, 262–264, 382–383, 411–412]
- Zemrībo, Gvido 2000. Baltijas valstu Neatkarības deklarāciju juridiskie aspekti. — 4. [Ceturtais] maijs, Rīga, 2000, l. 132–156 [jārjepidevuse kohta lk 134–142]
- Ziemele, Ineta 2000. Latvijas prasība par valstiskuma turpināšanās atzīšanu. — 4. [Ceturtais] maijs, Rīga, 2000, l. 80–89
- Zimmermann, Andreas 2000. *Staatennachfolge in völkerrechtliche Verträge*, Berlin etc., 2000, 960 S. [Balti riikide kohta lk 47, 51–60, 85]

2001

- Bühler, Konrad 2001. *State Succession and Membership in International Organizations*, The Hague, etc., 2001, XXII, 351 pp. [Balti riikide kohta lk 151–152, 177–179]

Molotovi-Ribbentropi pakti õiguslikud tagajärjed

W i l l i a m s , Paul, Jennifer H a r r i s 2001. State Succession to Debts and Assets. — *Harvard International Law Journal*, Vol. 42 (2001), p. 353–417 [Balti riikide kohta lk 367, 369–370, 372–373, 377–378, 408–409]

Z i e m e l e , Ineta 2001. State Continuity, Human Rights and Nationality in the Baltic States. — *The Baltic States at Historical Crossroads*, 2nd edition, Riga 2001, pp. 224–248 [Ziemele 1998b parandatud väljaanne]

B Y I L 2001 = *Contributors to the Baltic Yearbook of International Law*, Vol. 1 (2001)

DIETRICH ANDRÉ LOEBER on sündinud 1923 Riias, asus ümber Saksamaale 1939. a. *Dr. jur.* 1951. a Marburgi Ülikoolis, M. A. 1953. a Columbia Ülikoolis New Yorgis. Töötas ajakirja *Osteuropa-Recht* toimetajana 1955–1960, Max Plancki instituudi referendina 1958–1970, Kieli Ülikooli professorina 1966–1989, praegu emeriitprofessor. Oli AABSi asepresident 1986–1992, on Läti Akadeemia välisliige ja Läti Ülikooli *dr. jur. h. c.* 1991. aastast. Tähtsamad teosed: *Urheberrecht der Sowjetunion* (1966, 1974), *Diktierte Option. Die Umsiedlung der Deutsch-Balten aus Estland und Lettland 1939–1941* (1972, 1974), *Regional Identity under Soviet Rule. The Case of the Baltic States* (1990).

JOHANN ERNST von PANCK

Hermann Eduard Hartmann (1817–1881)

MAAILM, KUST TULEN

Mälestusi

Harald Keres

HARALD KERES sündis 15. novembril 1912. aastal Pärnus. Isa oli mitmekülgsete oskustega ja kuldsete kätega käsitöölaine, kes põhiliselt tegi rätsepatööd, ning ema Peterburis õppinud õmbleja, kes harilikult töötas koos paari õpilasega. 1915. aasta augustis jõudis Esimese maailmasõja rinne Daugava jõeale ja Riia linna alla. Saksa sõjalaevad ilmusid korraks ka Pärnu sadama lähistele ja tulistasid linna. Seal puhkes paanika ja paljud lahkusid Pärnust. Ka Kereste perekond kolis Narva, kus 7. jaanuaril 1916 sündis vend Paul, kellest sai malesuurmeister. 1921. aasta sügisel läks H. Keres Narva linna 1. algkooli. Järgmisel aastal tuldi tagasi Pärnusse. 1927. aastal lõpetas ta Pärnu linna 9. algkooli. Järgnes viis aastat õpinguid Pärnu Poeglaste Gümnaasiumis. Juba enne Narva kolimist olid vanemad muretsenud hea pianiiino ja päris varakult hakkas H. Keres klaverit õppima. Alates gümnaasiumi 3. klassist tegeles ta tõsiselt muusikaga ja mängis kooli orkestris flööti. Flööti sai tema teiseks meelisinstrumentiks. Flötistina oli tal võimalus kaasa mängida Pärnu suvemuusikaorkestrites ja pärast Tartusse tulekut episoodiliselt ka "Vanemuise" orkestris.

Gümnaasiumi lõpetamisele 1932. aastal järgnes 10 kuud kohustuslikku sõjaväeteenistust Pärnus 6. üksikus jalaväepataljonis ning seejärel õpingud Tartu Ülikooli matemaatika-loodusteaduskonna matemaatika osakonnas. Lõpetanud 1936. aastal ülikooli *cum laude*, töötas Keres kaks aastat ülikooli tähetornis abiassistendina. Selles ametis koostas ja kaitses ta ka oma magistritöö "Kattumismuutlikkude dünaamikast".

Katkendi Eesti Kirjandusmuuseumis asuvast käsikirjast "Autobiograafia" (1996) on valinud *Akadeemia* toimetis. Saatesõna on kirjutanud füüsika-matemaatikakandidaat Ivar Piir.

1938. aasta oktoobrist kuni 1944. aasta septembrini oli H. Keres Tartu Ülikooli ülemääraline noorem abiõppejõud matemaatika alal. Sellised üpris mõõduka õppekoormusega ametikohad olid loodud professorsorkonna järelkasvu probleemide lahendamiseks. Matemaatika osakonnas oli lähenemas pensioniea piirile (65 aastat) Jaan Sarv (1877–1954). Eeldati, et kaheks aastaks sellele kohale valitult valmib muu töö kõrval doktoriväitekirigi. Esimese kahe aasta jooksul tutvus H. Keres lähemalt relatiivsusteooriat käsitlevate raamatutega. Eriti võlus teda Hermann Weyli monograafia *Raum, Zeit, Materie*, mida ta oli lugenud kui hästi kirjutatud ilukirjandusteost. Järgnesid Arthur Eddingtoni *Space, Time and Gravitation* ja *The Mathematical Theory of Gravitation* ning teised Tartus kättesaadavad selle ala raamatud. Neilt aladelt lootiski ta leida väitekirja teema. Kaudse impulsi uurimisala valikuks võis anda ka Jüri Nuut (1892–1952), kelle uurimistöös oli pidepunkte üldrelatiivsusteooriaga. J. Nuut oli ühtlasi kirjutanud esimese aimeramatu relatiivsusteooriast *Millest kõneleb Einsteini relatiivsuse teooria* (1930).

Konkreetsed teema leidmine ja selle läbitöötamine nõudis rohkem aega. Et Keres oli hästi hakkama saanud pedagoogilise tööga, siis kinnitati ta samale kohale veel kaheks aastaks. Tõsi, 1940./1941. õppeaasta kevadsemestril, kui ülikooli hakkati tasalülitama N. Liidu hariduselu malli järgi, sai temast üheks semestriks rakendusmatemaatika ja mehaanika kateedri dotsendi kt.

Pärast "oma probleemi" otsimist ja leidmist laabus töö kiiresti ja 7. XII 1942 toimus doktoritöö "Ruum ja aeg üldises relatiivsuse teoorias" edukas kaitsmine. Harald Keres suhtumist teadustöösse iseloomustavad kõige paremini ta enese sõnad: "Avastamisrõõmu tundmiseks ei pruugi alati esmaavastusi teha. Ka ammuilma tuntu pakub külluses avastamisrõõmu, kui selle juures ise uurimisvaeva näha ja töö ilusasti vormistada. See viimane on, muuseas, samuti väga oluline. Sellest õieti tulenevadki teadusliku stiili alged. Stiilselt tehtud uurimistööst tunneb igauks esteetilist naudingut."

Dokoritöös püstitas H. Keres ülesande selgitada need varjatud põhjused, miks relatiivsusteooria neljamõõtmeline kontiinum aegruum võimaldab 3+1 lahutust ruumiks ja ajaks, ning välja töötada range metoodika selleks lahutamiseks. Ruumi ja aja mõõtmismenetlusi analüüsides jõudis ta nende alusteni, millel põhinevad ka üldrelatiivsusteooria ajalis-ruumilised süsteemid. Niisugune probleemiasetus on aluseks Harald Keres kogu teadustööle.

Aastatel 1947–1955 töötas H. Keres põhikohaga ENSV Teaduste Akadeemia Tartu asutustes, oli kolm aastat Füüsika, Matemaatika ja Mehaanika Instituudi teadussekretär, seejärel observatooriumi juhataja

HARALD KERES

samas instituudis, mis 1952. a nimetati ümber Füüsika ja Astronoomia Instituudiks.

Juba doktoritöös oli H. Keres analüüsinud ruumi ja aega füüsiku ning füüsikalise mõõtmise seisukohalt. Vormiliselt astus ta füüsikateoreetikutena perre 1949. aasta septembris, asudes Tartu Ülikooli teoreetilise füüsika kateedri juhataja kohale.

Kui ülikool 1944. aasta hilissügisel uuesti avati, alustas füüsikaosakond tööd üheainsa kateedriga. See oli füüsika kateeder, mille juhatajaks sai Aksel Kipper (1907–1984), kellele järgmisel aastal anti professori kutse. Tema ja Aleksander Pae (1916–2001) olid ainsad, kes töid kaasa õppejõukogemuse Eesti Vabariigi Tartu Ülikoolist. 1945. aastal lahutati füüsika kateeder kaheks: üld- ja eksperimentaalfüüsika kateedriks (juhataja dotsent Anatoli Mitt (1909–1980)) ning teoreetilise füüsika kateedriks. Viimases oli juhataja A. Kiperi kõrval vaid üks assistent, Raimund Preem (1918–1988), kes aasta enne vallandamist 1950. aastal nn ideoloogilise puhastustöö käigus sai vanemõpetajaks. Tõsi, küllaltki suurt loengukoormust kandis 1946. aastal aspirantuuri astunud Paul Kard (1914–1985), kellest pärast kandidaadiväitekirja kaitsmist 1949. aastal sai samas vanemõpetaja. Kateedri oli kõrge, vanaaegse raamatukapiga eraldatud nurgake füüsika üldpraktikumi ruumidest.

Keresega tulekuga teoreetilise füüsika kateedri juhatajaks lõppes kateedri "kapitagune" periood. Keemikud kolisid peahoonest nn keemiahoonesse ja kaks vabanenud ruumi anti kateedri. Hoopis olulisem uutest tööruumidest on siiski see, et Keresega oli füüsikaosakond saanud A. Kiperi kõrvale teise teadlasemaiega õppejõu, kelle hoiakus tajusid üliõpilased Eesti ülikooli hingust. Seda hindasid nad kõrgelt. Keresega loengud olid asjalikud, kuid elavad ja selged, loogilised. Ilus ja korralik oli tema tahvlikasutus, esteetiliselt mõjus teksti ja jooniste paigutus.

Samal ajal Keresega tuli tööle ka värske lõpetaja Leon Tuvi-kene (1924–1992), esialgu vanemlaborandi kohale, aasta pärast assistendiks. Järgmise, 1950. aasta lõpetajatest sai H. Keres ka oma esimesed diplomandid — Harry Õiglaste (1927–1999) ja Ilse Kuu-siku (1921–1982). Siis tulid esimesed aspirandid: 1951. aastal Ruth Lias (sünd. 1926) ja 1952. aastal Ivar Piir (sünd. 1929). Uurimissuunaks pakkus H. Keres neile gravitatsiooni kvantteooria, mille üle tol ajal elavalt vaieldi ja mida innukalt propageeris Tartu teoreetikuid kureeriv Moskva ülikooli professor Dmitri Ivanenko (1904–1992). Kuigi ranget gravitatsiooni kvantteooriat pole siiani õnnestunud rahuldavalt formuleerida, said mõlemad oma väitekirjad kolme aastaga valmis ja kaitsesid need edukalt. Mõlemast said kateedri järjekordsed uued õppejõud. 1955. aastal tuli kateedrisse ka Leningradis kandidaadikraadi kaits-

nud Karl Rebane (sünd. 1926), kes töötas kateedris vaid kolm aastat. 1958. aastal organiseeris ta eksperimentaalfüüsika kateedri, oli kaks aastat selle juhataja ja siirdus siis Füüsika ja Astronoomia Instituudi füüsikapole asedirektoriks.

Kui Harald Keres tuli 1955. aastal põhikohaga ülikooli, hakkas ta organiseerima ülikooli sümfooniaorkestrit. Ta ise on seda kommenteerinud järgmiselt: "Mul oli meeles 1930. aastate Tartu ülikooli sümfooniaorkester, kontsertmeister oli professor V. Vadi ja mina puhusin flööti. Selles orkestris oli palju üliõpilasi ja ta püsis koos, sest üliõpilasorganisatsioonides peeti oma liikmete kuulumist orkestri koosseisu auasjaks. Mõtlesin, miks ei võiks nüüdki olla ülikoolis oma sümfooniaorkester." Siiski hakkas esialgne hoog raugema ja 1950. aastate lõpul orkestri tegevus häabus. "Muusikakultuuri klassikalised vormid ei olnud popid, aja nõue oli teistsugune," pidi ta nukralt tunnistama.

Teadusprorektori amet, millesse Keres astus 1958. aastal, tõi kaasa kuhjaga paberitööd, paljuski mõttetut. Tema eelkäijad (1949–1953 biokeemik Eduard Martinson (1900–1963) ja 1954–1957 keemik Aleksander Moskvina (1897–1974)) ei olnud loonud korralikult funktsioneerivat süsteemi. Töö mõistlik organiseerimine nõudis palju jõudu, tuli võidelda mõistmatusega. Nii oli H. Keres rõõmuga nõus asuma 1960. aasta septembris Füüsika ja Astronoomia Instituudi vastmoodustatud teoreetilise füüsika sektori juhataja ametikohale. 26. jaanuaril 1961 valiti ta akadeemikuks teoreetilise füüsika alal. Sektori juhataja kohalt läks ta 1989. aastal pensionile.*

Ivar Piir

1944. aasta suvel hakati ülikooli asutusi evakueerima — Tallinna, Haapsalusse ja mujale. Ülikooli raamatukogu äraviimiseks oli valmistatud hulk puust kaste. Tähetorni raamatukogu tõsteti tähetorni keldrisse. Viisin sinna ka oma raamatud, sealhulgas mitukümmend erialase sisuga raamatut, mida olin varem ostmarkade eest Saksamaalt tellinud.

Kui rinne lähenes, hakati linnaelanikke kaevamistöõdele värbaama, hiljem isegi nooremaid mehi selleks otstarbeks tänavail püüdma. Üsna lõpu eel korjati asutustest kättesaadud mehed kokku, anti neile püssid kätte ja saadeti Tartu lähedale metsadesse

*Akadeemias on Harald Keres avaldanud artiklid "Ruum" (1939, nr 3, lk 176–187) ja "Relatiivsusteooria põhiprintsiibid" (1989, nr 5, lk 899–904).

vaenlase edasitungi tõkestama. Väljaõppeta mehed ei suutnud kuulipildujate ja suurtükkide vastu peaaegu paljakäsi midagi teha ja neid sai hea hulk otsa, sealhulgas ülikooli kantseleiülema Kure abikaasa. Sakslased võitsid aega oma naha päästmiseks.

Ühel augustiõhtul tuli lastekliinikusse keegi asjamees ja teatas, et selle ja selle ülemuse korraldusel peavad elanikud linnast kahe tunni jooksul lahkuma mööda vana Tallinna maanteed ülejõel. Niisugune teade oli päris jube. Pakkisime oma vähesed asjad ja asusime jalgratastega teele. Taevas oli "küünlaid" täis ja nende rohekas valguses liikus maanteel hulgaliselt inimesi. "Küünlad" ennustasid tavaliselt pommitamist, seekord siiski pääsesime.

Puurmani juures tulime üle jõe ja ööbisime heinakuhja ääres. Järgmise päeva õhtuks olime Pärnumaal kohal.

Vend oli 1944. aasta sügisel Tallinnas. Neil oli koos Tiit Kuu-sikuga kavatsus põgeneda Rootsi. Ülesõit pidi olema korraldatud. Septembri lõpul läksid mõlemad pered kokkulepitud kohta kusagile Haapsalu lähedal rannikule. Nad peatusid Tiefsi valitsuse liikmetega ühes majas. Oodatud üleviijaid ei tulnud. Võis midagi vahele tulla, aga võis ka olla, et leiti mõjukamad või rahakamad reisijad. Neil septembripäevadel muutus põgenemine kohati lausputkamiseks, kus maksis põhimõte: kes ees, see mees. Minejate seas oli igasuguseid. Räägiti juhtumist, kus jõukam tõstis paadist kehvema venna kohvrid ja pani omad asemele. Kohtasin Saksamaal meest, kelle paadist oli varastatud kütus ja kanistrid vett täis valatud.

On tühi jutt, et Läände põgenes eestlaste paremik. Kes olid siis need, keda Siberisse viidi? Neist asjadest ei taheta memuaarides palju kirjutada.

EESTI POISTEGA SAKSAMAAL

Betreuungslehrer

Puhkasin naisevanemate talus nädala. Olin kaotanud ülikooliga kontakti ja see hakkas muret tekitama. Ülikooli saatus oli teadmata. Arvasin, et ülikooli õppejõuna pean niisugusel ajal viibima ülikooli juures. Teiselt poolt hellitasin lootust, et ülikool oma õppejõude mõnesugusel viisil hoiab ja kaitseb.

Olin hiljuti Aksel Kipperit Saksa ohvitseri mundris kohanud Vigalas, kus ta viibis koos perega. Mõtlesin, et lähen sinna ja pean

sõbraga nõu, mida teha. Sõitsin jalgrattaga Vigalasse, kuid Kipper oli läinud ja keegi ei teadnud, kuhu. Sõitsin edasi Haapsalusse, kus lootsin kohata ülikooli inimesi, sest minu teada pidi osa ülikooli kliinikuid olema evakueeritud sinna. Haapsalus ei leidnud ma raudtee ja sadama piirkonnas kedagi peale sakslaste, kes valmistasid lahkuma. Mujalt ei teadnud otsida. Sadamas nägin tuba, mis oli peaaegu laeni villast lõnga täis. Seda sorteeris ja pakkis saksa sõdur.

Panin jalgratta pagasisse ja sõitsin rongiga Tallinna. Siin otsisin üles ülikooli rektoraadi, kus olid kohal majandusosakonna juhataja Johannes Hannibal ja sekretär Hans Kauri. Vastuvõtt valmistas totaalse pettumuse. Õppejõudude hoidmisest polnud märkigi, hoopis sõjaväekohustusest vabastav UK-kaart (*Unabkömmlichkarte*) võeti kohe ära. Siis aeti umbes niisugust juttu, et olukord on tõsine ja igal mehel tuleb võtta relv kätte ja minna isamaad kaitsma. H. Kauri lisas veel: "Seda teed tuleb meil kõigil käia" — ja sõitis paari päeva pärast koos teistega Rootsi. Nii käitusid tollased härrasmehed. Miks peaksin ma rohkem usaldama praegusi härrasmehi, kes propageerivad isamaa totaalkaitset?

Mind saadeti vastuvõtukomisjoni. Kui vihjasin oma südamerikkele, anti kaasa üks paber. Vastuvõtupunktis saadeti otsekohe arstide juurde. Toas oli kaks saksa soost Tallinna arsti, kellel olid erakordselt ebaintelligentsed näod. Üks oli kõhn ja vuntsidega, teine paks seanägu. Minu paberile visati pilk ja see rändas paberikorvi. Pikema jututa tunnistati kõlblikuks.

Mind määrati mereväkke. Sain selga rohelise *Wehrmacht*'i mundry mereväe eraldusmärkidega ja anti kätte reamehe sõduriraamatuke (*Soldbuch*).

Tallinna oli kokku aetud suur hulk 16–17-aastasi poisse, kellest pidid saama peamiselt lennuväe abiteenistuslased (*Luftwaffenhelfer*), väikesest osast aga mereväe abiteenistuslased (*Marinehelfer*). Et poisid olid alaealised ega osanud saksa keelt, määrati neile eestlastest hooldajad-õpetajad (*Betreuungslehrer*). Viis noort ülikooli õppejõudu — liiviklane Ostrat Järvelja metskonnast, bioloogid-assistendid Sander ja Sepp, assistent Kontson põllumajandusteaduskonnast ja mina — määrati mereväe abiteenistuslaste hooldusõpetajateks. Meid majutati Koplisse. Õeldi, et ruumides koheldakse meid kui allohvitsere, tänaval kui reamehi. Sõime allohvitseri lauas.

Meie ülemuseks oli noor baltisakslasest leitnant, kes oskas eesti keelt. Ta oli põdenud raskekujulist angiini, mis oli ter-

visse sedavõrd rikkunud, et ta oli tunnistatud rivikõlbmatuks. Ta polnud paha mees, kohtles meid viisakalt, kuigi mõnikord tükkis põhjuseeta kärkima. Teda saatsid üks saksa veltveebel ja üks all-ohvitser. Oma soost asjameestena olid kaasas kolm noortejuhti. Veltveebel Tarem, Westholmi gümnaasiumi võimlemisõpetaja, oli võrdlemisi vilets mehike ja arvatavasti meie peale koputaja. Meil relvi polnud, temal oli ainukesena püss. Talle paras paariline oli noortejuht Michelson, kes püüdis end poistele suureks sõbraks teha ja palus end kutsuda Mikuks, kuid suurema eduta. Kolmas, keda hüüti kapraliks, oli vaikne kõhn mehike, kelle nime olen unustanud.

Mereväepoisse oli umbes 30. Nendega kujunes meil sõbralik vahekord. Poisid tundsid end võrkeelses keskkonnas abituna. Meie olime neile omad, kelle poole abi saamiseks pöörduda, kes nende eest hoolitsesid ja nende vahekordi sakslastega klaarisis. Nad usaldasid meid ja kuuletusid tõrkumata.

Ilmad olid ilusad. Poisid elasid Kopli poolsaare tipus telkides. Sealsamas oli õhutõrjekuulipilduja, mida hakati neile tutvustama ja selle käsitsemist drillima. Saksa allohvitser oli umbkeelsetega väga kannatlik, meie olime tõlkideks.

Paari nädala pärast tuli käsk valmistuda ärasõiduks. Sakslased hakkasid pakkima. Ühel ilusal septembrihommikul võeti poisid rivvi ja viidi läbi linna marssides sadamasse, kus ootas suur, umbes 10 000-tonnine transpordilaev. Meid laaditi sügavasse trümmi põhja, kuhu pääses läbi kitsukese luugi mööda pikka vertikaalset redelit. See oli kõige ohtlikum koht laevas, kust pommi- või torpeedotabamuse korral polnud lootust pääseda. Pealegi oli seal väga palav. Kogenud meremehed ei lahkunud üldse tekilt.

Laeval oli ka tsiviilreisijaid, nende hulgas Valter Niilus oma perega.

Sadamast väljusime õhtul pimedas, saateks õhutõrje leekkuulide ilutulestik. Ilm oli ilus ja meri vaikne. Öö möödus rahulikult. Päeva jooksul anti paaril korral õhualarmi. Siis tõmbasime päästevestid selga ja peitusime laevalae alla. Mõlema masti otsas olid kuulipildurid kohad sisse võtnud. Õnneks vaenlase lennukid ei märganud meid. Õhtuks jõudsime Liibavi reidile, kuhu jäime terveks ööpäevaks.

Sõjaväes oli levinud üksteise tagant näppamine. Ostratil varastati kohver asjadega. Mööda laeva otsides sattus ta saksa all-ohvitserile, kes parajasti uuris tema kohvri sisu. Ostrat, kõva eesti mees, lahendas vahejuhtumi paari kõrvakiiluga. Minul löödi sinel

üle. Pidin leppima sellega, mis teiste lahkudes trümmi üle jäi ja mis oli mulle pööraselt suur.

Tarem oli oma kohvri jätnud alla meie juurde, ise oli läinud ohutumasse paika magama. Poisid, igavesed väänkaelad, olid öösel Taremi kohvri lahti muukinud ja leidnud seal hulga viinapudeleid, millest muist tühjaks joonud. Hommikul löi Tarem lärmi, et ülemust on riisutud, mis on sõjaväes lubamatu kuritegu. Olgu möödaminnes öeldud, et viin oli Saksamaal hinnatud vahetuskaup. Süüdlaseks tunnistati poiss, kelle nimi oli Karu. Leitnant saatis ta paadiga kaldale oma teo eest karistust vastu võtma. Nii toimis gümnaasiumiõpetaja ja noortejuht alaealisega. Paat tuli varsti tagasi koos Karuga ja ülemustele edastati sadamakapteni pahane kiri: mis te lapsega jändate!

Liibavist lahkusime öösel ja järgmisel hommikul olime Gotenhafenis (Poola linn Gdynia). Sadamas oli teisigi laevu ja hulk rahvast sagimas. Pärast täisaunas käimist ja muid õiendamisi läksime raha vahetama. Igaüks võis 50 ostmarga eest saada sama palju riigimarku. Minul oli kaasas kaugelt suurem summa. Poiste abiga õnnestus kõik ära vahetada. Seetõttu polnud mul hiljem rahapuidust.

Viibisime Gotenhafeni mereväebaasis mõne päeva. Siis paigutati poisid kaubavaguneisse ja sõit läks Saksa sisemaa poole. Kuhu, seda meile ei öeldud. Rongis oli üks sõiduvagun ülemuste jaoks. Üks kupee jäi tühjaks ja selles sõitsin esialgu mina. Hiljem loovutasin selle ühele haigestunud poisile. Kaubavaguneis oli väga kitsas. Poisid magasid üksteise kõrval nii tihedasti, et teist külge said pöörata ainult kõik korruga. Klosetis käidi jaamades kindlas rivikorras saksa allohvitseri juhtimisel.

Teel kohtasime rongi, mis oli eesti põgenikke kubinal täis.

Hulga päevi kestnud sõidu järel jõudsime Egeri (Tšehhi linn Cheb) lähistele, kus oli ilmatu suur, pooleldi mahajäetud sõjaväelaager. Siia pidime jääma karantiini. Sõjavägi oli siit läinud, nüüd oli ta noortelaager. Siin oli sakslasi, lätlasi, ungarlasi ja ei tea keda veel.

Meid paigutati elama barakkidesse. Barakid seisid pikkades ridades ja nende vahel kulges vaiadele ehitatud laudadest tee. Nähtavasti oli maapind sügiseti porine.

Laagris viidi meid mereväest üle lennuväkke. Mereväe munder asendati niisamasuguse halli riietusega, nagu oli poistel algusest peale.

Elu laagris oli üksluine ja igav. Rividrilli ja maastikuõppustega või jalutuskäikudega ei saanud tervet päeva täita. Relvi meie kätte ei antud. Et olime nime poolest ka õpetajad, siis püüti korraldada poistele veidi kooliõppust. Näiteks õpetasin neile ühes koolitunnis maakaarditundmist ja suunamääramist maastikul käekella ja päikese järgi. Tarem pidas loengu hügieenist. Kuid sinnapaika see asi jäi. Vaba aega oli ohtrasti ja poisid läksid ulakaks. Ühel pühapäevaõhtul olid nad meie barakis elanud saksa allohvitseri oma rumalate tempudega nii ära pahandanud, et said järgmisel hommikul mahvi, mida nõrgemad välja ei kannatanud. See oli ka ainus selletaoline juhtum.

Laagrit ümbritseva okastraadist tara oli lagunenenud. Peavärvavas kontrollis tunnimees rangelt linnalubasid, kuid mõnisada meetrit eemal oli tara maas ja siitkaudu võis ilma loata vabalt astuda kuhu tahes. Kasutasime seda võimalust õhtuti linnas käimiseks. Eger on ajalooline paik, tema kesklinn meenutab Tallinna vanalinna.

Laagris liikus ringi ja suhtles meiega noor eesti poiss Saksa lennuväehvitseri mundris. Mis ülesanded tal tagalalaagris olid, ei tea. Laagris oli toimunud ümberkolimine. Meie viiekesi koos kolme noortejuhiga elasime nüüd ühes suures toas. Ühel pärastlõunal, kui Tarem voodil pikutas, tuli talle külla lennuväepoiss. Nad vestlesid omavahel vaikselt häälel. Äkki läks Tarem enesest nii hullusti välja, et haaras voodipeatsist püssi, lükkas kuuli rauda ja vaat et laseb kellegi maha. Hiljem selgus, et põhjuseks oli halb uudis. Taremil oli plaan tsiviili minna, sobiv koht oli juba valmis vaadatud, kuid Michelson oli ette jõudnud ja koha enesele saanud. Niisugused nad olid, meie noortejuhid.

Toitlustamine oli Saksa sõjaväes korralik. Päevase leivaportsjoni, mida oli piisavalt, saime laost kilepakendis. Hommikul oli kohv, õhtul tee ja selle juurde tükike vorsti ning mõni gramm võid leiva peale. Lõunaks oli supp või kartulid kastmega pluss lihatükike või kuidas kunagi. Meile jätkus sellest täielikult, aga poistele nähtavasti mitte. Nad küll ei nurisenud, kuid kippusid näppama, kust aga said. Kui viibisime väljaspool laagri piire, pistsid põllult hõlma alla, mis kätte juhtus: mõne porgandi, kaalika või sibula. Põlluvargus oli sõjaaegsel Saksamaal suur kuritegu, selle eest võis sattuda koonduslaagrisse. Nägime talumehi kahe-kolmekesi oma põlde valvamas.

Ükskord juhtus seda eemalt pealt nägema salk juhuslikult möödunud saksa ohvitseri. Hõikasid minu enda juurde, küsisid,

mis poisid need on, ja märkisid mu nime üles. Õnneks olid nad kuupäevaga eksinud ja asi soikus.

Mööduisid oktoober ja november. Siis hakkas mu parem kõrv valutama. Sain küll Sepa väikesest käsiapteegist mõned tabletid, kuid need ei aidanud. Nägin vist halb välja, sest kaaslased viisid mu laagri ambulantsi. Seal kirjutati pikemata saateleht sõjaväehaiglasse, mis asus Marienbadis (Mariánské Lázně), kuhu oli umbes tund-poolteist raudteesõitu. Sepp ja Sander tulid kaasa, aitasid mul seljakotti kanda.

Haiglas paigutati mind ühte normaalselt köetud tubadest, mis olid varutud raskematele haigetele. Lamasin seal pooluimasena kolm ööpäeva, siis andis valu järele ja kõrv hakkas jooksuma. Seda arst oli oodanudki, muidu oleks tulnud lõigata. Igal hommikul sain toiduportsjonile lisaks kuklikese, mis tähendas, et olin üsna vilets.

Toas olime neljakesi, peale minu veel saksa poiss, kes laulis kogu aeg ühte ja sedasama laulukest, siis hollandlasest allohvitser, keda tihti külastas volüümikas hollandi daam, ja väike Smolenski venelane, ametilt kingsepp, kes hingas vaevaliselt ja kähinal, sest kuul oli vigastanud ta rinda.

Meid raviv staabi arst oli kena sõbralik mees. Ta oli teeninud Soomes ja hindas seda maad ning rahvast väga kõrgelt. Kui kuulis, et olen soomlaste hõimurahva liige, muutus minu vastu eriti lahkeks. Palatiõde seevastu oli hooletu. Ta ei viitsinud mu kehatemperatuuri mõõta, vaid jätkas palavikukõverat silma järgi. Ühel hommikul ta käsi vääratas ja seinal rippuvast graafikust võis näha, et olin jahtunud 35°C-ni.

Ühel päeval külastasid mind neli noorukest eesti tütarlast. Nad olid kuulnud, et haiglas on üks eestlane, ja olid tulnud vaatama. Kahjuks polnud ma nende tuttav.

Kui tervis paremaks läks, kolisin teise ruumi, kus oli väga jahe: sooja võis olla vaid 10°C ringis. Päeval polnud sellest lugu, sest käisime naabruses asuvas asutuses tööl: puurisime ja lihvisime mingisuguseid plastmassist rattakesi ja klotse. Öösel sai magada ainult ilmatu paksu suleteki all.

Veebruari alguseks olin paranenud ja siirdusin laagrisse tagasi.

Laboratooriumiinsener

Laagris oli kõik muutunud. Poisid olid saadetud teadmata kuhu, meie viiekesi ja kolm noortejuhti olime jäänud. Miks meid poistest lahutati? Asi oli selles, et meie *Soldbuch*'is polnud ühtegi märget mingisse väeossa kuulumise kohta. See tähendas, et olime tsiviilisikud sõjaväe teenistuses. Muidugi oleks võidud meid pikemata ükskõik kuhu määrata ja rindele saata, kuid laagriülem otsustas meid hoopis sõjaväeteenistusest vabastada. Ta oli haritud mees ja meie vastu heatahtlik. Laagrist pidime lahkuma, kuid ta andis meile mõne nädala aega töökoha otsimiseks.

Tarem ja Michelson kadusid pärast püssilugu kohe. Ostrat sai ühe Põhja-Saksa krahvi või vürsti juures metsniku koha, Sander läks kuhugi lõuna poole, Sepp jäi laagrisse kellegi teenistusse, Kontson ja mina ei leidnud esialgu midagi.

Laagriülem komandeeris meid kahekesi Berliini, seal on võimalusi rohkem. Sõitsime Egerist välja õhtul puupüsti täis sõjaväerongiga, litsutuna vastu vaguniseina. Plauenis oli pikem peatus. Sõjaväepolitseinik nõudis mult lisaks komandeerimistunnistusele mõnda pildiga dokumenti. Leidsin rahakotist mingisuguse vana paberi, millel oli pilt peal, ja mees jäi rahule. Hommikuvalges jõudsimme Berliini lähistele. Sõitsime ligi tunni läbi lõunapoolse äärelinna, kus ei paistnud olevat ühtki tervet hoonet.

Berliinis otsisime kõigepealt üles Eesti infokeskuse. Tahtsin teavet venna kohta, kuid ei saanud midagi. Siit väljunud, kohtasin tänaval ootamatult Valter Niilust. Õhtu veetsime koos ühes kesklinna kohvikus, mis pidi olema eestlaste kooskäimise koht. Seal oli nii kõva kord, et ei lubatud tooligi teise laua äärde tõsta. Sellepärast ei saanud Kontson meiega koos istuda. Õhuhäire ajal viidi külastajad keldrisse veetorude vahele.

Pika otsimise peale leidsime sõjaväe ööbimiskoha, kus anti meile kaks narikohta pehmete madratsitega ja lisaks kaks komplekti puhast voodipesu. Magasime justkui hotellis.

Järgmisel päeval jätkasime töökohaotsinguid. Kusagilt saime teada, et põhjapoolses eeslinnas Oranienburgis töötab üks eesti professor. Sõitsime sinna ja leidsime mõningase otsimise järel ühest piimalaborist Tartu ülikooli piimanduse eriala professori Mart Järviku. Et õhuhäired takistasid Berliini tagasisõitu ja me ei soovinud ka palju tänavail liikuda, kartes kinninabimist ja rindeleasaatmist, jääme selleks ööks tema poole.

Kolmandal päeval leidsime Kontsonile töökoha. Tema oli põllumees, niisuguseid mehi läks maale tarvis. Minusuguseid oskusteta tegelasi polnud kuhugi vaja. Sõitsin laagrisse tagasi.

Nüüd oli meid järel ainult kolm: Sepp, kapral ja mina. Meid kui üleliigseid, aga võib-olla ka võõraste pilkude eest varjamiseks, pandi elama barakki, mida kasutati söehoidlana. Tahma ja mustust oli palju, kuid vähemalt külma ei tarvitsenud karta.

Hädavarest kästi minna Egeri tööametisse. Seal ei osatud mulle midagi haridusekohast pakkuda. Saadeti lähedalolevasse vabrikusse, kuid see paistis olevat sõjatehas ja mind ei võetud jutulegi. Laagriametnike käitumine muutus minu suhtes vaenulikuks, veltveebli toon muutus kärkivaks. Kui viibisin järjekordselt Egeris, pakkus ametnik mulle ebalevalt kojamehe kohta ühes linnalähedases mõisas. Olin nõus. Aga kohe kõlas õhuhäire ja kaup jäi katki. Järgmisel päeval linnaluba taotledes öeldi kantseleist, et see on viimane kord ja järgmisel päeval olgu ma laagrist kadunud.

Tööametis oli öö jooksul toimunud üllatav muutus. Kojamehe ametist polnud enam juttugi. Mind juhatati korrus kõrgemale, kus keegi lahke daam pärast mõningaid pärimisi ütles, kuhu ja kelle juurde tuleb edasi minna.

Millest niisugune äkiline pööre? Olen veendunud, et selle korraldas laagriülem. Ta aitas hädalist, kuigi tal polnud selleks vähimatki kohustust. Olen talle selle eest ülimalt tänulik.

Leidsin juhatatud asutuse ja sain *Herr Oberingenieur*'i jutule (Saksamaal tuleb iga ametimeest täpselt tituleerida). Ta usutles mind tükk aega, uuris mu ajutist doktoritunnistust ja ütles lõpuks, et mul tuleb minna Aschi linna tema antud aadressil.

Niipea kui ma Aschis juhatatud asutuse uksest sisse astusin, sattusin vastamisi endise liiviklase Elmar Laisaga, kes Tartus oli olnud telefonivabriku peakonstruktor. See oli rõõmus üllatus ja hea enne. Siin uuriti mind omakorda põhjalikult ja öeldi lõpuks, et olen võetud tööle laboratooriumiinsenerina. See asutus oli nimelt suure firma "Siemens-Halske" üks evakueeritud laboratooriume. Nüüd tuli veel kord Egerisse sõita ja töölevõtt *Herr Oberingenieur*'i juures lõplikult vormistada.

Jõudsin Egerisse hilisel pealelõunal, asutused olid juba suletud. Ööbida polnud kusagil mujal kui raudteejaamas laua ääres konutades. Järgmisel hommikul sain asjad korda, *Herr Oberingenieur* soovis edu uuel töökohal, minu odüsseia oli lõppenud.

Labori koosseis oli rahvusvaheline. Peale Laisa ja minu oli siin veel eestlane Essmann, kes oli tulnud Prantsusmaalt, siis Lenin-

gradi ülikooli professor Albrandt ja muidugi hulk sakslasi. Millega nad kõik tegelesid, seda ma ei tea. Minu ülesandeks oli lahendada ettetulevaid matemaatilisi probleeme.

Peavarju sain Laisa juures, kes loovutas mulle poole oma hotellitoast. Hotell oli väikeses Saksa linnakeses Schönwaldis 12 kilomeetri kaugusel Aschist. Igal hommikul tuli tõusta kell viis, et jõuda kella kuuesele rongile, mis viis meid Aschi. Öhtul tõi sama rong meid Schönwaldi tagasi. Hotell oli väike ja tema perenaine fanaatiline hitlerlane. Ta ei aimanud, et traadikuihi meie toa laual oli tegelikult raadiovastuvõtja, millega kuulasime öösiti "Ameerika Häält". Üüri maksin 100 riigimarka kuus, mis oli väga kallis. Kuid mul oli raha, kuigi ma palka veel ei saanud ega hakanudki saama: sõda lõppes enne ära.

Hotellis elas ka professor Albrandt oma naisega, keda ta saksa tüdrukutega pettis, ja veel üks tšehhi abielupaar, kes igatsesid tagasi oma Benešit.

Süüa saime väga hästi. Varahommikuse söögikorra eest hoolditsesime ise. Ostsime poest, mida kaardiga anti, seda polnud palju. Lõunat sõime laborihoones ja õhtust hotellis, mõlemal pool olid road tolle aja kohta lausa kuninglikud. Näiteks serveeriti hotellis ühel õhtul karbonaadi, samal ajal kui linna sööklates anti lõunase portsjoni juurde ainult viis grammi rasva ja söögi lõpuks lakuti taldrik puhtaks.

Öösiti mürisid pea kohal ameeriklaste superpommitajad. Mõnel hommikul oli ümbrus täis stannioliribasid, mis olid radarite eksitamiseks lennukitelt alla lastud.

Olin laagrist lahkunud lennuväe abiteenistulase mundris. Nüüd tahtsin tast lahti saada, sest mundris mees võis tähelepanu äratada ja teda võidi sõjaväkke tagasi võtta. Omal jõul tsiiviilülikonda muretseda oli lootusetu. Hädast aitas välja Laisk. Ei tea, mis ta ärijuhile ütles või andis, kuid poes võeti mind kohe jutule. Ülikond oli küll vilets, polnud tal tegu ega nägu, kuid olin õnnelik, et üldse midagi sain. Mundri saatsin tagasi, ei mäleta, kuhu.

Laboris oli töotajaid mitmesuguselt sotsiaalselt tasandilt. Olin külas töökaaslase juures, kes näis olevat noor aadlik. Tal oli Aschi kaasa toodud väike omapärase kujuga klavessiin. Ta oli kuulnud, arvatavasti Laisalt, et oskan flööti mängida, oli toonud mulle ühe ametivenna käest kuulsa Mönningi firma böömiflöödi, et saaksime koos musitseerida. Kahjuks oli flööt lahtise *gis*-klapiga, mis

nõudis väikest ümberõppimist. Koosmängimisest ei tulnud midagi välja.

Selle flöödiga juhtus omamoodi lugu. Kui sõda hakkas lõppema ja labor valmistus lahkuma, tahtsin flöödi selle omanikule, kes kuulu järgi oli rikas mees, tagasi anda. Kuid see härra ütles ootamatult: "Behalten Sie die Flöte." Sattusin segadusse, sest öeldut võis ka mõista nii: jätke flööti omale. Hakkasin teda tänama, kuid ta lisas kohe: "Natürlich geben Sie mir de Flöte später zurück" (loomulikult annate flöödi mulle hiljem tagasi). Tegin vea, et nõustusin ja jätsin flöödi enda kätte. Ei tema ega mina võinud aimata, et me enam kunagi ei kohtu. Labor viidi Aschist ära, Laisk, Albrandt ja mina jäime Schönwaldi maha täies teadmatuses. Flööti, mis anti minu kätte ajutiselt, jäi alaliseks, tuli minuga kodumaale kaasa ja on mulle siin palju rõõmu valmistanud.

Möödusid märts ja aprill. Rinne lähenes läänest, lennukid hakkasid tülitama juba meie ümbrust. Ühel hommikul lasid nad veduril auru välja, nii et viimastel päevadel tuli Aschis tööl käia jala.

Kui rinne oli juba väga lähedal, hakati inimestele kohalikust sõjaväelaost varustust laiali jagama. Läksin vaatama. Näen ühes toas allveelaevaohvitseride nahkühikondi, kõik ilusasti riidepuudele riputatud. Valisin endale ühe, aidati veel selga passidagi. Kuub on tänaseni alles.

Ameeriklased tulid paari päeva pärast mööda maanteed. Põmutasid enne paar tundi suurtükkidest, lasid meie hotellitoa kohal katusesse suure augu. Olime pererahvaga keldris varjul. Kui vaikselt jäi ja üles tulime, sisenes kohe kolm Ameerika jalaväelast, kes asusid maja läbi otsima. Lõhkusid kõik lukus ukсед püssipäradega lahti, kuid kedagi ei puutunud ega midagi kaasa ei võtnud.

Mitu päeva valitses linnas korralagedus. Imestasin, et terved Ameerika väeüksused koosnesid neegritest, nagu USA polekski päris valgete maa. Neegrid tülitasid elanikke: norisid viina ja ahistasid naisi.

Kui tulid tagalategelased, tõsteti meid hotellist välja. Albrandt sai korteri kusagil eramajas, meie Laisaga leidsime peavarju portselanivabrikus. Oli mingisugune ruum, milles seinäärsed riulid olid täis kõikvõimalikke sööginõusid. Nende pruukimist meile ei keelatud.

Ameeriklased kuulutasid toiduainete ja tarbeesemete hankimise osas välismaalased eesõigustatud isikuteks. Võisime osta

väljaspool järjekordi, mis olid pikad. Sakslaste hulgas levis väljend "verfluchte Ausländer" (neetud välismaalased). Seati sisse komandanditund, mille algust kuulutas sireeni huilgamine.

Koos ameeriklastega oli Schönwaldi tulnud liiviklane Ott Treier oma naise ja kahe lapsega. Ta oli ameeriklaste juures mingisuguses ametis, sõitis autoga ringi. Ühel õhtul istusime tema pool. Portselanivabrik oli ümber nurga, sellepärast õhtune sireeni undamine meid suuremat ei häirinud. Vaevalt olime koduteel mõne sammu astunud, kui kargas ligi purupurjus ameerika sõdur. Vehkis automaadiga ja lärmas mis hirmus. Laisk rahustas teda tükk aega, enne kui tulema saime.

Niisugust elu elasime Schönwaldis.

Kojutulek

Sõda lõppes 8. mail. Esialgu ei muutunud midagi. Ootasime, mis tulevik toob.

Schönwald asetseb Põhja-Baieris suhteliselt kõrges metsastunud paigas, mida sakslased kutsuvad Fichtelgebirge'ks. Läänest tulevad niisked tuuled tekitavad siin mitmenädalalisi sadusid. Maastik on ilus. Meil oli aega küll ja küll linna ja selle ümburusega tutvumiseks.

Saksamaal liikus mitmesuguseid nõukogude asjameeste rühmi. Üks niisugune oli end sisse seadnud Schönwaldis. Ühel päeval läksime uudishimust vaatama. Laisk vestles ühe NKVD-lase mütsi kandnud mehega ja küsis lõpuks, kas me süia saaksime. Saab küll: mõlemale toodi taldrikutäis praekartuleid. Õlut oleks ka antud, kuid see oli parajasti otsas. Lahke rahvas oli.

Ameeriklased ei olnud nii usinad tegutsema. Päevad möödusid, suvi edenes — mida me siin ootame? Laisk arvas, et lähme USAsse. Küll me seal läbi lööme. Tema võis nii arvata, tal oli hea inseneriharidus. Mina olin kutseta intelligent, kes mind seal ootab? Parem uurin välja, mida ameeriklased meiesugustega katsevad. Sõiduvõimaluste puududes tuli kõmpida jala.

Läksin viie kilomeetri kaugusel asuvasse naaberlinna Selbi. Ameerika sõjaväeametnik soovitas oodata. Teine naaberlinn, Rehau, oli 13 kilomeetri kaugusel. Seal ameeriklasi polnud, saksa ametnikud ei teadnud midagi. Hofi jõudmiseks tuli käia 22 kilomeetrit. Seal valitsevas suures segaduses ei õnnestunud üldse kellegi jutule pääseda. Tagasiteel jäin veel vihma kätte.

Nüüd hakkasin mõlgutama kojumineku mõtteid. Mis head ma maailmas otsin? Eestlase õige koht on Eestis. Pealegi oli mu pere seal. Tõsi, risk on suur, aga proovin siiski. Sügis on lähenemas, viivitada enam ei või.

24. juuli hommikul asusin jala teele Aschi poole, kaks kotti paelaga üle õla ja kummagi käe otsas komps. Nüüd oli piir teel ees. Piiripunktis lubati kaasa võtta 50 riigimarka, see raha kehtis Tšehhi läänepoolsetel piirialadel. Mul õnnestus üle tuua kogu oma raha.

Aschist sõitsin bussiga Karlsbadi. Siin oli reisibüroo, kust sain osta rongipileti Prahasse. Ööbisin hotellis, mille peremehelt sain küllaltki soolase arve tasumisel tagasi mõne Tšehhi krooni.

Hommikul kell viis alustasin sõitu. Algasid juba keeleprobleemid. Saksa keele kõnelejale vaadati viltu või ei vastatud üldse, vene keelt purssisin ainult mõne sõna. Nii juhtuski, et Pilsenis ümberistumisel ei saadud minu vene keelest aru ja mind juhutati valele rongile, mis sõitis Praha asemel Budějovicesse, oli peatusteta sõitev kiirrong ja laskis mu maha kaugel lõunas, oma 100 kilomeetrit Pilsenist eemal. Nüüd aitasid Karlsbadis saadud Tšehhi kroonid hädast välja. Otsin kohe tagasisõidupileti Pilsenisse, lasin ühel luuamehel veel mitu korda näidata, missugusele rööpapaarile õige rong tuleb. Õhtuks olin Pilsenis tagasi ja järgmisel hommikul Prahas.

Jaama lähedal oli tasuta ööbimiskoht, mis oli mõeldud põgenikele ja kodutuule, keda oli rohkesti. Sain voodikoha. Vastuvõtja noormees nähtavasti venelasi ei sallinud, sest ta üritas minuga inglise keelt rääkida.

Olin väsinud ja heitsin pikali. Paari tunni pärast ärgates leidsin kohkumisega, et mind ründasid lutikad, suured ja väledad nagu prussakad. Raputasin nad maha ja väljusin Nõukogude sõjaväekomandatuuri otsima.

Küsisin esimeselt vastutulevalt vene ohvitserilt teed. See oli lahke mees, päris, mis mul sinna asja, ja näitas kätte trammi, millega sinnapoole sõita. Sõitsin tükk aega, aga ei teadnud, kus tuleb maha minna. Konduktor rääkis midagi tšehhi keeles, millest ma tuhkagi aru ei saanud, ning andis viimaks vaikselt ja viisakalt märku, et tuleks väljuda. Nüüd sain vene ohvitserilt, kes mind jutule võttis, teada, et komandatuuri hoone on siinsamas paar kvartalit edasi. See oli lausvedamine.

Komandatuuris teatati, et repatrieeritavate kogunemiskoht on Pilsenis. Anti vajalik saatekiri ja sõidupilet Pilsenisse.

Õhtul läksin tagasi ööbimiskohta. Olime ühe juudi poisiga ainukesed öömajalised. Kumbki ei saanud lutikate pärast öieti magada.

Järgmisel päeval ajasin ühe kõrvalise asja joonde. Kodus oli uur katki läinud. Ma ei leidnud Tartus ega Tallinnas kellasseppa, kes oleks uuri ära parandanud: pole vajalikke osi. Vend oli ta välismaale ühes võtnud ja andnud Prahast malekolleegi Karel Opočensky kätte palvega lasta uur korda teha. Nüüd olin ise siin ja mõtlesin Opočensky üles otsida, teadmata tema aadressi. Praha on aga tohtu suur linn.

Oletasin, et kui Opočensky on siinkandis tuntud maletaja, küllap on siis ka neid, kes teavad öelda, kust teda leida võib. Oliги nii. Vastutulijaid küsitledes jõudsin paari tunniga sinnamaale, et näidati kätte maja ja uks, kust tuleb sisse astuda.

Opočensky juhtus kodus olema ja oli niisugusest külalisest muidugi üllatatud. Opočensky oli tšehhi kommunist, kuid see ei takistanud meid saksa keeles vestlemast. Ta selgitas olukorda Tšehhoslovakkias ja ütles, et seda keelt ei tohi tänaval rääkida. Uuri andis ta mulle kätte enne, kui jõudsin seda asja meenutada. Palusin tal anda sõnum minust edasi vennale, kui ta juhtub teda nägema, sest minu tulevik on tume. Ta trööstis mind ja siis lahkusin.

Endisesse ööbimiskohta ei tahtnud ma mingil tingimusel tagasi minna. Opočensky oli soovitanud ühes teises kohas proovida. See osutus mingisuguseks poolsõjaliseks asutuseks. Kui oma kompsudega sisenesin, sattusin kahele eesti tüdrukule, kes eestlast tulemas nähes rõõmust kilkama pistsid. Nende abiga sain siin ööbimise loa. Magasin suures tühjas ruumis ühes nurgas põrandal oma lamabanahke kasuka peal.

Keldrikorrusel oli söökla. Mul oli üks toidutalong, vist sõjaväekomandatuurist antud. Õhtul olid eesti tüdruk ja üks juudi tüdruk toiduportsjoneid läbi väikese luugi välja jagamas. Luugi ümber sagis trobikond tšehhi sõdureid, kes flirtisid tüdrukutega ja norisid lisaportsu. Sõin eemal laua ääres. Kui lõpetasin, tuli juuditar vudinal tühja taldrikut ära viima ja pistis mulle salaja pihku ennist äravõetud talongi. Pärast pikemat paastumist kulus topeltportsjon küll ära.

Pilsenis kuuldus olevat mingisugune ameeriklaste laager, aga keegi ei teadnud selle asukohta. Jätsin pakid vaksalisel hoiule ja läksin linna laagrit otsima. Ilm oli väga soe. Sattusin linna servas väljakule, kus olid pikas reas sõjalennukid, igaühe tiiva all paar neegrit päikesevarjus pikutamas. Nad ei teinud sõjamasinate juures luusivast eraisikust väljagi. Arvasin, et sõdurid peaksid laagrist midagi teadma, kuid eksisin: keegi ei teadnud.

Lõuna paiku astusin sisse ühte "Tšehhi restorani", nagu teatas silt ukse kohal. Restoran oli väike ja peaaegu tühi, ainult ühe laua ääres istus kolm noormeest, kes uurisid mind teraselt. Kartsin, et peavad mind sakslaseks, kuigi mul oli rinnas sinimustvalge lipik. Kelner tõi tšehhikeelse menüü. Osutasin sõrmega juhuslikule roanimetusele. Selgus, et olin tellinud väikese õunakoogi. Sõin selle kähku ja tulin ebamugavast kohast tulema.

Vastu õhtut leidsin laagri, väravas kaks ameerika tunnimeest. Selgus, et siin oli rahvusvaheline repatrieeritavate keskus. Tõin raudteejaamast pakid, esitasin tunnimehele oma saatelehe, see viidi laagriülemale näha ja mind lubati väravast sisse marssida. Sain kohe õhtuse toiduportsjoni ja ööseks ülemise nari ühes barakis. Kojusõidu esimene etapp oli lõppenud.

Järgmisel päeval viidi grupp idareisijaid laagrist veoautodega ära. Grupis oli mitmesugust rahvast, enamikul kaasas suuremad või väiksemad pakid. Ühe seltskonna riidesse ömmeldud pamp oli paar meetrit läbi mõõta.

Raudteejaamas algas sõit totaalselt rüüstatud sõiduvagnis, kus aga öösel kolisime kaubavagnisse. Kuni sõitsime Tšehhi piirides, anti meile jaamades leiba. Poolamaal ja edasi ei antud midagi, tuli elada kaasavõetud tagavaradest. Meid ei valvatud: igas jaamas võis rongilt lahkuda ja minna kuhu tahad. Kindlasti oli ešelonil oma juhtkond, kuid mina venelaste õiendamistest aru ei saanud ja läksin ikka sinna, kuhu teised ees läksid.

Jõudnud üle Poola piiri, peatusime ühes väikelinnas pikemalt. Otsisin jaamahoones üles vene ametniku ja kurtsin, et süüa pole. Mees vastas, et neil pole omalgi, kuid juhatas kuhugi mujale, kust võiks küsida. Läksin seda asutust otsima. Vastu tuli uhke poola ratsaväehvitser. Küsisin temalt oma puuvene keeles teed. Mees ei teinud kuulmagi ja kõndis edasi. Siis meenus, et poolakad vih-

kavad sakslasi, kuid paljud ei salli ka venelasi. Arvasin paremaks jaama tagasi pöörata. Seal andis mulle üks teekaaslane oma lagunenud sineli taskust kivikõva leivakontsu.

Sõit lõppes Katowice lähistel, kus oli suur NKVD laager. Siin toimus kojusõitjate sorteerimine, kes kuhu. Üks variant oli Sibirisse. Sellepärast oli elu selles laagris eelmistega võrreldes ärevam.

Saabudes läksime kõigepealt sauna. Siis aeti pea nudiks ja toimus arstlik kontroll suguhaiguste osas.

Laager oli kohal, kus varem oli olnud suur vaimuhaiglakompleks. See oli nüüd tublisti rüüstatud. Elasime suurtes kahe- ja kolmekorruselistes kivimajades, magasime haigla voodites, kuid viimane kui üks WC oli laudadega kinni lõõdud. Asjal käidi haigla pargis põõsaste all.

Laagri elu oli üllatavalt vaba, ma ei näinud ühtegi valvurit ega püssimeest. Isegi ümbritsev tara oli lagunenud nagu Egeris.

Varustusraskuste tõttu sõime esimestel päevadel peedileent ja selle kõrvale jämedat aganaleiba. Varsti tuli viljarong, mille ise tühjaks laadisime, ning edaspidi saime puhast rukkileiba.

Iga laagrielanik pidi käima ülekuulamisel, kus määrati ta edasine saatus. Venelased pelgasid seda protseduuri koledasti. Kojulubatud vaadati kui õnneseeni.

Ühel hommikul oli minu kord. Laua taga istus noor viisakas mees. Päris ühte ja teist, võttis ära mu ostpassi, mis mul siiani alles oli, ja küsis, mis dokumente mul veel on. Näitasin talle eemalt tühja rahakotti ja ta jäi rahule. Pärastlõunal kuulsin kaaslaste käest uudist, et keegi Keres olevat koju lubatud. Ise arvan, et küllap jäeti mu edasine saatus kohalike võimumeeste otsustada.

Peagi oli koos kojusõitjate rühm, millega liitus inimesi ka väljastpoolt laagrit. Teiste hulgas tuli juurde noor Haapsalust pärit eesti meditsiiniõde. Laagri poolt määrati saatjaks pilusilmaline soldat püssiga. Ta polnud meie valvur, vaid reisijuht ja vajadust mööda kaitsja varaste ja röövlite vastu.

Olime kogunenud Katowice jaama ja ootasime perroonil oma rongi. Enne saabus Varssavi rong. See sündmus vallandas niisuguse möllu, millesarnast ma pole näinud enne ega pärast. Hakati metsikult vaguneisse trügima, kes uksest, kes aknast. Pilluti pakke

sisse ja jälle välja. Korda pidada püüdnud raudteemehed löödi pikali, käis kibe kaklus. Kes ei mahtunud vagunisse, ronis katusele, kuni ei jätkunud ruumi sealgi. Kogu seda tohuvabohu saatis kohutav lärm. Möllu lõpetas rongi ärasõit.

Juhtusin perroonil seistes vahetama ühe leedu naisega paar saksa keelset sõna. Kohe astus juurde poola militsionäär ja hakkas mind ära viima. Kutsusin appi meie soldati, kes militsionääriga asja lahendas.

Õhtul veeresime kaubavagunis edasi ida poole. Vastutulevate rongide vedureil olid ees suured punased kirjad "Vperjod v zapad!". Teises suunas liikusid täislastis kaubarongid. Ühe platvormvaguneile polnud paigutatud mitte üksnes vabriku sisseseade, vaid ka vabrikuhoone ehituskivid.

Vagunis oli väga kitsas. Ühe öö sõitsin püstijalu. Sõit läks aga aina itta. Olime ammu Ukrainas, kui osa meist ühel hommikul rongilt maha tõsteti ja rong ülejäänutega edasi sõitis. Koht oli täiesti kõrvaline, ainult väike talumaja oli lähedal. Olime siin õhtuni laagris, ilm oli ilus.

Aegamisi tundsin, et tervis hakkab halvenema, õhtul oli juba päris paha. Hakkas sadama ka. Leidsime põõsaste vahelt lagunenud sõevaguni ja ronisime vihmavarju. Soldat oli vahepeal kadunud ja tuli nüüd tagasi. Marssisime tükk aega kottpimedas tema järel mööda märga võsa, kuni jõudsime ühe rongini, kuhu kästi peale ronida. Siin oli ruumi lähedalt. Lõpuks ometi algas sõit põhja poole.

Võib-olla oli meie vagun haagitud sõjaväerongi külge, sest järgmisel ööl sisenes ühes peatuses vagunisse keegi allohvitser ja käskis meil maha minna. Soldat õiendas temaga tükk aega, ja kui see ei aidanud, viskas mehe vagunist jõuga välja. Meie sõitsime edasi.

Vagunis jäid paljud düsenteeriasse, mina nende hulgas. Lebasin pikali vaguni põrandal. Võib arvata, millist piina tuli taluda peatuste vaheaegadel, mis olid küllalt pikad. Kui rong lõpuks peatus, oli pool vagunitäit rahvast hetkega võsas või kus keegi sai. Haapsalu meditsiiniõelt sain mõne valge tableti, paari päeva pärast tõbi vaibus.

Ühel jahedal augustiõhtul istusid kaks eestlast ja mõned lätlased ümber lahtisele platvormvagunile, mis sõitis öö läbi läände ja viis nad hommikuks Oudovasse.

Oudovas oli meil kõigil õigus saada priipilet kodukohta. Selle asja saime hommikul kohe korda. Nüüd tuli oodata Pihkva rongi. See saabus alles õhtul, kui oli kottpime. Tollal oli enamik sõiduvaguneid reserveeritud ohvitseridele. Meie seda ei teadnud, vaid tormasime esimese ettejuhtuva vaguni juurde. Selle trepil seisis väike venelane laternaga. Haapsalu tüdruk tõukas ta kõrvale ja ronis sisse, mina tema kannul. Kohe hakkas ka rong liikuma. Meie sõit kulges mugavalt, üks lahke ohvitser pakkus mulle istet enda kõrval. Kaks lätlast sõitsid öö läbi puhvritel.

Hommikuks olime Pihkvas, mis oli haledasti purustatud. Õhtul pääsesime Valga rongile. Siin juhtus jälle omamoodi seiklus. Hommikul tuli vagunisse kaks eesti sõjaväelast, üks ohvitserimundris, teine mitte. Istusid pingil ja võtsid viina. Paguniteta mees juhtus ütlema, et sõja ajal mõne kuuga ohvitseriks tehtud mehed pole õiged ohvitserid. Selle peale sai teine tulivihaseks, haaras kabuurist revolvri ja lubas kaaslaste maha lasta. Vehkis relvaga tükk aega ja hirmutas reisijaid, kuni maha rahunes.

Lõuna paiku olime Valgas. On suur elamus sattuda võõrkeelsest keskkonnast, kus eesti keelt räägiti ainult omavahel, äkki emakeelsesse ümbrusse. Kojusaabumise tunne on kirjeldamatu.

Jäi veel viimane Tartu ots. Regulaarset rongiliiklust polnud, keegi ei teadnud, kunas Tartu rong võiks tulla. Sel päeval ei õnnestunudki edasi sõita. Tuli vaadata ööbimiskoht. Jaamahoone ja selle ümbrus oli varemeis, viimane kui üks ulualune, millel katust peal, oli inimesi täis. Heitsin lõpuks lahtise taeva all pagasihoone seina äärde teiste magajate kõrvale, kott kasukaga külje all. Väikese kohvri sidusin nõõriga käe külge. Osutus, et õigesti tegin. Hommikul kella viie paiku ärkasin selle peale, et keegi oli mu kohvri kallal.

Järgmisel päeval tuli üks Tartu rong. Istusin sellele ja astusin mõne tunni pärast Tartu vaksalis rongilt maha.

(Järgneb)

JOHANN ERNST von PANCK
Friedrich Reinhold Kreutzwald (1803–1882)

“KÕIK ON KUIDAGI JUHUSLIK...”

Karl Leichter ja eesti muusikateaduse algus

Maris Männik-Kirme

Muusika on meie rahvuskultuuri lahutamatu osa. Ometi tegeleb selle mõtestamisega väga vähe eriteadlasi. Jääb arusaamatuks, miks ei peetud Eesti Vabariigis muusikat kui kunstiliiki uurimisväärilikeks akadeemilisel tasemel; seda vaadeldi ikka rohkem meelelahutusena. Selline suhtumine on eriti mõistetamatu, kui teada, et Tartu ülikoolis loodi kunstiajaloo professori juba Vabadussõja päevil. Rääkimata rahvusliku kirjanduse uurimisest. Iseloomulik on baltisaksa päritolu muusikateadlase Elmar Arro saatus. Kaitsnud 1928. a Viini ülikoolis filosoofiadoktori kraadi väitekirjaga “Über das Musikleben in Estland im 19. Jahrhundert”, ei leidnud ta Eestis erialast, oma võimetele vastavat tööd ning siirdus 1936. aastal Riiga ja hiljem Saksamaale. Kogu eesti muusikaajaloo ja üldse muusika kui kunsti mõtestamine oli üksikute entusiastide hobi.

Neist oli haritum ja isikuomadustelt teaduslikuks uurimistööks sobivaim Karl Leichter (1902–1987), ent temalegi ei loodud kõigile taotlustele vaatamata järjekindlat võimalust oma erialal tegutseda. Sellest hoolimata võitles ta väsimatult eesti muusikateaduse süsteemi rajamise ja omaenese teaduspotentsiaali rakendamise eest.

Lõpetanud 1923. a Viru Maakonna Realgümnaasiumi, jätkas Karl Leichter õpinguid Tartu ülikooli filosoofiateaduskonnas, valides peaaineteks filosoofia, üldise ajaloo, kunstiajaloo ja kirjanduse, ning selle kõrval ka Tartu Kõrgemas Muusikakoolis. Seal omandas ta Heino Elleri kompositsiooniklassis helilooja diplomi.

Pärast ülikooli lõpetamist 1931. a jätkas ta magistrantuuris, spetsialiseerudes muusikaestetikale. Tema magistritöö teemaks oli "Richard Wagneri ühiskunsteose filosoofilis-esteetilised alused" ning selle juhendajaks professor Konstantin Ramul. Töö kaitsmine toimus 1934. a kevadel, oponentideks professor K. Ramul ja Harald Laksberg, kes oli Tartu Kõrgema Muusikakooli direktor ning ühtlasi muusikaajaloo, -akustika ja -estetiika õppejõud. Leichteritöö sai hindeks "väga häa" ja talle omistati *magister philosophiae* teaduskraad.¹ Paraku ei jõudnud see töö Leichterit eluajal trükki² ja ilmumata jäid ka selle põhiseisukohad, kui mitte arvestada seda, mis autoril õnnestus välja öelda Eesti Kirjanduse Seltsi väljaandel 1934. a "Suurmeeste elulugude" sarjas ilmunud populaarteaduslikus raamatus *Richard Wagner: Uute kunstiideaalide taotleja*.

Karl Leichter oli esimene eestlane, kes sai teaduskraadi muusika alal, ja olnuks üsna loomulik, et noores Eesti Vabariigis, kus muusikateadus oli akadeemilisel tasemel välja arendamata, oleksid Leichterit edasised pürgimused leidnud toetamist nii tema enda teaduspotsiaali tõstmiseks kui ka eesti muusikateaduse arenguks. Kahjuks nii see ei läinud. Leichteril ei õnnestunud keskenduda ainult teadusele, nagu ta magistritöö kaitsmise järel ilmselt kõige enam soovis. Mitu tema stipendiumitaotlust uurimistööks lükati tagasi; alles 1936. a õnnestus tal saada Kultuurkapitalilt selleks raha. Teda ei võetud tööle Tartu ülikooli ega Tallinna konservatooriumi, kus ta oleks tõenäoliselt suutnud muusikateaduse eriala edendamiseks mõndagi korda saata. Miks see nii oli, on tagantjärele raske otsustada. Püüdkem Karl Leichterit elukäiku ja tema mõtteavaldusi silmas pidades sellele küsimusele siiski vastust leida.

*

Tõdegem kõigepealt, et Leichterit eesmärk oli see, et muusikast nagu teistestki kunstiliikidest saaks Eestis teadusliku uurimise objekt ja et pandaks alus muusikateadlaste koolitusele. Et tegemist on sõnaga "teadus", siis saanuks see eriala sõjaeelses Eestis sündida üksnes Tartu ülikoolis, kus oli kraadiõpe. Ka oli maa-

¹ Vt Karl Leichterit magistridiplomit TMM (Teatri- ja Muusikamuuseum), f M 59 (Karl Leichter), n 1, s 2.

² Karl Leichterit magistritöö publitseeriti 1997. a. Vt Leichter 1997: 17–81.

ilmapraktikast teada muusikateaduse õppetoolide kuulumine ülikoolide juurde.

Muusikateaduse õppetooli vajalikkusest ülikoolis on ilmselt kõige varem ja kõige rohkem räägitud seoses kirikumuusikaga. Küsimus kirikumuusika professuuri loomisest ülikooli usuteaduskonna juurde olevat tõstatatud juba 1911. a Viinis toimunud muusikapedagoogika-alasel kongressil (Paris 1929: 18). Taas muutus see aktuaalseks 1929. a, kui tunti tõsist vajadust kirikumuusika reformimise järele. August Paris leidis aga, et meie oludes oleks üksnes kirikumuusika professuuri loomine vaevalt läbiviidav, lisades samas: "Küll aga peaksime ülikooli juure asutama muusikateaduse professuuri üldse, mille ülesannete hulka kuuluksid ka kirikumuusikalised küsimused" (samas). Veelgi laiemalt kui Paris arutles selle üle August Topman. Ta kirjutas: "Juba sajandite eest võitis muusika, millist meil harrastatakse kauni kunstina ning tihti ka "lõbusa ajaviitena", tõsise lugupidamisväärse seisukoha teaduseilmas ja sai ülikooles muusikateadusliku aina õppeaineks. Suurimate Euroopa Ülikoolide juures on asutatud erilised muusikateaduslikud instituudid. Pääle üldmuusikateaduslike õppetoolide on lääne Euroopa ülikoolides usuteaduskondade juures erilised kirikumuusika õppetoolid. Eesti Vabariigi Tartu ülikoolis pole senini asutatud muusikateaduse õppetooli, küll aga on säetud ametisse muusika-direktor³, kelle puhtpraktiliste ülesannete juure on arvatud võimalikud üldloengud muusikavallast. Nüüd on Tartu ülikooli Valitsus astunud kirikumuusika huvides samme ning ajutiselt korraldanud soovitava aina usuteaduskonnas kirikumuusika üle loengud. [...] Kirikumuusika loengute ülesanne on täiesti lahkuminev muusikateadusliku õppetooli ülesandest" (Topman 1929: 47). August Topman, kes ennekoike muusikaajaloo õpetamiseks Tallinna konservatooriumis käis enesetäiendamise eesmärgil 1920. aastate teisel poolel mitu korda Saksamaal ja külastas sealset ülikooli ning muusika uurimisasutusi, kirjutab oma *Mälestustes* muu hulgas ühest tähelepanuväärivast seigast. Kui ta külastas 1929. a Leipzigi ülikooli muusikateaduse fakulteedi ja kohtus seal muusikateaduse doktori Hermann Zenckiga, oli neil tulnud jutuks ka see, et Zenck "oli kunagi valmistanud ja kellelegi üle andnud projekti

³Muusikadirektori (*Directeuren i Musique*) koht Tartu ülikoolis loodi esimest korda 1690. aastal. Tegelikult oli ta õpetaja staatuses ja seepärast on teda nimetatud nii õpetajaks kui ka direktoriks.

muusikateaduse fakulteedi jaoks Tartu ülikooli juures”. Topman jätkab: “Kui ma hiljem asjaomaseid Tartu tegelasi küsitlesin, selgus, et mitte keegi neist ei olnud isegi kuulnud niisuguse projekti olemasolust.” (Topman 1972: 162–163.) See mälestuskild kinnitab omakorda, et 1920. aastatel on muusikateaduse õppetooli loomine Tartu ülikoolis päevakorras olnud. Ideest aga kaugemale ei jõutud. Lisatagu, et muusikateaduse professuuri loomine poleks 1929. a eriti keeruline olnud ja võinuks kõne alla tulla üksnes juba selle tõttu, et 1928. a muusikaajaloo alal filosoofiadoktori kraadi kaitsnud Elmar Arro elas tol ajal veel Tartus. See kraad võimaldanuks tal muusikateaduse professori ametikohale kandideerida. Olukord muusikateaduse õppetooli loomiseks näis soodne olevat sellegi poolest, et Tartus tollal tegutsenud Muusikalise Hariduse ja Kultuuri Edendamise Selts andis 1929. a välja (kahjuks küll vaid ühe aasta) teadusliku suunitlusega ajakirja *Eesti Muusika Kuukiri*, mille toimetusse kuulus ka Elmar Arro. Tugev vastuargument õppetooli loomiseks oli muidugi kogu ühiskonda tol ajal haaranud majanduskriis. Eeskätt rahaliste raskuste tõttu lakkas ilmumast ka mainitud ajakiri, aga vist mitte ainult selle tõttu. Lugegem, mida kirjutas *Eesti Muusika Kuukirja* toimetuse ajakirja ilmumise lõppsõnaks: “. . . meie ajakirja ilmumise tarvidus jäi nii mõneleki arusaamatuks. Seda peeti mõnelt poolt nagu mittesündsaks võistluseks “Muusikalehega”, kuna kaks ajakirja meie kitsastes oludes vaevalt püsida võiksid, seda enam et vanem neist, “Muusikaleht”, ametlike ringkondade tegeliku toetuse ja sanktsiooni omab. [“Muusikaleht” oli Eesti Lauljate Liidu ajakiri ja ilmus 1924–1940.] Rääkimata sellest, et igasugune monopol puht vaimlisel alal on õigustamatu, kuna see pikapääle edu kammitsasse paneks, on täiesti ekslik vaadelda meie ajakirja nii ühekülgselt kui “võistluslehte”. Ja kui sarnane vaade siiski olemas on, siis võis see tekinud olla, kui “Muusikalehe” selgejoonelise suuna puudumise järelendus.” (Lõppsõnaks. 1929.) Selles pöördumises viidatakse selgesti vaimse monopoli tekkimisele ja selle ohtudele Eesti ühiskonnas. Tuleb tõdeda, et kõnealune ajakiri jäi oma teadusliku suunitluse poolest meie oludes erandlikuks nähtuseks. Teaduslik-uurimusliku suuna arendamise olulisust tõestavad nii selles ilmunud artiklid kui ka toimetuse n-ö viimane sõna, kus rõhutatakse veel kord vajadust Eestis tehtava kitsama muusikaloolise uurimistöö järele: “Kogu meie rahvamuu-sika, rahvaviisid, meie maa ja rahva muusikaline arengulugu minevikus on veel uurimata. Samuti ka selgitamata suunad, millistes meie omapärane helikunst ja kogu muusikakultuur arenema peaks.

Nende ülesannete täitmist sammu võrra edasi viia, oli meie kõige tähtsam ülesanne. Juhtivatelt kohtadelt pole meie püüded esialgu ei toetust, ega tunnustust leidnud.” (Samas, lk 134.)

Kergelt ei läinud ka muusikaõpetaja ametikoha loomine Tartu ülikooli juurde, mida eelistas ülikooli valitsus. Läbirääkimised selle üle algasid filosoofiateaduskonna ja ülikooli valitsuse vahel 1927. a. Filosoofiateaduskonna valitud komisjon, kuhu kuulusid Konstantin Ramul, Peeter Pöld ja Gustav Suits, seadis muusikaõpetajale järgmised kohustused: 1) anda muusikateadusealast õpetust (2 tundi nädalas), 2) juhatada akadeemilisi laulu- ja muusikakoore (10 tundi nädalas). Ühtlasi tegi komisjon ettepaneku asutada muusikaõpetaja koht ülikooli seaduse paragrahv 70 põhjal filosoofiateaduskonna juurde “ülemääralise abiõppejõu kohana. Tasu makstakse lektori palga normide järele.”⁴ Leiti, et sellel kohal võiks olla kaks inimest — üks, kes peab loenguid, ning teine, kes juhatab koore ja orkestreid. Komisjon esitas teaduskonna nõukogule ka abiõppejõudude kandidaadid. Dirigendi kohale esitatutest — Alfred Karafin (hiljem Karindi), Leenart Neumann ja Joosep Aavik — sai teaduskonna nõukogult kõige rohkem häält Karindi. Loengute pidajaks soovitas komisjon üksmeelselt valida Harald Laksbergi.⁵ “Vormilistel põhjustel” jättis aga Tartu Ülikooli Valitsus oma koosolekul 27. jaanuaril 1928 selle ettepaneku kinnitamata ja nõudis, et koha täitmise protseduur täielikult uuesti ette võetaks.⁶

Valimiste tulemuseks oli siiski see, et abiõppejõu ametikohal töötas aastail 1928–1932 Alfred Karindi, kes lisaks üliõpilassegakoori juhatamisele pidas ilmselt ka muusikaloenguid, sest kedagi teist loengute läbiviimiseks vastavale kohale ei kinnitatud. Kas ümbervalimise tõttu või mõnel muul põhjusel, igatahes otsiti 1932. a muusikaõpetaja kohale uut inimest. Filosoofiateaduskonna dekaan Pärtel Haliste küsis sobiva kandidaadi leidmiseks kirja teel nõu ka ühelt Tartu auväärseimalt muusikult Aleksander Lättelt, kes 9. oktoobril 1932 talle pika kirjaga vastas.⁷ Läte rõhutas kõigepealt selle koha ülikooli asutamise äärmist vajalikkust: “Juba ammust ajast on kõrgemad õppeasutised, kus päid ohtrasti vaevatakse, tähele pannud, et muusika teise vaim-

⁴EAA (Eesti Ajalooarhiiv), f 2100, n 1, s 263, 17.

⁵EAA, f 2100, n 1, s 263, 111.

⁶Vt samas ülikooli valitsuse resolutsiooni.

⁷EAA, f 2100, n 1, s 263, 134–38.

lise töö juures heaks vahendiks on. On ülikoolide juure muusika õppetoole asutatud, kust sellel alal isegi terve rida muusika kapatsiteete esile on kerkinud." Kapatsiteetideks nimetab ta näiteks Hugo Riemanni, Eduard Hanslicki ja professor Josef Maria Müller-Blattaud. Ta räägib ka Heikki Klemettist kui Soome silmapaistvast üliõpilaslaulu edendajast. "Ülikool, omal alal, kui maa kõige kõrgem õppeasutus, vajab väärseid jõude kõigil oma aladel." Kõnealusele ametikohale sobiv kandidaat pidi Aleksander Lätte arvates vastama kaheksale tingimusele. Neid kirjeldab ta oma kirjas pikalt. Tõsi, Läte näeb ülikooli muusikaõpetajat ennekõike heatasemelise koorijuhina, kes tunneb ühtlasi laulmise ja lauluõpetamise spetsiifikat. Et temalt on palutud sobiva kandidaadi esitamist, siis pakub ta välja Leenart Neumanni, iseloomustades teda äärmiselt positiivselt. Loengute pidamise nõude kohta vastab Läte järgmist: "Ka siin on hra Neumannil kogemusi, nii sõnas kui kirjas, kuna tema on lektoriks olnud muusika kursustel õpetajaile ja avaldanud palju kirjutisi muusikast, millest mõned ilmunud on ka Soome, Läti, Itaalia ja Inglise keeles." Kirja lõpetab Läte ülikooli suhtes väga kriitilise tooniga: "Olen ammust ajast muusika olusid meie Ülikooli juures jälginud. Olen veendunud, et abinõudega, mis Ülikooli valitsusel käepärast oleks võidud palju rohkem ära teha. Et see pole sündinud, mõjub rusuvalt. Ütlen siin lausa: Kes muusika edenemisest meie Ülikooli juures ei hooli, see ei hooli mitte küllalt Ülikoolist ega üliõpilaskonnas igakülgse vaimu ja hinge harimisest." Siinkohal on põhjust mainida, et A. Läte oli see, kes asutas Tartus 1900. a esimese eestlaste sümfooniaorkestri, mille mängijatest suur osa oli ülikooliga seotud. Seda valusamini tajus Läte ülikooli muusikaõpetuse unarussejätust iseseisvas Eesti Vabariigis.

Ent Leenart Neumanni, Lätte esitatud kandidaati, ei valitud ka seekord. Teatavasti töötas aastail 1933–1945 Tartu ülikooli muusikaõpetajana ja üliõpilassegakoori juhina Enn Võrk. Kas ta ka muusikast loenguid pidas, selle kohta andmed puuduvad. Karl Siilivase ja Hillar Palametsa koostatud *Tartu ülikooli ajalugu* (1982) ei maini kordagi Karindi ega Võrgu nime, mis näitab, et nende tegevust ülikooli seinte vahel ei peetud tagantjärelegi mainimisväärseks või oli see väga tagasihoidlik, piirdudes vaid kooride juhatamisega.

Ka Karl Leichter ei olnud nn ülikooli muusikaga rahul. 1932. aastal, veel ülikooli magistrandina, võttis ta endale julguse selle asutuse muusikaõppe olukorda avalikult kritiseerida. Seda

tegi ta Tartu üliõpilaskonna segakoori kontserdi puhul. Põhiline mure, mida ta väljendas, oli see, et Tartu ülikoolis ei ole vähimalgi määral võimalust muusikat õppida. Ta kirjutab: “Pole ju meie ülikooli juures veel välja kujunenud mingit kindlat ja avarat muusikaõpetuse kava ei praktilise ega teoreetilise muusika alal. Kõik on kuidagi juhuslik. See olukord on juba aastate jooksul mõjunud ka koori peale.” (Leichter 1932.) Siit võib järeldada, et ülikoolis lühikest aega eksisteerinud muusikaõpetaja koht ei andnud rahuldavat tulemust isegi mitte kooride tasemes. Leichter soovinuks ülikooli seinte vahele rohkem muusikat, selle õpetamist avara ja selgepiirilise õppekava järgi, milles oleks koht nii praktilisel kui ka teoreetilisel õppel. Ent üldise majanduskriisi ajal mõeldi vist kõige vähem mis tahes uute institutsioonide loomisele. Taas hakati nendest, ka muusikateaduse õpetamisest ja vastavate võimaluste loomisest, valjuhäälselt rääkima 1930. aastate keskpaigas, kui majanduslik olukord oli pisut stabiliseerunud. Näiteks kirjutas Riho Päts: “On ootamas mitmeid tähtsaid muusikateaduse alasid, kus võiksid ja peaksid meie noored muusikud asuma tööle. Aga neil puudub seks vajaline teaduslik ettevalmistus. Oleks vaja luua võimalusi sellase ettevalmistuse saamiseks, võttes ülikooli või konservatooriumi eelarvesse vastavad summad ja üldse soodustades muusikateaduslike huvide arendamist.” Esmajärgulisteks töödeks muusikateaduse alal pidas Päts 1) eesti muusikaajaloolise materjali katalogiseerimist ja selle uurimist, 2) eesti rahvaviiside antoloogia koostamist ja väljaandmist, 3) muusikaterminoloogia väljatöötamist ja selle tulemuste avaldamist. (Päts 1935.) Need ülesanded ühtisid Eesti Akadeemilise Helikunstnike Seltsi muusikateaduse sektsiooni, tollal peaaegu ainukese selle teadusharu arengut edendada püüdva institutsiooni põhieesmärkidega.

1930. aastate keskpaigas ajakirjanduses vallandunud vaidlused nii muusikateaduse olukorra kui ka muusikakultuuri sõlmküsimuste üle laiemalt sundisid ka vastavaid asutusi tekkinud olukorda analüüsima. Selle tulemusena võttis Eesti Kultuurkapitali helikunsti sihtkapitali valitsus 21. detsembril 1935 vastu kogu Eesti muusikakultuuri arengut suunava ja reguleeriva dokumendi “Eesti muusikakultuuri arendamise põhialused”,⁸ milles väljendati soovi kujundada meie muusikakultuurile “kindlakujulise tulevikusuund”. See mahukas dokument hõlmas peaaegu kõiki muusikakultuuri lülisid, sealhulgas muusikateadust ja selle õpetamist. Viimast käsitleb otsesõnu punkt VII:2 “Muusikatea-

⁸ERA (Eesti Riigiarhiiv), f 3986, n 1, s 12, 197–105.

duse õppetooli ellukutsumine Tartu ülikooli juures”. Punkti sisu on paraku väga napisõnaline ja selle õppetooli loomise suhtes vaid soovitusliku iseloomuga: “Meie muusikateaduse arendamiseks ja süvendamiseks on soovitatav Tartu ülikooli juures kutsuda ellu muusikateaduse õppetool.” (Samas, lk 104.) Muu hulgas rõhutati ka vajadust anda välja ajanõudeile vastavat muusikaajakirja ja senisest rohkem teaduskirjandust.

Muusikateaduse edendamiseks vastuvõetud otsused näisid lootustandvate märkidena ka Karl Leichterile, kellel oli küll magistrikraad, aga kes sel ajal elatus vaid juhuslikest honoraridest. Seepärast jätkabki Leichter senistest äraütlemistest hoolimata visalt stipendiumi taotlemist. Lisaks soovile uurida Jean Sibeliuse loomingut (nii 1935. kui 1936. a esitas K. Leichter vastava avalduse Eesti Kultuurkapitalile, kuid mõlemal korral jäeti tema soov rahuldamata) on Karl Leichter mõtted liikunud teistegi võimalike valdkondade ja teemade suunas. See tuleb kõigepealt ilmsiks tema stipendiumitaotlustest Tartu ülikoolile. Jutud muusikateaduse õppetooli loomisest selles õppeasutuses 1935. aasta lõpul ja 1936. a alul suurendasid Leichter stipendiumisaamise lootust. Neil aastail ongi ta kaks korda üritanud ülikooli stipendiaadiks saada. 1935. a kohta pole teada, millise teemaga ta kandideeris, kuid tema stipendiumiväljavaated näisid sel korral olevat üsnagi lootusrikkad. Sellest teatas Leichterile tema hea sõber Joosep Usk, kes oli Tartus informatsioonivahendaja rollis: “Mark rääkis, et Sinust olla oldud väga heal arvamisel ja rektor olla kõigiti Sind pooldanud, kuid Blumfeldt olla saanud rohkem häali. Kuid ülikooli Valitsus olla teind Halistele ülesandeks püüda Sulle mingisugune stipendium muretseda, et sa saaksid oma tööd jätkata.”⁹ Oodatud Haliste-poolseid samme ilmselt aga ei järgnenud või ei andnud need tulemusi. 17. märtsil 1936 on Leichter uuesti pöördunud Tartu Ülikooli Valitsuse poole palvega, et talle antaks võimalus töötada edasi ülikooli juures esteetika ja kunstiteaduse ning muusikaajaloo ja muusikateaduse alal, ühtlasi palunud endale selleks määrata stipendium, mille Tallinna linn oli asutanud ülikooli 300 aasta juubeli puhuks. Palvele on lisatud üldjooneline töökava.

⁹J. Uski kiri K. Leichterile 5. III 1935. TMM, f M 159, n 1, s 544, 14. Julius Mark (1890–1959) oli 1919–1944 Tartu ülikooli uurali keelte professor; Evald Blumfeld (1902–1981) ajaloolane, *mag. phil.*; klassikaline filoloog Pärtel Haliste (1890–1944) oli tollal filosoofiateaduskonna dekaan.

Selles on kaks suuremat teemarihma. Esimene, mille üldnimetus on "Teadmiste täiendamine filosoofia, eriti esteetika ja kunstiteaduse alal", sisaldab kolm alateemat: "1) põhjalikuma ülevaate omandamine filosoofiast, esteetika ajaloost ja kunstiteaduslikkude probleemide ajaloolisest kujunemisest, 2) üksikasjalisem tutvumine tänapäeva esteetika ja kunstiteadusega, 3) esteetika ja kunstiteaduse põhiprobleemide tekkimise ja kujunemise uurimine seoses üldise arenemisega, üldise, kunsti- ja kultuuriajalooaga". Teise rühma üldnimetus on "Teadmiste täiendamine muusikaajaloo ja muusikateaduse alal". Ka selles on stipendiumi taotleja eristanud kolm alateemat: "1) põhjalikuma ülevaate omandamine üldisest muusikaajaloost ja muusikateaduse probleemidest, 2) Eesti muusikafolkloristliku ja muusikaajaloolise materjali põhjalikum tundmaõppimine, 3) ülevaate omandamine meie naabermaade ja Põhjamaade muusikaajaloost ja muusikafolkloorist seoses vastava üldise, kunsti- ja kultuuriajalooaga".¹⁰ Ometi jäi Leichter stipendiumisaajate nimekirjast taas välja. Kuigi tema dokumentide hulgas ei ole sellekohast ülikooli ametlikku teadet, saame seegi kord toimunust pisut täpsemalt teada Joosep Uski kirja vahendusel: "Oleme oma asjaga sama kaugel kui mineval aastalgi." Joosep Usk oli püüdnud ülikoolist informatsiooni saada mitmelt isikult ja talle oli jäänud mulje, et filosoofiateaduskond pole Leichter kandidatuuri ülikooli valitsusele esitanudki. Põhjenduseks olnud, et "nendel olla teisi kindlaid väljavaateid; mingisugune kombinatsioon muusikameestega vist — kultuurkapitalist või kusagilt mujalt, võib olla on selles ivake tõtt, kuid veel rohkem on põhjust reservatsiooniks, sest mineval aastal rääkisid need mehed samast juttu". Veel lisab ta: "Kui teaduskond ei esitand, siis on nad küll kaabakad."¹¹ Ilmselt kordus tõesti 1935. a stsenaarium, kuid selle vahega, et otsustamises ei rääkinud kaasa ülikooli valitsus kui kõrgeim organ, kes oleks Karl Leichteriga suhtes jõudnud võib-olla teistsuguse otsuseni.

Leichter pakutud töökava vaadates jääb mulje, et autor on püüdnud ühte "projekti" ühendada liiga palju ja liiga erinevaid valdkondi (esteetika, kunstiteadus, muusikateadus, folkloristika). See annab alust oletada, et muude põhjuste kõrval võis tööplani liigne paisutatus ja üldsõnalisus olla üheks argumendiks, miks

¹⁰TMM, f M 159, n 1, s 4, l 4.

¹¹J. Uski kiri K. Leichterile 28. III 1936. TMM, f M 159, n 1, s 544, l 18.

Leichterile stipendiumi ei eraldatud. See töökava kõneleb aga tema huvide laiast haardest, aga samas ka sellest, et ta ei olnud veel lõplikule selgusele jõudnud, mis kujuneb tema põhiliseks uurimisalaks. Tema töökava järgi on isegi raske öelda, kas ta oleks kaldunud muusika- või kunstiteaduse poole. See seik on mõneti üllatavgi. Kui aga küsida, mis olid need muud põhjused, mis võisid olla takistuseks Leichterile stipendiumide määramisel, siis võiks lisaks öeldule esile tuua veel seda, mida üks või teine — võib-olla isegi mitte lõplikest otsustajatest — on kusagil selle kohta arvanud või öelnud. Nii on näiteks oletatud, et probleeme võis tekitada Leichterile saksapärase nimi,¹² sest 1935. a võeti vastu otsus, et kõigil linna teenistuses olevatel isikutel tuleb oma võõrapärane nimi muuta, Leichter jäi aga elu lõpuni oma isalt saadud perekonnanime juurde. Ka polevat näiteks Kultuurkapitali stipendiumide määramise komisjonile, nagu Emil Ruber oma kirjas mainib, meeldinud, et Leichter soovib uurida Sibeliust. Sibeliuse asemel soovitatud keskenduda mõnele eesti heliloojale, näiteks Tobiasele. Ent kas neid arvamusi saab võtta tegelike põhjustena, on siiski küsitav. Loomulikult valmistasid kõik Leichterit taotluste tagasilükkamised talle pettumusi. Valusaim oli ehk üle elada Tartu ülikooli ükskõiksust — oli ta ju selle kasvandik — tema soovide vastu ja äratundmist, et tema ja muusikateaduse jaoks Tartu ülikoolis tõsisemid toetajaid ei leidu.

Sellele vaatamata jätkas Karl Leichter visalt võitlust muusikateaduse arendamise ja selle eriala juurutamise nimel, nüüd aga peamiselt Tallinnas. Ta püüdis töökohta saada Tallinna konservatooriumi, kandideerides 1936. a kevadel esteetika ja kunstiajaloo õppejõu kohale, kus seni oli töötanud kunstnik Hans Kuusik. Karl Leichterile sammu üle tundis rõõmu Heino Eller, kirjutades Emil Ruberile 25. aprillil 1936: "Leichter on praegu Tartus, korraldab oma pabereid, nii meilt kui ka ülikoolist, et esitada Tallinna konservatooriumi. Oleks ju hääd, kui lõpuks ka see kena mees leiaks oma huvidele ja unistustele põldu töötamiseks. Tallinna konservatoorium peaks ikkagi mõtlema selle pääle, et saada omale häid pedagooge, kes täielikult ennast pühendavad ja spetsialiseeruvad vastavatele ainetele, et ka leiaks neile selleks elamisvõimalusi. Mulle paistab, et meie oludes [ained], nagu meie oma muusika ajalugu ja esteetika, nõuaks rohkem tähelepanu." (Tsit. *Heino Eller oma aja peeglis*. 1987: 132–133.) Tartu ülikoolist sai Leich-

¹²Emil Ruberi kiri Karl Leichterile 20. III 1936. TMM, fM 159, n 1, s 531.

ter soovituskirjad Tallinna konservatooriumi õppejõu kohale kandideerimiseks Konstantin Ramulilt ja filosoofiateaduskonna dekaanilt Pärtel Halistelt.¹³ Viimase kiri konservatooriumi rektorile professor Juhan Aavikule Karl Leichter kandidatuuri toetamiseks selgitab mõneti ülikooli seisukohta muusikateaduse küsimuses. Haliste kirjutab: "... luban endale Teile hra K. Leichter kandidaadina kõige paremini soovitada. Tema kui eriteadlane muusika esteetikas tohiks sellele kohale olla eriti vastuvõetav. Ka pean ma tähendama, et tema ettevalmistus kunstiajaloo alal on olnud ülikoolis küllalt soliidne, kuna selle aine nõuded keskastmes, milles temal, hra Leichter'il eksam õiendatud, olid tol ajal, olenevalt tolleaegse õppetoolitäitja soovist, isegi suuremad kui praegu. Loodan seepärast, et Tallinna Konservatoorium võimaldab hra Leichter'ile küsimusesoleva koha saamist, mis oleks eriti soovitav juba ka seepärast, et Tartu ülikoolil ei ole praeguse majandusliku surutise tõttu mitteringisuguseid võimalusi leida tegevust hra Leichter'ile, kuna tema tööala — muusika esteetika — ei kuulu ülikoolis viljeldavate tööalade hulka."¹⁴ Sellega oli selgelt mõista antud, et muusikaesteetikale ei leitud Tartu ülikoolis kohta ja seepärast pole ka Karl Leichteril võimalik seal tegevust leida. Kas oli see aga üksnes dekaan Haliste isiklik või ülikooli valitsuse ametlik seisukoht? Ülikooli valitsuse ja nõukogu koosolekute protokollides aastatest 1935 ja 1936, kui muusikateaduse õppetooli asutamine oli kõige aktuaalsem, ei kajastu üldse selle küsimuse arutamine.¹⁵ Kõike, ka sisulise ja põhimõttelise arutelu puudumist selles küsimuses, oli toona ju väga lihtne majandusliku surutise taha varjata.

Siiski ei piisanud erialasest atestaadist ega Pärtel Haliste ja Konstantin Ramuli igati toetavatest kaaskirjadest — ka konservatooriumi uks jäi Leichter ees seekord suletuks. 18. augustil 1936 kirjutati Tallinna konservatooriumist Juhan Aaviku allkirja kandvas kirjas Karl Leichterile järgmist: "E. V. Tallinna Konservatoorium teatab vastuseks Teie avaldusele, milles Teie kandideerite konservatooriumi õppejõu kohale, et Teie kandidatuur

¹³TMM, f M 159, n 1, s 4, lk 8, 11.

¹⁴TMM, f M 159, n 1, s 4, l 11. Kunstiajalugu õpetas Leichterile Lucien Charles Rudrauf (1890–1968), kes töötas Tartu ülikoolis 1922–1939, alul lektorina, alates 1934. a prantsuse keele, kirjanduse ja kultuuri professorina.

¹⁵EAA, f 2100, n 4, s 25, 26, 62 ja 65.

kahjuks pole saanud valimistel nõutavat häälteenamust.”¹⁶ Seda valimist valgustas oma kirjas Leichterile 9. juunil 1936 (postitamise kuupäev) Olav Roots, kes ilmselt ka ise kuulus valimiskomisjoni: “Mis puutub konservatooriumi esteetika ja kunstiajalukku, siis ei saanud sinna midagi parata mina üksinda. Valiti tagasi vana [s.t Hans Kuusik] tingimusega kaheks aastaks, et siis läheb pensionile. Ja selgel sõnal tähendati, [---] poleks Sinu vastu kahe aasta pärast kellelgi midagi. Neid tunde oli muide ainult 2 nädala kohta.”¹⁷ Kuid Tallinna konservatooriumi õppejõuks ei saanud Leichter ka mitte 1938. aastal, vaid alles 1940. aastal.

Viienda taotluse järel eraldati Karl Leichterile 1936. a novembris lõpuks ühekordne toetus 500 krooni “eesti muusikaajaloolise materjali kogumiseks ja uurimiseks”. Kultuurkapital, kes selle summa eraldas, seadis tingimuseks, et Leichter esitab töö aruande (Eesti Rahva Muuseumi kaudu, mille stipendiaat ta oli) Eesti Rahvaluule Arhiivile.¹⁸ Esitatud aruandes selgitab Leichter oma töö eesmärgi nõnda: “Eesti muusikaajaloolise materjali kogumine ja uurimine on allakirjutanu poolt võetud ette selle sihiga, et saada selge ülevaade meie muusikaelu avaldustest ja vastavaist sidemeist välismaaga kõige varasemast katoliku ajast alates kuni 19. sajandi esimese veerandi lõpuni. Kogu uurimistöö ülesanne on siis valgustada üht kultuurajalooliselt mitte tähtsusetut ala ja selgitada, missugust ja kui suures ulatuses on selleaegne, nii vaimulik kui ka ilmalik muusika, avaldanud mõju meie rahvamuusikale ja kogu meie hilisemale (alates 19. sajandi teisest poolest) muusikalisele arengule.”¹⁹ Töö tulemusi selgitavas osas märgib aruande autor, et seni on ta töötanud kahes arhiivis: Tallinna Linnaarhiivis ja Eestimaa Kirjanduse Ühingu arhiivis, ning uurinud peamiselt vanu noote. Leichter kirjeldab põhjalikult nende nootide sisu, nende välist seisukorda jm. Ligemale lehekülje, seejuures väga peenikeses ja tihedas kirjas, võtab enda alla loetelu muusikaajaloolistest ja -teoreetilistest teostest, mis ta on läbi töötanud. Kõige rohkem on nende seas muidugi saksakeelseid, aga võrdlemisi palju ka prantsuse-, inglise-, soome- ja rootsikeelseid teoseid. See aru-

¹⁶TMM, f M 159, n 1, s 4, l 12.

¹⁷TMM, f M 159, n 1, s 530.

¹⁸E. V. Haridusministeeriumi teaduse ja kunsti osakonna kiri K. Leichterile 26. XI 1936. TMM, f M 159, n 1, s 4, l 15.

¹⁹TMM, f M 159, n 1, s 4, l 17.

anne tõestab Karl Leichteri töö äärmist produktiivsust — seda kõike jõudis ta teha vähem kui poole aasta jooksul.

15. aprillil 1937 on Karl Leichter saatnud Eesti Kultuurkapitali Nõukogule kirja, milles ta avaldab soovi seda tööd jätkata ja ühtlasi palub toetust 750 kr, mis võimaldaks tal töötada mõne aja ka Stockholmis, “kuhu on sattunud suurem osa meil keskajal tarvitatud katoliku kiriku liturgia raamatute neumeeritud ja kvadraatnoodistuses pergamentlehtede katkendeid”.²⁰ Toetuse ta sai, summa oli küll soovitud pisut väiksem (600 kr)²¹, kusjuures tingimused olid samad mis varemgi, s.t töö aruanne tuli esitada Eesti Rahva Muuseumile, kelle stipendiaat ta oli. Kahjuks ei ole õnnestunud seda aruannet leida. Selle stipendiumiga avanes Leichteril võimalus töötada — küll lühikest aega, aga siiski — ka Stockholmi, Helsingi jt arhiivides.

Ilmselt selle stipendiumiga seoses kerkis 1936. aasta lõpul küsimus Eesti muusika ajaloo ülevaate kirjutamisest. Sellele viitavad Karl Leichter kirjad Eesti Kirjanduse Seltsi raamatusarja “Elav Teadus” toimetajale August Annistile.²² Paraku ei jõudnud Leichter seda teost valmis kirjutada, sest elatusraha hankimiseks oli ta 1936. a lõpul vastu võtnud Eesti Kultuurkapitali helikunsti sihtkapitali väljaandel ilmuvate helitööde ja muusikakirjanduse toimetaja koha, mis tõi kaasa palju kohustusi, laskmata pühenduda uurimistööle.

Leppides paratamatusega, et Tartu ülikooli muusikateaduse õppetooli ei loodud, hakkas Leichter konstrueerima uut lahendust selle eriala juurutamiseks Eestis. Tema 1940. a kirjutatud artiklit “Muusikaelu tasakaalutus ja muusikateadus” (Leichter 1940) võib pidada sellealaseks programmdokumendiks. Olles juba ligemale neli aastat elanud Tallinnas ja seega veelgi lähemalt tundma õppinud meie muusikaelu kõikvõimalikke probleeme — mis tema arvates olid pealegi aina süvenenud —, kritiseeris ta selles artiklis Eesti muusikaelu väga teravalt. Samas pakkus ta olukorra parandamiseks just muusikateaduse arendamise kui omamoodi võluvitsa abil uusi ja konstruktiivseid lahendusi. Artikli sissejuhatuses nendib ta: “Kui teiste teaduste kõrval eesti ajaloo uurimine on omandanud erilise hoo ja suutnud uudselts valgustada teatud mõttes kogu meie ajaloo käiku, kui viimaseil aastail ka kul-

²⁰TMM, f M 159, n 1, s 4, l 16.

²¹TMM, f M 159, n 1, s 4, l 19.

²²KM EKLA, f 218 (A. Annist), m 6:10.

tuurialaole on leidunud viljelejaid, siis on otse imelik, et seni puudub täiesti meie muusikaajaloo uurimine ja muusikateaduse viljelemine. Ainsad avaldamist leidnud muusikalised uurimused on tehtud rahvaviiside üle. Needki väljaspool muusikalisi ringe ja asutusi, Rahvaluule Arhiivis. Ja see on ka kõik. Muusikud ise pole nende probleemide vastu seni tundnud vähimatki huvi.” (Tsit. Leichter 1982: 73.) Seega tegi Leichter siin pihuks ja põrmuks peaaegu kõik, mis seni muusikute sulest oli ilmunud. Arvuliselt ei olnudki seda vähe, kuid järelikult ei saanud seda pidada teaduseks. Teaduse nime väärised Leichteril silmis vaid rahvaviisiainelised uurimused, ilmselt mõttes ta ennekõike Herbert Tampere töid. Karl Leichter oli maksimalist nagu tavaliselt, ent võib-olla oli tal õigus siingi: “Kui mõelda eesti muusikaajaloo ja -teaduse viljelemise puudumisele, siis jääb mulje, nagu ei oleks nende ülesannete täitmisele asumine meil üldse ei tähelepanu väärne ega vajalik, nagu ei oleks eesti muusikaajaloo alal midagi uurida ja muusikateaduslike probleemide tundmisest midagi kasu; niivõrd on need unustatud. Sel on aga oma tagajärjed, mida võib märgata praegu ja mis üha enam annab end tunda tulevikuski. Me näeme, et kõige aktuaalsemate muusikaliste probleemide avalik arutus ja avar käsitlus puudub peagu täiesti. [...] Et esile tõusnud, olgugi üksikuid aktuaalse tähtsusega probleeme nagu soovimatuid külalisi koheldakse, on vaid soodustanud negatiivsete tulemuste kasvu, see on selge. Kõigest järeldub, et me vajame muusikuid, kes peale tehniliste ja minimaalsete kutsealaliste võimete ja teadmiste suudavad selge pilguga orienteeruda ka väga mitmekesiste muusikateaduslike probleemide vallas, kes tunnevad huvi kunsti põhiküsimuste vastu, püüavad selgusele jõuda, kuidas muusika on seotud teiste elualadega, mis sel on ühist teiste kunstidega, milline on ta osatähtsus tsivilisatsiooni ajaloos ja siis: millised on ta ülesanded tänapäeval meie oma rahva elus ja kuidas neid ülesandeid lahendada.” Niisiis on siin püütud formuleerida ja lähemalt seletada juba muusikateaduse konkreetseid ülesandeid, näidata muusikateaduse mõningaid eri suundi. Edasi kirjutas ta sellest, kuidas ja kus muusikateadust õpetada.

Kui varem oli Leichter pooldanud muusikateaduse eriala rajamist Tartu ülikooli, siis nüüd tuli ta välja uute ideedega. Ta meenutas, et mõne aasta eest olid muusikud ühel meelel, et ülikooli juurde tuleb rajada muusikateaduse õppetool. Ent arvamuseks ja “ühekülgsest kaalutud seisukohavõtuks” see jäanudki, “ilma et midagi oleks püütud teha seisukorra ligema selgitamise

ja mõningate vastavate võimaluste realiseerimiseks". Mida Karl Leichter mõtles "vastavate võimaluste realiseerimise" all, jääb teadmata. Kuid nii või teisiti viidatakse siin kunagisele soovimatusele asja edasi ajada.

Millised olid Leichteri seisukohad muusikateaduse õpetamise kohta 1940. a? Ta kirjutas: "Asja ligemal kaalumisel tundub, et muusikateadusliku õppetooli asutamine ülikooli juurde poleks mõeldav ei praegu ega ligemas tulevikuski ja juba lihtsalt seepärast, et me ei vaja vastava eriala inimesi n-ö *ühe õppetooli ulatuses* [minu rõhutused — M. M. -K.], mida me ei suudaks ka vajalikselt sisustada. Ja lõpuks tundub, et me ei vaja ainult üksikuid muusikateadusliku eriharidusega spetse, vaid veel enam muusikuid, kelle üldtase ka muusikaajaloo ja -teaduse mõttes oleks tunduvalt kõrgem praegusest. Seetõttu paistab, et meil kui väikerahval tuleks esijoones kujundada välja oma erineva õppesisuga konservatoorium." (Samas, lk 74.) Erineva õppesisu võrreldes traditsioonilise konservatooriumiga, mis valdavalt annab tehnilisi võimeid ja muusikateoreetilisi teadmisi, saavutanuks Karl Leichter üldtaset süvendavate ja õpilasi vaimselt mitmekülgsemalt arendavate ainete sissetoomisega (muusikaajalugu, muusikateadus ning üldkunsti probleemid). Leichter oli teadlik, et nii muusika- kui ka kunstiajalugu, mida ta oma kontseptsioonis esitas, õpetati konservatooriumis küll juba tollal, kuid ta leidis, et neid ei õpetatud piisavalt — mõni ajastu jäeti hoopis välja, ei süvenetud stiiliperioodidesse, muusika erinevate žanride spetsiifikasse jne. Ta leidis, et ebapiisav oli ka oma muusika käsitlus. Karl Leichter oli arvamusel, et konservatooriumi õppekavade sisulise uuendamise ja mõne õppeaine süvendatuma õpetamisega on võimalik tõsta meie tulevaste muusikute võimete ja teadmiste ning kunstisse suhtumise taset, mis on meie oludes kõige tähtsam.

Agaga kust tuleksid siis ikkagi muusikateadlased? Ta ütles: "Üksikud, kes sellise stuudiumi käigus on näidanud pidevat huvi mitmesuguste muusikaliste probleemide sügavamaks mõistmiseks, tuleks saata, vastavalt meie vajadusile, õppima muusikateadust mõnda välismaa ülikooli. Sel teel võiksime loota, et meil edaspidi leiduks heade teadmiste ja võimete muusikateadlasi ja juhtivaid muusikuid ning meie muusikute pere üldtase oleks kõrge." (Samas, lk 75.) Seega välistas Karl Leichter kontseptsioon muusikateaduse süvaõppe, s.o kraadiõppe tasemel Eestis tookord hoopiski.

Mis puutub aga konservatooriumi uuendamisse üldse, siis vastuseks nendele, kes püüdsid kinni hoida selle kooli tradit-

sioonilisest tüübist, ütles ta, et "igasugune kinnihoidmine mujal väljakujunenud ja vananenud konservatooriumi õppetüübist on ekslik ja meile kahjulik; meil on tarvis oma rahvuslikku konservatooriumi, mis suudaks maksimaalsel määral rahuldada meie väikerahva muusika- ja üldkultuuri nõudeid. Kuna meil endil puuduvad suured muusikatsentrumid, välismaised aga on kaugel, siis tuleb meil oma muusikaelu arendamisel silmas pidada, et kõiki võimalikke lünki ja puudusi asendada sellega, mis meile tähtis, teostatav ja tulemusi tootav. Selles mõttes aga *vajame enam muusitseerimisrõõmu ja enam kunstilist üldkultuuri* [minu rõhutis — M. M.-K.]". (Samas, lk 75.)

Muusikateadusest rääkides mainis Leichter sedagi, et selle elustamiseks olid meil võimalused tollal väga piiratud juba seetõttu, et meil puudus kõige hädavajalikum muusikaalane kirjandus. "Seda leidub vähesel määral praegu ülikooli ja Tallinna linna raamatukogus. Koguni konservatooriumi raamatu- ja noodikogu on niivõrd puudulik, et ei võimalda mingist küsimusest asjalikuma ülevaate saamist, rääkimata mõnda probleemi süvenemisest ja uurimuse teostamisest. Konservatooriumi kogus puuduvad isegi tõhusaks õppetööks kõige vajalikumad käsiraamatud." (Samas, lk 75–76.) Varasemast veelgi kriitilisem on Leichter selles artiklis ka *Muusikalehe* suhtes. See ilmuvat aina edasi, kuigi teda ei loetavat maal ega linnas. "Ja summad visatakse vette, ilma et kuuleks sulpsugi."

See pikk ja kriitiline sõnavõtt puudutas ilmselt nii mõndagi. Solvumist on näiteks tunda Hillar Saha kirjutatud vastuartiklis (Saha 1940), kus autor leiab, et Karl Leichteril maalitud olukord on "hämmastavalt süng" ja "otse alarmeeriv". Üheks Sahat valusasti riivanud väiteks oli see, et seni puuduvat meil "täiesti eesti muusikaajaloo uurimine ja muusikateaduse viljelemine". Saha kirjutab: "Tulevasteks ehtsateks eesti muusikateadlasteks senised töömehed ilmselt seda õiget annet ja kutsumust pole avaldanud, kui neid nüüd hoopis ignoreerida julgetakse" (siinkohal nimetab ta Riho Pätsi, Anton Kasemetsa ja Elmar Arrota, kuid tõenäoliselt mõtleb Saha siin endagi kui eesti muusika ajaloo uurija peale). Saha leiab, et Leichter ei oska hinnata oma eelkäijate mitmeti asendamatuks osutuvat pioneeritööd. Paraku püüab ta Leichterit esitatud puuduste põhjusena näha ikka ja jälle peamiselt vaid ainelisi raskusi — ennekõike konservatooriumi ruumipuudust. Ometi oli Leichteril argumendiks just see, et liiga sageli püütakse puht-

inimlikku mugavust, lihtsat tegematajätmist ja mõttelaiskust varjata ainelistest raskustega.

Paraku ei jäänud enam pikemaks mõttevahetuseks ja otsimiseks aega, veel vähem otsustavaks tegutsemiseks. Järgnesid okupatsioonid ja võõras võim, ning uus ideoloogia pani oma arusaamad ja huvid maksma ka muusikateaduses.

*

Karl Leichterit jõudmine Eestis filosoofiamagistri kraadini muusika-esteetika alal oli juhus. Ükski teadusharu, nii ka muusikateadus, ei saa areneda ilma akadeemilise koolitusega. Eesti Vabariigis ei suudetud (tahetud?) tollal muusikateaduse kui omaette teadusharu vajalikkusest aru saada ja tundub, et just sellepärast ei loodud vastavat õppetooli ka Tartu ülikooli juurde, kus see tookord oleks olnud ainumõeldav. Ilmselt just seepärast ei peetud ülikoolis ega muudeski instantsides vajalikuks piisavalt toetada ka Karl Leichterit kui tol ajal selle eriala ainukese eestlasest spetsialisti pürgimusi. Muusikateadusega tegelemine, mis piirdus peamiselt eesti muusika ajaloo uurimisega, jäeti vaid entusiastide hobiks. Teadusena leidis riiklikul tasemel väärtustamist ainult rahvamuusika uurimine, mis ühendati aga rohkem eesti rahvaluule, keeleteaduse, etnograafia ja arheoloogiaga (Sarv 2002: 311). Selle suuna arengut toetati Tartu ülikoolis, seetõttu jõuti juba 1930. aastatel rahvamuusika uurimisel märkimisväärsete tulemusteni.

Selle kõrval ei saa mööda vaadata veel ühest asjast, mis ilmselt mõjutas Leichteritgi käekäiku 1930. aastatel. Nimelt: võib-olla ei olnud töökoha leidmise ja stipendiumi saamise raskustes süüdi alati mitte niivõrd Eesti majandus- ja kultuuripoliitika, vaid hoopis inimeste omavahelised suhted. On üsna ilmne, et Tallinna ja Tartu koolkonna muusikute vahekord ei olnud nendel aastatel kõige parem. Leichterit kriitilised sõnavõtted ajakirjanduses süvendasid seda vastasseisu ehk veelgi. See võis määravaks saada ka töökohtadele valimisel, stipendiumide ja preemiade jagamisel jm.

Võib öelda, et kõigi nende tegurite koosmõjul jäi Karl Leichterit üritus pooleli. Meie muusikateadus pole neist kunagistest sünnivaludest täielikult kosunud veel praegugi.

Kirjandus

- Heino Eller oma aja peeglis*. 1987. Koost. Mart Humal. Tallinn: Eesti Raamat
- Leichter, Karl 1932. Üliõpilaskonna segakoori kontsert. — *Postimees*, 30. XI
- Leichter, Karl 1940. Muusikaelu tasakaalutus ja muusikateadus. — *Kunst ja Kirjandus (Päevalehe lisa)*, 2. VI
- Leichter, Karl 1982. *Valik artikleid*. Koost. J. Jürisson. Tallinn: Eesti Raamat
- Leichter, Karl 1997. *Keset muusikat*. (Eesti Mõttelugu.) Koost. Maris Kirme. Tartu: Ilmamaa
- Lõppsõnaks. 1929. — *Eesti Muusika Kuukiri*, nr 6–12, lk 133
- Paris, August 1929. Kirikumuusika arenemissuunast. — *Eesti Muusika Kuukiri*, nr 1, lk 17–18
- Päts, Riho 1935. Ulatuslikumaid sihtjooni meie muusikaelu korraldustesse. — *Kunst ja Kirjandus (Päevalehe lisa)*, 28. IV
- Saha, Hillar 1940. Ühe pessimistliku mõtiskelu puhul. — *Kunst ja Kirjandus (Päevalehe lisa)*, 9. VI
- Sarv, Vaike 2002. Rahvaviiside kogumisest Eestis 19. sajandi lõpus ja 20. sajandi alguses. — *Rahvuslikkuse idee ja eesti muusika 20. sajandi algupoolel*. (Eesti muusikaloo toimetised 6.) Koost. Urve Lippus. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, lk 270–315
- Tartu ülikooli ajalugu 1632–1982*. 1982. 3. [köide], 1918–1982. Koost. K. Siilivask, H. Palamets. Tallinn: Valgus
- Topman, August 1929. Kirikumuusika loengud Tartu ülikoolis. — *Eesti Muusika Kuukiri*, nr 2, lk 47
- Topman, August 1972. *Mälestused*. Tallinn: Eesti Raamat

MARIS MÄNNIK-KIRME (sünd. 1945) on lõpetanud Tallinna Riikliku Konservatooriumi muusikateaduse erialal 1973. a, kunstiteaduste kandidaat muusikaajaloo alal (1986, Leedu Riiklik Konservatoorium). Olnud a-st 1973 Tallinna Pedagoogikaülikooli muusikateoreetiliste ainete ja -ajaloo õppejõud, a-st 1989 dotsent.

EESTI MUUSIKAKULTUURI ARENDAmise Põhialused

I. Muusikalise kasvatuse ja hariduse edendamine noorsoos.

Kuna muusikaline kasvatus on aluspõhi, millele toetub kogu meie muusikaelu, siis tuleb kõigepealt muusikaline kasvatus rajada kavakindlale alusele.

1) Laste laulu ja muusika arendamine enne kooliaega.

Tuleb luua võimalusi lastelaulu arendamiseks juba enne kooliaega, ärata-des huvi eesti muusikale, alates kõige nooremast east ja selleks soetada vastavat lauluvara. Ühtlasi on tarvis hoolitseda selle eest, et noortel õpilastel ka instrumentaalmuusika alal oleks tarvilikul määral kasutada vastavat eesti repertuaari, mis juba algusest peale kasvataks ja arendaks nende maitset rahvuslikus suunas.

2) Laulu- ja muusikaõpetus koolis.

a) Algkool:

Õppejõudude muusikalise taseme tõstmine täienduskursuste korraldamise teel.

Tuleb hoolitseda selle eest, et algkooli õppekavas ettenähtud laulutunnid eeskujulise õpetusega ratsionaalselt ära kasutataks. Parimate tulemuste saavutamiseks õpetamise alal tuleb leida võimalusi lauluõpetajate instrueerimiseks ja nendele nõuandmiseks. On tarvilik korraldada perioodilisi laulu- ja muusikaõpetajate täienduskursusi vaheldumisi Tallinnas ja Tartus.

b) Keskkool ja gümnaasium:

Muusikaõpetuse süvendamine vajaliste klassitundide arvu tunnikavadesse võtmisega ning vastava kutsega õppejõudude töölerakendamine.

Vastu võetud Helikunsti Sihtkapitali Valitsuse koosolekul 21. XII 1935. a. Vt Eesti Riigiarhiiv, f 3986, n 1, s 12, l 97-105.

Muusikalise kasvatusse otstarbekama korralduse seisukohalt on tarvilik keskkooli I ja II klassis laulutundide arvu suurendada kahele nädalatunnile ja gümnaasiumi tunnikavasse võtta laulmisõpetus ühe nädalatunniga igas klassis. Lisaks sellele on soovitatav nii alg- kui keskkooli ja gümnaasiumi laulu- ja muusikaõpetuse alal võimalusi leida ühise koorilaulu sisseadmiseks (2 nädalatundi). Pillimuusika ja orkestrimängu arendamist vabatahtliku harrastusena tuleb koolides kõigiti soodustada. Selleks on tarvilik, et vastavad organid alg-, kesk- ja kutsekoolis kui ka gümnaasiumes võimaldaks tarvilikul määral tunde.

3) Eramuusikaõpetus.

Kutsekorralduse seaduse väljatöötamine ja selle elluviimine ning eramuusikaõpetuse korraldamine vastavate tunnistuste või lubade väljaandmise teel eramuusikaõpetajaile.

Eratunniandjail tuleb nõuda tõendusid selle kohta, et nad hariduselt ja kogemusilt on ülesannete kõrgusel. Kuna eramuusikaõpetajaina on Eestis tegutsemas hulk mitteküllaldase muusikalise ja pedagoogilise ettevalmistusega eratunniandjaid, kelle tegevus selle tõttu ei anna nõuetavaid tagajärgi, siis tuleb panna maksma korraldus, et eramuusikaõpetajaina võivad tegutseda ainult need muusikud, kes saanud ametlikult tunnustatud vastava muusikalise erihariduse või keda vastav asutus on arvanud töötamisloa vääriliseks. On vajalik töötada välja ja panna maksma muusikaalasi haarav kutsekorralduse seadus.

4) Muusikakoolide võrk ja õppekavad.

Muusikaliste õppeasutiste võrgu korraldamine ja ülevalpidamine ning õppekavade ühtlustamine.

Meie muusikalised õppeasutised on kutsutud ellu eraorganisatsioonide poolt, mistõttu nende õppe- ja kasvatustöö väljakujundamine on arenenud erisuunaliselt. Selline ühtlustamata õppetöö teeb raskusi õpilasile peamiselt ühest õppeasutisest teise siirdumisel, milliste raskuste vältimiseks on tarvis õppekavad ühtlustada.

5) Muusikanõuniku instituudi ellukutsumine.

Muusikakoolide, eramuusikaõpetuse ja koolide laulu- ja muusikaõpetuse instrueerimiseks ja järelvalve teostamiseks on vajalik ametisse seada Hariduse- ja Sotsiaalministeeriumi eriline haridusnõunik muusikaalal.

II. Muusikaline eriharidus ja õppeasutised.

1) Konservatooriumi õppetegevuse süvendamine kitsamate eriharude väljaarendamiseks.

Konservatooriumi õppetegevust tuleb nii arendada, et selle kõrgema kursuse õpilased oma annete, huvide ja võimete järgi suurematel erialadel

võiksid jaguneda eriliikidesse (alaosadesse), nagu pedagoogiline, virtuooslik jne.

2) Konservatooriumi juures lõppeksamite võimaldamine eksternidele.

Tartu Kõrgema Muusikakooli lõpetanuile tuleb võimaldada E. V. Tallinna Konservatooriumis eksternina lõppeksamite õiendamist, tingimusega, et nad oleks lõpetanud Tartu Kõrgema Muusikakooli juures oleva täiendusklassi.

3) Muusikaliste õppeasutiste õppejõudude järelkasvu eest hoolitsemine.

Et hoolitseda muusikaõppeasutiste õppejõudude loomuliku järelkasvu eest, tuleks kavakindlalt soodustada E. V. Tallinna Konservatooriumi ja Tartu Kõrgema Muusikakooli lõpetanute hulgast valitud stipendiaatide täiendamist ja ettevalmistamist pedagoogilisel alal nii nagu teeb seda ülikool. Selleks tuleb võtta õppekavadesse pedagoogilisi ja meetoodilisi aineid ja stipendiumidega soodustada silmapaistvaid teaduslike ja pedagoogiliste kalduvustega ning huvidega lõpetajaid.

4) Andekate õpilaste toetamine.

Andekad noored muusikaõppijad ei saa sagedasti majanduslike raskuste pärast end vastavalt välja arendada, sellepärast tuleb nende õppimist toetuste läbi soodustada.

5) Noorile kunstnikele loomingu- ja reprodutseerival alal stipendiumide määramine hariduse süvendamiseks ja täiendamiseks.

Loovate ja reprodutseerivate helikunstnike täiendamiseks tuleb Konservatooriumi lõpetanute hulgast silmapaistvamaile noorile kunstnikele võimaldada hariduse süvendamist ja täiendamist suuris välismaa muusikakeskuses, määrates selleks toetusi või õppetipendiume, seejuures piirata aga toetuste ja stipendiumide määramist välismaal õppimiseks neile, kes pole lõpetanud meie kõrgemat muusikalist õppeasutist.

6) Võistluste korraldamine loov- ja reprodutseerivas muusikas.

Loov- ja reprodutseeriva muusika edendamiseks tuleb korraldada peeriõidilisi võistlusi ja määrata selleks au- ja ergutustasusid.

7) Rahvusliku õppekirjanduse soetamine muusikaõpilastele.

Tuleb soetada meie muusikaõpilaste tarvis rahvuslikku õppekirjandust esmajoones pillimängu erialadel (klaver, viiul, pasun j.t.) ja teises järjekorras teoreetilisel, ajaloolisel ja esteetilisel alal. Nende koostamisel tuleb kasutada meie rikkalikku rahvaviiside vara. Tuleb anda aukoht eesti komponistide teoseile muusikaliste õppeasutiste kavades ja nende poolt korraldatavil ettekandeil.

8) Laulu- ja pillikooride juhtide kutseoskuse süvendamine Konservatooriumi juures.

E. V. Tallinna Konservatooriumi tegevus tuleb nii väljaarendada, et ka laiemad muusika ja laulu ringkonnad saaks sellest oma töö juhtimiseks ja korraldamiseks vajalikke jõude. Selleks tuleb E. V. Tallinna Konservatooriumi juures võimaldada laulu- ja pillikooride juhtide ettevalmistamist.

9) Muusikalise vabahariduse võimaldamine rahvale.

Muusikalise vabahariduse võimaldamiseks on soovitatav, et meie kõrgemad muusikalised õppeasutised (või teised asjahuvilised organisatsioonid) haaraksid ka vabaharidusliku muusikalise õppeasutise funktsioone rahvakonservatooriumi või perioodiliste kursuste põhimõtteil, et levineks meil kodumuusika kultuur ja kasvaks teadlik muusikapublik.

III. Loovmuusika.

1) Helikunsti Sihtkapitali poolt omandatavate eesti helindite hindamine nende sisulise väärtuse järgi.

Loomingus tuleb eelistada värskust ja omapära, elulisust ja aktuaalsust. Soovitatav on, et loomingus leiaks väljendust rahvuslik vaim ja käsitamist rahvuslik ainek. Kuigi looming on vaba, siiski tuleb võtta arvesse ja sinna poole püüda, et meie kunstmuusika arengu progress oleks vastav meie üldise muusikalise kultuuri kandepinnale ja selles mõttes orgaaniline. Heliteoste hindamisel ei tule eelistada teoseid sellepärast, et nad esitavad teatavat muusikalist voolu, vaid hindamisel tuleb arvestada teoste sisulist väärtust ja vormiküpsust.

2) Tööde omandamise ja kirjastamise arendamine.

Helikunsti Sihtkapitali Valitsusel tuleb helitööde omandamise juures pidada kinni vaid muusikalise väärtkirjanduse muretsemise põhimõtteist. Eesti heliloomingust tuleb kirjastada ka rahvalik-populaarseid teoseid perioodiliste sarjadena, et rahvuslik looming pääseks Eesti kodudesse. Helitööde kirjastamist tuleb jätkata ning võimalust mööda suurendada. Kirjastamine toimugu ühiseil põhialuseil ostudega.

3) Heliloojaile töövõimaluste soodustamine õppe-, täiendus- ja tööstipendiumide näol.

Kuna loovmuusika on põhjapanevama tähtsusega ning kõrgema väärtusega osasid muusikalisest üldkultuurist, tuleb leida võimalusi Eesti silmapaistvaile ja ühtlasi produktiivsusega heliloojaile loominguliseks tööks soodsate eelduste korraldamise näol.

4) Riigivanema nimelise auhinna asutamine ja selle väljaandmine paremate helitööde kui ka helilooja koguloomingu eest.

On soovitatav, et Härra Riigivanem kirjandusliku auhinna eeskujul asutaks analoogilise muusikalise auhinna, mis tuleks annetamisele perioodiliselt iga kolme aasta järgi avalikkusele esitatud parimate muusikaliste uudisteoste eest, kusjuures esmakordsele hindamisele tuleks võtta kogu muusikaline looming Eesti Vabariigi iseseisvuse algusest käesoleva ajani. Auhindamine toimub vastava kodukorra alusel.

IV. Loovmuusika propaganda.

1) Eesti rahvusliku helikunsti propaganda korraldamine sise- ja välismaal.

Tuleb hoolitseda eesti helikunsti käsitavate kirjutiste ja arvustuste ilmumise eest nii sise- kui ka välismaa vastavates eriajakirjades. Tuleks korraldada meie muusika ettekandeid suuremais kontsert-keskuis ja varustada välismaa suuremaid muusikalisi asutisi väljaannetega meie helikunsti alal nii vahetuse kui ka muul viisil, ning teha kättesaadavaks meie helindid tunnustatud väliskunstnikele. On soovitatav korraldada eesti helikunsti üle peale kontsertide selgitavaid loenguid nii kodu- kui ka välismaal, kusjuures eriti viimasel juhul tuleb ärakasutada eeskätt raadiosuhteid ja ka mitmesuguste riiklikkude ja rahvuskultuuriliste tähtpäevadega ühenduses olevaid võimalusi. Tuleb püüda luua kontakti tähtsamate välismaa muusikakirjastustega ühiste kirjastusettevõtete teostamiseks. Tuleb hoolt kanda, et eesti heliloomingu parimad teosed kantakse heliplaatidele levitamiseks laiemates ringides.

2) Eesti helitööde võtmine Konservatooriumi ja muusikakoolide õppekavadesse.

E. V. Tallinna Konservatooriumi ja muusikakoolide õppekavades tuleb anda vääriline koht eesti helitöödele.

V. Rahva muusikaline kasvatus.

1) Rahvusliku koorilaulu arendamine.

a) Koorilaulude soetamine.

Kuna laiemates hulkades muusikalise kasvatus üheks tähtsamaks vahendiks on koorilaul, siis tuleb rahvusliku koorilaulu arengut soodustada ja vastavat loomingut edendada. Peale mitmehäälse koorilaulu, mida arendavad rahva laulukoorid, tuleb panna rõhku ühehäälse laulu arendamisele. Selleks tuleb soetada vastavat noodiliteratuuri — soodsaid rahvuslikke laule, neid väljaandes kogudena kõige laiemaks tarvitamiseks seltskonnas.

b) Laulupidustuste korraldamine.

Laulupidud teostavad rahva ühistunde ja hingelise õilistamise kasvatust. Ühes sellega moodustavad nad rahvusliku ühiskoorilaulu tippsaavutuste paraadi, mis omakorda üldrahvuslikku koorilaulu elustab ja virgutab. Sellepärast tuleb laulupidusi kui rahvuslikke suursündmusi korraldada plaanikindlalt ja nendele sihtidele vastavalt.

2) Rahvusliku pillikoorimuusika arendamine.

Pillikoorimuusika teoste soetamine ja kirjastamine ning pillikooride ühiste kontsertide korraldamine.

Silmaspidades pillikoorimuusika kasvatavat ja esteetilist mõju suurtele hulkadele tuleb tõsta pillikooride tasapinda ja soetada kunstiväärtuslikke pillimuusika teoseid, neid kirjastada ja levitada kui ka korraldada ühiseid pillikooride rahvuslikke kontserte.

3) Rahvuslikkude eesti heliteoste väljaandmine.

Tuleb korraldada nii instrumentaal- kui ka vokaalmuusika alal suurematele hulkadele sisult ja hinnalt kättesaadavate eesti heliteoste väljaandmist kodumuusika arendamiseks.

4) Sümfoonilise ja kõrgema kunstmuusika ettekannete levitamine.

a) Suuremate muusikaliste ettekannete korraldamine.

Muusikakultuuri levitamise ja meie noorsoo ja publiku vaimse taseme tõstmiseks tuleks võimaldada sümfoonilise muusika ettekannete korraldamist peale Tallinna ka teistes riigiosades. Selleks tuleb arendada Eestis kaks tugevat muusikalist keskust, Tallinnas ja Tartus. Kummaski linnas tuleb korraldada sümfoonia-kontserte, ooperite, oratooriumide, kantaatide jne ettekandeid. Teistes linnades korraldaksid nimetatud keskuste organisatsioonid järjekindlalt ettekandeid, tehes selleks vastavaid väljasõite Tallinn Põhja-Eestisse ja Tartu Lõuna-Eestisse. On tarvilik, et Tallinn kui pealinn ja suurema rahvaarvuga keskus omaks alalise sümfoonia-suveorkestri, mille laiemate hulkade muusikalise kasvatusse kõrval ei puuduks ka esinduslik otstarb, kuna pealinnas suveti liigub rohkesti välismaalasi.

b) Eesti helitöödele väärilise koha andmine sümfoonia-kontsertide kavades.

Sümfoonia-kontsertide kavades tuleb anda vääriline koht Eesti oma loomingule ja mõjutada vastavaid kontsertasutusi, et ka välisdirigendid võtaksid oma kavadesse Eesti töid.

VI. Muusikakultuuriliste ettevõtete ja tööde keskendatud juhtimise korraldamine.

Helikunsti Sihtkapitali Valitsuse juurde teadusliku sekretäri ametisse seadmine.

Muusikakultuuri arendamiseks ja süvendamiseks on nõutav kavakindel ja pidev töö. Selleks on tarvilik ametisse kutsuda Helikunsti Sihtkapitali Valitsuse juurde teaduslik sekretär, kelle ülesandeks on teostada meie muusikaelu korraldamist ja hoolitseda siin märgitud põhimõtete elluviimise eest; eriti oleks tema ülesandeks ka Helikunsti Sihtkapitali helitööde ostude ettevalmistamine, kirjastuse korraldamine ja levitamine, kirjastatavate heliteoste toimetamine, vajaliku muusikaliteratuuri soetamine, Eesti heliteoste sise- ja välispropaganda, muusikateaduslike väljaannete toimetamine jne.

VII. Muusikateadus ja kirjandus.

1) Rahvusliku muusikateadusliku väljaannete korraldamine.

Tuleb hakata kirjastama aeg-ajalt ilmuvaid muusikateaduslikke väljaandeid, mis oleks Eesti muusikalise loomingu propagandavahendiks nii sise- kui ka välismaal. Neis väljaandeis leiaksid käsitlust eestkätt Eesti muusikaajaloolised uurimused, meie rahvusliku muusika omapära selgitamine, uute helitööde analüüs ja hinnang, muusika-esteetilised probleemid jne. Sellaseid üritusi tuleb võimaluste piires aineliselt toetada.

2) Muusikateaduse õppetooli ellukutsumine Tartu Ülikooli juures.

Meie muusikateaduse arendamiseks ja süvendamiseks on soovitatav Tartu Ülikooli juures kutsuda ellu muusikateaduse õppetool.

3) Eesti heliteoste, helikunstnike mälestiste, pillide ja muude muusikaliste mälestiste säilitamine heliplaatide kaudu ja muul viisil ning nende katalogiseerimine ja uurimine.

Tuleb katalogiseerida ja uurida läbi Eesti muusikaajalooline materjal ja korraldada Eesti heliteoste, helikunstnike mälestiste, pillide ja muude muusikaliste mälestiste säilitamine (Muusikamuseum, heliplaadid jne).

4) Eesti rahvaviiside teaduslik läbitöötamine ning väljaandmine.

Meie rahvaluule arhiivis seisab 15 000 rahvaviisi. Seda suurt rahvuslikku vaimuvara on tarvis teaduslikult läbitöötada. Samuti ootab käsitamist muusikapedagoogiline ala ning veel mitmed teised alad, kus võiksid ja peaksid meie muusikud tööle asuma. Rahvaviisidest tuleb koostada antoloogia.

5) Muusika terminoloogia väljatöötamine ning avaldamine.

Muusika terminoloogia tuleb määrata kindlaks ja ühtlustatult võtta taritusele.

6) Ajanõudeile vastava muusikaajakirja väljaandmine.

Muusikakultuuri levitamise ja ühtlase juhtimise otstarbel on vajalik populaarne muusikaajakiri, mis teeniks meie muusikaelu igakülgset ja erapooletult.

VIII. Stipendiumi fond.

Stipendiumi fondi asutamine Helikunsti Sihtkapitali juurde.

Stipendiaatide (loov-, interpret-, muusikatead. alal) ülalpidamine nõuab palju kulusid. Sellest ülesaada peab aitama otstarbekas organisatsioon. Helikunsti Sihtkapitali Valitsuse juurde tuleb asutada stipendiumi fond. Selleks tuleks igal aastal Helikunsti Sihtkapitalile langevast summast eraldada teatud osa, mis aastate jooksul kasvaks võimeliseks oma protsentidega täitma vastavat ülesannet. Stipendiumi fondi lisatulude hankimiseks tuleks viia läbi kunstiliselt alaväärtusliku muusikaliteratuuri ja samasisuliste grammofoniplaatide lisamaksustamine, milleks tuleks töötada välja vastav seaduse eelnõu. Ka välismaa kabareeartistid tuleksid maksustada ja sellest saadavad tulud kasutada stipendiumi fondi lisaks. Tuleks leida teid, et tekiksid erifondid eraisikute ja asutiste poolt.

IX. Riigi Ringhääling.

Suurema rõhu panemine elavaile ettekandeile.

Soovitavaks tuleb tunnistada, et Riigi Ringhääling mehaanilise muusika asemel võimalikult rohkem paneks rõhku elavaile ettekandeile, rakendades selleks rohkemal määral meie paremaid soliste ja ansambleid, ning muretseks oma repertuaari rohkem eesti muusikaliteratuuri.

REVOLUTSIOONI LAPSED

Mart Kivastik

Tuglas tuleb mööda Vallikraavi tänavat üles. Ta on parasjagu väsinud ja tüdinud. Elo jääb tast kogu aeg maha.

Tuglas: No mida sa komberdad, mida sa komberdad?

Elo: Mul on midagi kotsaga lahti. (Uurib jalga.)

Tuglas: Kotsaga, kotsaga... kui tühiste asjade pärast võib jamada. Kohe algab revolutsioon!

Elo: Ilma kotsata ei saa ma revolutsioonile tulla!

Tuglas: Siis jääd maha!

Tuglas rühib edasi, Elo kiirustab talle järele. Kunstimuseumi kohviku trepil jääb Tuglas seisma. Alt kostab kära. Varblane on hoos, loeb luuletusi ja sõimab niisama. Õllekann on käes.

*Varblane: Neetud keskklass, neetud keskklass! Ja nemad ütlevad, et luuletajaid pole vaja. Mida teate teie minust, mu saatusest ja mu tüdrukutest... (Jääb uurima)... Näe, Tuglas tuli! *Child of the revolution!* Kus su tüdruk on, Tuglas?*

Tuglas (ülevalt trepilt, mornilt): Tal on kots katki!

Elo: Ma juba tulen!

Varblane: Another girl will take a pain away!

Tuglas on purukaine ja tujutu. Ta kõhkleb üleval trepil ega tahaks kuidagi alla tulla. Varblane on väga hoos. Tal on seljas T-särk, millel on Eesti märk punasega läbi kriipsutatud.

Tuglas (kõhib kurgu puhtaks): Kas Suits on kodus? Me tulime põhiliselt tema juurde. (Kõhib uuesti.)

See ja järgmine sketš kanti ette Eesti Kirjanduse Seltsi 95. aastapäeva ja Eesti Kirjanike Liidu 80. aastapäeva tähistamisel Tartu Kirjanduse Majas 12. X 2002. a. Akadeemia ühineb õnnitlejatega.

Revolutsiooni lapsed

Varblane: Suits haihtus. (*Rüüpab õlut.*) Suits on ära suitsenud.

Tuglas astub alla. Elo jääb üles trepile passima. Jamab ikka oma kantsaga. Tõmbab kantsa hoopis alt ära.

Tuglas: Mis Suitsuga juhtunud on?

Varblane: Suitsu ei ole enam. Siin on nüüd Kunstimuseumi ladu (*näitab käega*). Näe, turvakaamera vaatab otse sulle silma sisse. Ma teen sulle ühe õlle. Lähme sisse.

Elo: Aga, mina, Tukkel, mina, mis minust saab?

Tuglas: Sina mine kingaparandusse, muidu revolutsioonile ei pääse.

Varblane ja Tuglas lähevad kohvikusse. Elo jääb üles ootama.

Varblane: Ene, anna Tuglasele. . .

Tuglas: Teed, palun!

Varblane (väga kahtlevalt): Mis mees sa siis oled? Teega juba revolutsiooni ei tee. Hea küll, Ene, keskklassile teed, mulle õlut. Mina maksan. Õigemini, pane mulle raamatu peale.

Tuglas: Pole vaja. Ma maksan. Varblase õlle ka.

Varblane (pärast pausi. Ene valab õlut): No miks ma peaksin ära ütleva, sa oled ju Tallinnast.

Nad istuvad lauda. Tuglas muutub asjalikuks. Varblane joob õlut.

Tuglas: Ega meid keegi ei kuule?

Varblane: Ene on oma. Ta annab mulle võlgu. Tema juba ei iitsata.

Tuglas: Hea küll. Lugu on järgmine. Me kukutame kodanluse. . .

Varblane: Keskklassi!

Tuglas: Hea küll. Kukutame mõlemad. Käed selle peale.

Mehed lõövad käed.

Tuglas: Ja asutame Väikese Illimari riigi. See oleks uut tüüpi riik, milles luuletajad ja kirjanikud, ja mis kõige tähtsam, toimetajad valitsevad riiki. Nii-öelda oleks tegemist omamoodi valgustatud monarhiaga. Ja selle riigi valitsejaks, kelle loomulikult valib Kirjanike Liit, oleks *Loomingu* peatoimetaja!

Varblane: Uibo?

Tuglas: Miks Uibo? Mina!

Varblane: Miks sina?

Tuglas: Sellest ma rääkida tahtsingi. (*Sosistab.*) Ega meid keegi eriti ei kuule?

Varblane: Ainult Ene, aga tema annab mulle võlgu ja ma võin. . .

Tuglas: Hea küll, ma usun sind. (*Nõudlik sosin.*) Mul on vaja hääli. . . !

Varblane: No mul on vaja õlut. Igaüks tahab midagi. . .

Tuglas: Ma ei tee praegu nalja. Ma räägin asjast. Mitu korda on sind viimasel ajal avaldatud? Mitu lugu on sul *Loomingus* olnud? Kui sa valid minu, ma garanteerin sulle teatud osa. . . no ütleme kolm korda aastas viis lehekülge. . .

Varblane: Seitse!

Tuglas: Miks seitse?

Varblane: Mulle lihtsalt meeldib see number.

Tuglas: Aga siis pead Ehlvesti hääle ka mulle saama.

Varblane: Mul on õlu otsas.

Tuglas toob kibekähku Varblasele uue õlle. Paneb lauale. Samal ajal poeb Elo uksest sisse, konts näpus.

Elo: Kuule, Tukkel, külm hakkas.

Tuglas: Tubli, oota õues!

Elo: Aga tee kiiresti!

Tuglas: Mine juba, naine.

Varblane: *Another girl will take a pain away!*

Tuglas: Ja kõigele sellele lisanduvad soodustused. . .

Varblane: Rohkem õlut?

Tuglas (vaatab ringi): Ega meid jumalapärast keegi ei kuule?!

Varblane: Ene annab mulle ju võlgu, kui ma vangi peaksin minema, ei saaks ta sentigi. . .

Tuglas: Ma usun, ma usun. . . tegelikult on Violi raha alles.

Varblane: See, mis ta maha mängis?

Tuglas: Ta ei mänginud seda maha. Kaheksa miljonit. Viiol on revolutsiooni esimene ohver. Aga raha on alles. See raha, ka-

Revolutsiooni lapsed

hekka miljonit krooni, jagatakse kirjanike vahel ära. Kohe pärast valimisi. Minu valimisi.

Varblane: Aga kunst ja teater?

Tuglas: Mitte sentigi!

Varblane: Kino. . . ?

Tuglas: See ei ole üldsegi kunst!

Varblane: Aga muusika? Mis muusikast saab?

Tuglas: Pole minu asi.

Varblane: Nii ei lähe. Sibula Riiks on mu sõber. Ma ei saa teda ilma jätta! Ta kinkis mulle selle tagi (*Varblasel seljas*).

Tuglas: Las astub Kirjanike Liitu!

Varblane: Ma räägin temaga.

Tuglas sätib end minekule. Paneb kaabu pähe, uurib end peeglist.

Tuglas: Sul on kolm päeva aega otsustamiseks. Kas meie poolt või meie vastu. Keskteed ei ole. Ma pean veel Suitsuga rääkima.

Varblane: Mitu lehekülge tema saab?

Tuglas: Ma ei tea veel, pole otsustanud.

Varblane: Suits on ju haihtund. Suits on ära suitsunud. Siin on nüüd Kunstimuuseumi ladu.

Tuglas: Ma jätan need sõnad meelde. Neid tuleks pisut toimetada. Liiv ka ei osanud. Aga näe, ma tegin tast inimese. Ma võin sinust ka teha. — Elo!!!

Elo vaatab ettevaatlikult uksevahelt sisse.

Elo (lõdisedes): Kas ma võin sisse tulla?

Tuglas: Muidugi mitte. Me hakkame minema. (*Juba ära minnes.*) Ma ei saa aru. Me oleme aastaid koos elanud, tema tahab ikka sisse tulla.

Tuglas: *No pasaran*, Varblane! Sa pead valima, elu algab valimistest!

Varblane (lehvitab, kõhklevalt.) Tšau.

Kui Tuglas väljub, algab ukse taga tulevärk. Raketid sööstavad üksteise järel õhku — Kirjanike Liidu kulul. Varblane vaatab seda võlutult.

LÕPP

KAKS MEEST ON ROHKEM KUI KAKS MEEST

Peeter Olesk

Tegevuspaik: Tartu Kunstimuuseumi trepil ja nõlval selle vastas.

Tegelased: professor Gustav Suits ja Peeter Olesk.

Olesk: Nüüd see ligineb — lõpp ja algus. Palun, professor Gustav Suits!

Suits: Noormees, mitte Teie ei anna mulle sõna, vaid Muusa. (*Kogu rahva poole.*) Mu loengute muusad! Seisatusin ma ühel päeval teel "Wernerisse" kohvi jooma koos Tuglase ja Paul Aris-tega ülikooli raamatupoe ees ja nägin klaasi taga. . . iseennast. Mõtlesin, kas "kõik on kokku unenägu", aga ei olnud. Oligi Gustav Suits, *Võitluse päevil*. Imestasin sisemas, et olen "Eesti Mõtteloos" roosaks saanud. Ma ei ole kunagi näinud elu tuld roosana. Kuid Valmar Adams oleks sellest küll rõõmu tundnud — tema, kes ta pühendas oma esikkogu *Suudlus lumme* minu melikule võluvusele.

Olesk: Kas roosat värvi ei võiks võtta viipena Teie vasakpoolsusele?

Suits: Roosa on kodanlase värv, aga "Noor-Eesti" on olnud alati vaimse kodanluse vastane. Roosa vasakpoolsus — see oleks peaaegu nagu keskerakond. Parem raha kui inimene, parem võim kui vabadus. See on poliitiline orbiitlus — pussnuga ühes, villkopp teises käes. Me ju teame, kuhu see viis. Ammu enne esimest ilmasõda unistasin ka mina "Eesti päevast". Pärast Vabadussõda kirjeldas seda päeva August Alle:

*Ma vaatlen erakondade solgivedu
riigihuvide hobustel.*

Kaks meest on rohkem kui kaks meest

*Ma vaatlen rahvajuhtide malgavõitlust
peaministri auto ja (au)järje pärast
ja mõtlen:
ah, see on siis iseseisev ja rippumatu,
Vaba Eesti!*

Ei, inimesekesed — kurjust nii ei kaotatud,
vahku alla ei vaotatud!

Olesk: Te olete alati olnud pilkaja, professor Gustav Suits. Kas pilge on produktiivne?

Suits (järsult): Ei maksa arutada nagu annikundlane. Pilge on enesekaitse, kaitsekraav ümber üksildase loojahinge. Kõik suured kirjanikud on olnud pilkajad — Homeros, Martialis, Molière, France, Eino Leino. . . Või võtke meie omamine kirjandus. Juba selle eesti keeles kobav algus oli pilges, Brockmanni esimene pulmalaul ja Käsü Hansu jeremiaad. Peterson, Kreutzwald, Koidula, Vilde, A. H. Tammsaare, Tuglas — kõik oskasid naerda. Mitte nagu meie poliitikud. Need on kõik mehed ilma naljata.

Olesk: Miks Te sel juhul ei mõistnud Hugo Raudsepa nalja, härra professor?

Suits (olles selleks küsimuseks valmis): Kahtlemata oleks Hugo Raudsepp tänasel päeval tehtud mees ja see võiks panna teisuguseid isegi mõtlema, miks ei ole *Mikumärdist* operetti tehtud. Jooram vaatab Teile ju igalt plakatilt vastu. Aga vaadake, "Noor-Eesti" eitas kepipoliitikat igal pool. Meie ei tahtnud instinktide pillerkaari, meie tahtsime vabadust, kus maksab töö ja see, mis sa teinud oled. Kuidas A. H. Tammsaarel on? Enne töö, siis armastus. Ja kuidas on Raudsepal? Enne armastus, siis töö.

Olesk: Kas ei ole hoopiski nii, et Hugo Raudsepa kohal hakkas kirjandusloolasele nii vajalik tolerants Teil otsa saama?

Suits: Te küsitlete mind nagu Mihkel Kampmaa oma kirjandusloo jaoks. Tolerants ei tähenda leppimist kõigega. Tolerants seisneb teisest lugupidamisest, pime heakskiitmine pole seda kunagi. Praegu on need mõisted muidugi kõik pilla-palla. Eelistatakse, et kurjus rahuneb, kui ümberringi valitseb leebus. Ajalugu õpetab

meid teistpidi. Kurjusel on alati kalduvus jõudu koguda. Maa peal ei väsi Kaval-Ants mitte kunagi.

Olesk: Kas see tähendab, härra professor, et Te olete pessimist?

Suits: Kui ma oleksin pessimist, siis mind ei avaldataks. Ometi on mind pärast surma avaldatud märksa paksemalt kui eluajal. Tuglast pole "Eesti Mõtteloos" avaldatud veel köidetki, mind on tulnud aga juba kaks tüsedat köidet, ja uskuge, sellega asi ei lõpe. Võrdlesin nii-öelda ametivennalikust huvist raamatu *Võitluse päevil* mahtu Tuglase *Kogutud teoste* selle köitega, kuhu on kokku surutud koguni kaks kunagise *Kriitika* köidet. Üsna sama formaat! Kui ma oleksin pessimist, poleks ma kirjutanud niigi palju, kui avaldatud on. Pessimist on lähisuguluses küünikuga. Mina võiksin olla halvemal juhul kauge hõimlane, nii-öelda lehma lellepoeg.

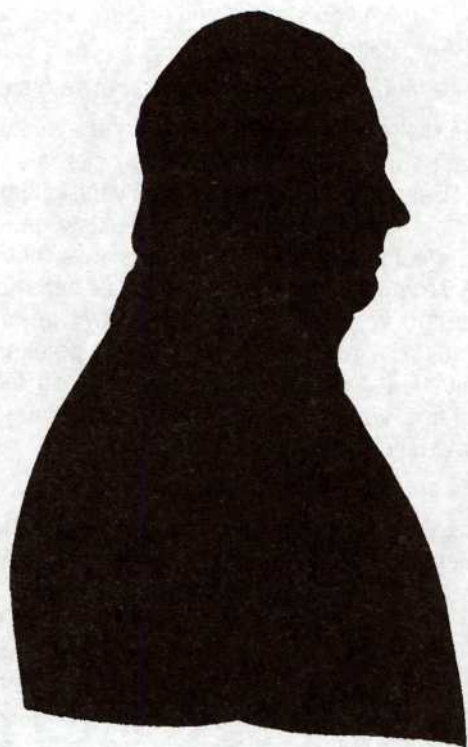
Olesk: Kes Te sel juhul enda arvates olete?

Suits: Te ei pea ju seda minu käest küsima, Teil on ju vastus oma järelsõnas olemas. Kuid ma vastan teistele. Ma olen mõtleja. Üks asi, mis mind siin taevastes avarustes üllatab, on see, et kõigil seal all ehk teie keskel on vastused valmis — ka seal, kus küsimust pole veel ülevalgi. Peaaegu keegi ei oska enam mõelda või järele mõelda, kõik on juba täägirünnakul. Ma ei kujuta ette, et Paul Keres oleks andnud simultaani, ise samal ajal kaamerasse lööklauseid paisates. Meie mõtlesime ja seepärast see ongi nüüd klassika. Kas ei ole sümboolne, et majas, mis oli minu koduks pikka aega ja andis mulle sünnimaal peavarju kauem kui ükski teine katus, elavad Muusad edasi?

Olesk: Ja Te olete sellega rahul?

Suits: Ei, sellega, et Tartu Kunstimuuseumi sunnitakse kiratsema, muidugi mitte. Kuid ma ei kuulugi tänasesse päeva, see on selleks liiga räpakas ja ilma peata. Ma ootan homset, mil tahetakse jälle olla põhjalik. Nii et — kohtumiseni paremas tulevikus!

Tähtveres 6. oktoobril 2002

JOHANN ERNST von PANCK
August Matthias Hagen (1794–1879)

AYER, BERMAN, BERKELEY JA EMOTIIVNE TÄHENDUS

Roomet Jakapi

Järgnevas arutelus figureerib kolm põhitegelast: loogilise positivismi kunagine esindaja Alfred J. Ayer (1910–1989), idealismiklassik George Berkeley (1685–1753) ning meie kaasaegne filosoofia-ajaloolane ja filosoof, Dublini Trinity Kolledži professor David Berman ja hulk kõrvaltegelasi.

Berman on ilmselt esimene (ja sealjuures väga autoriteetne) Berkeley-uuriija, kes on selge sõnaga ja üksikasjalikult väljendanud seisukohta, et keele ja tähenduse vallas on Berkeley Ayeri (ja ka teiste loogiliste positivistide) eelkäijaks. Täpsemalt väidab Berman, et Berkeley on esitanud teooria teatud tüüpi lausungite¹ emotiivse tähenduse kohta, mis sarnaneb vägagi Ayeri käsitlusega paarsada aastat hiljem. Säärase teooria väljamõtlemine teeb Berkeley'le kahtlemata au ning tõstab ta filosoofia ajaloos esile hoopis enam ja teistmoodi, kui seda tavapäraselt kujutatakse. Seda muidugi juhul, kui seesugune teooriaomistus õigustatud on.²

Allpool püüan ma näidata, et lähemal vaatlusel ilmneb, et Bermani Berkeley-tõlgitus on meelevaldne ja tekstilise kinnituseeta.

Selle artikli valmimisel on olnud abiks *Volkswagen Stiftung*'i doktoristipendium ja prof. Margit Sutropi ETF grant nr 4618 "Inimloomus — moraal ja ühiskondlikkus. Varauusaegsed moraali- ja poliitikateooriad kaasaegse filosoofia kontekstis".

¹Ingliskeelsete põhiterminite tõlkimisel kasutan järgmisi vasteid: *utterance* — 'lausung', *sentence* — 'lause', *statement* — 'väide', *judgement* — 'otsustus' ja *proposition* — 'propositsioon'.

²Mõned kommentaatorid on seostanud Berkeley keelekäsitust Austini kõneaktide teooriaga, hilise Wittgensteini arusaamaga keelemängudest jne. Neid tõlgitsusi ma käesolevas artiklis ei vaatle.

Arvan, et tegemist on kasuliku õppetunniga, mis puudutab filosoofia ajaloo tõlgendamise problemaatikat üldiselt ja võiks seega huvi pakkuda ka sootuks teiste teemadega tegelevatele filosoofiaajaloo-tundlikele filosoofidele.

Artikli ülesehitus on järgmine. Pidades silmas Bermanni Berkeley-interpretatsiooni lähtekohti, annan kõigepealt lühiülevaate Ayeri omaaegsest tähenduslikkuse ehk mõttekuse kontseptsioonist. Seejärel vaatlen ja hindan Bermanni võrdlust Ayeri emotivismi ja Berkeley väidetava emotivismi vahel. Järgneb asjassepuutuvate terminite selgitus. Pärast seda annan üksikasjalikult edasi Bermanni tõlgenduse, esitan sellele rea vastuväiteid ja teen kokkuvõtte.

VERIFIKATSIOON JA TÄHENDUS

Teatavasti taotlesid loogilise positivismi esindajad teaduse puhastavat eristamist metafüüsikast (või pseudoteadusest), püüdes näidata, et metafüüsika laused (lausungid, väited) on mõttetud või tähenduseta. Seevastu matemaatika ja loogika analüütilised formulatsioonid ning empiiriliste teaduste laused on (nende mõistes) mõttekad ja tähenduslikud. Mõttekate empiiriliste lausete eristamiseks metafüüsilisest absurdist võeti tarvitusele verifikatsiooniprintsiip. Sellest lähemalt allpool.

Loogilise positivismi tähtseks on ingliskeelses filosoofia maailmas olnud Alfred J. Ayeri 1936. aastal ilmunud monograafia *Keel, tõde ja loogika* (Ayer 1990). Võib öelda, et epistemoloogilises plaanis on see teos jätkuks briti empiristlikule mõttesuunale, mille üheks klassikuks peetakse Berkeley't. Kuna Berman seostab Berkeley "emotiivse tähenduse teooriat" eelkõige just Ayeri keelekäsitusega, siis püüan mõnevõrra lihtsustatud kujul esitada Ayeri arusaama verifikatsioonist kui lausete mõttekuse või tähenduslikkuse kontrollimise meetodist ning selle rakendustest metafüüsika ja eetika valda kuuluvatele lausetele.

Oma verifikatsiooniprintsiibi esituses teeb Ayer vahet (väit-)lausetel ja propositsioonidel. Selle arusaama kohaselt laused *väljendavad* (või näivad väljendavat) propositsioone; proposiit-

sioonidel on tõeväärtus; verifitseeritakse propositsioone, mitte lauseid.³ Ayer:

Kontrollimaks säärase väidete ehtsust, mis paistavad olevat faktiväited, kasutame verifikatsioonikriteeriumi. Ütleme, et lause on iga antud isiku jaoks faktiliselt tähenduslik [*factually significant*] siis ja ainult siis, kui isik teab, kuidas verifitseerida propositsiooni, mida see lause paistab väljendavat — see tähendab, kui ta teab, millised vaatlused paneksid ta teatud tingimustel tunnistama seda propositsiooni tõeseks või heitma selle väärana kõrvale. Kui see arvatav propositsioon on aga säärase loomuga, et oletus tema tõesuse või väärusel kohta on kooskõlas ükskõik millise eeldusega isiku tuleviku kogemuse suhtes, siis on see isiku seisukohalt võttes pelk pseudo-propositsioon, juhul kui tegu pole tautoloogiaga. Seda propositsiooni väljendav lause võib olla tema jaoks *emotsionaalselt tähenduslik*; kuid ta pole sõna otseses mõttes tähenduslik. (Ayer 1990: 16.)

Ayer eristab *praktilist* ja *põhimõttelist* verifitseeritavust, et tagada säärase lausete vastavus tähenduslikkuse kriteeriumile, mille puhul me teame, millised teoreetiliselt võimalikud vaatlused oleksid arvatavalt nende lausetega väljendatavate propositsioonide tõesuse või väärusel kindlakstegemise seisukohalt relevantid, ehkki niisuguste vaatluste teostamine on praktikas võimatu. Ayer viitab siinkohal Moritz Schlicki toodud näitele, milleks on propositsioon, et Kuu tagaküljel on mäed. See propositsioon on praktikas verifitseerimatu, ütleb Ayer aastal 1936, sest niisugust raketti pole veel leiutatud, mille pardalt asjakohast vaatlust teostada, kuid me teame, milline teoreetiliselt mõeldav vaatlus seda propositsiooni verifitseerida võiks (Ayer 1990: 17).

Verifikatsioonikriteeriumi rakendamisel metafüüsikale ilmneb, et sinna kuuluvate propositsioonide (näiteks “Meelekogemuse maailm tervikuna on ebareaalne”) tõesuse või väärusel kindlakstegemiseks on põhimõtteliselt võimatu teostada asjakohaseid vaatlusi ja seega on tegemist pseudo-propositsioonidega. Me-

³Tõsi, mitte igal pool oma teoses ei pea ta sellest eksaktselt eristusest kinni, kõneldes kohati ka väidete ja lausete verifitseerimisest (nt lk 108, 112). Ayeri enda hilisem selgitus ja verifikatsiooniprintsiibi edasiarendus sisaldub raamatu lisas, mis on kirjutatud aastal 1946 (Ayer 1990: 171–185).

tafüüsiku lausetel/lausungitel ei ole faktilist sisu, s.t nendega tahtakse midagi faktilist väita, ehk teisisõnu, väljendada ehtsaid ehk tõelisi [*genuine*] propositsioone, aga tegelikult ei väideta nendega midagi ja nad on mõttetus [*nonsensical*] (Ayer 1990: 17, 21, 24).

Oma teose 6. peatüki "Eetika ja teoloogia kriitika" lõpuosas rakendab Ayer sama kriteeriumi teoloogiale, leides, et propositsioonid Jumala eksistentsi ja loomuse või inimeste surmajärgse elu [*afterlife*] kohta kuuluvad metafüüsika valda, sest ükski põhimõtteliselt teostatav vaatlus ei ole nende propositsioonide tõesuse või väärtuse kindlakstegemise seisukohalt relevantne; neist asjust kõneldes ei öelda maailma kohta midagi, ei väära ega tõest, vastavad laused on mõttetus, (otseses mõttes) tähenduseta [*not literally significant*] (Ayer 1990: 123).

Nagu nähtub eespool tsiteeritud lõigust, arvab Ayer, et mõnedel faktilises plaanis mõttetusel, tähenduseta lausetel võib lausuja jaoks olla *emotsionaalne* tähendus. See käib ka teatud tüüpi "väärtusväidete" või "-otsustuste" [*statements/judgements of value*] kohta, millele Ayer keskendubki 6. peatükis. Ayer vaatab "eetikaväiteid" [*ethical statements*], kinnitades samas, et kõik nende kohta öeldu kehtib ka esteetikaväidete puhul [*aesthetical statements*].

Ta eristab eetika vallas kaht sorti lauseid/lausungeid, millel on kõneleja jaoks emotsionaalne tähendus: "manitsusi vooruslikkusele" [*exhortations to moral virtue*] ja "tegelikke eetikaotsustusi" [*actual ethical judgements*] väljendavaid lauseid/lausungeid. Nimetatud manitsused või õhutusel ei ole Ayeri väitel "üldsegi mitte propositsioonid" (siin ilmselt "väite" või "väitlause" tähenduses), vaid nad on "hüüatused või küsused, mille eesmärgiks on ajendada lugejat teatud kindlal moel tegutsema" (Ayer 1990: 108). "Tegelikke eetikaotsustusi" käsitledes märgib Ayer, et ta tegeleb üksnes normatiivse (mitte deskriptiivse) eetikaga. Normatiivse eetika laused, näiteks laused kujul "x on hea" või "x on vale [*wrong*]", milles esinevad normatiivse eetika sümbolid (nt "vale"), ei väljenda "empiirilisi propositsioone". Teisisõnu, neil pole faktilist sisu ja nad ei ütle ega väljenda midagi tõest ega väära. Kui lauses esineb mingi eetikasõna ehk "-sümbol", siis on sel vaid "emotiivne" funktsioon: väljendada lause ütleja või kirjutaja tunnet teatud objekti(de) suhtes. Näiteks lause "Raha varastamine on vale" [*Steal-*

ling money is wrong”] asemel võiks samahästi öelda: “Varastatakse raha!” [“*Stealing money!!*”]. Sõna “vale” kasutatakse siin vaid tundeväljenduseks. Ayer leiab, et eetikatermineid ei kasutata mitte üksnes tunnete väljendamiseks, vaid ka nende esilekutsumiseks ja seeläbi teatud tegevustele õhutamiseks.

Kokkuvõtteks võib öelda, et Ayeri arusaamise kohaselt ei väljenda nimetatud tüüpi, eetika ja esteetika valda kuuluvad laused/lausungid (1) midagi tõest ega väära, (2) neil puudub faktiline sisu (kognitiivne tähendus), kuid (3) neil on emotiivne funktsioon ja tähendus.

BERMAN, BERKELEY JA AYER

Juba paarikümne aasta vältel on David Berman mitmes oma artiklis ja samuti ühes monograafias väitnud,⁴ et Ayeri ja teiste omaaegsete loogiliste positivistide esitatud emotivistlik “metafüüsilise ja religioosse keele analüüs” polnud täiesti uudne, sest paarsada aastat varem on Berkeley teoses *Alciphron: or, the minute philosopher* (1732) teinud avalikuks oma “emotiivse teooria” [*emotive theory*], seletamaks teatud tüüpi religioossete terminite ja lausete/lausungite tähendust. Seejuures nendib Berman ironilist seika, et loogilised positivistid kasutasid oma teooriat religiooni suhtes destruktiivselt, Berkeley aga püüdis samasuguse teooria abil religiooni kaitsta. “Oleks veelgi ironilisem,” jätkab Berman, “kui näiteks Ayeri emotiivse keele käsitlus pärineks Berkeley’lt” (Berman 1994: 155). Siiski on Ayer ühes erakirjas (5. mail 1975) Bermani vastava pärimise peale kostnud:

Niipalju kui ma mäletan, ei olnud ma KEELE, TÕE JA LOOGIKA 6. peatüki kirjutamise ajal sugugi mõjutatud Berkeley emotiivsest keeleteooriast. Olen täiesti kindel, et kui ma sissejuhatuses tunnistasin oma tänuvõlga Berkeley ees, siis pidasin silmas üksnes tema fenomenalismi. (*Ibid.*)

Olgu nende otseste mõjutustega nii või teisiti, näib, et filosoofia ajaloo ühe arenguliini rekonstrueerimise seisukohalt on Berman

⁴Berman 1981, 1982: 148–165, 1993, 1994: 144–163, 1996. Kuna Bermani interpretatsioon on kõige põhjalikumal kujul esitatud monograafias (Berman 1994), siis annan viited just sellele.

esitanud tõsise väljakutse. Samas kaasneb tema tõlgendusega al-
gusest peale põhimõttelisi raskusi.

Laused/lausungid "Jumala", "surmajärgse elu" jms kohta on Ayeri järgi lihtsalt ja sõna otseses mõttes nonsenss ning erinevalt eetika valda kuuluvatest lausungitest kujul "*x* on vale", "*x* on halb" jne, ei omistata religioossetele lausungitele⁵ emotiivset tähendust. Ayeri raamat ei sisalda *religioosse* keele emotiivse tähenduse teooriat, mille Berman omistab Berkeley'le. Siit põhimõtteline erinevus Ayeri ja Berkeley väidetava emotivismi vahel.⁶ Kui *Alciphron*'is sisaldubki "emotiivse tähenduse" teooria, siis kasutatakse seda seal teatud tüüpi religioonilausungite, nimelt *kristlike müsteeriumide* kohta käivate lausungite tähenduse selgitamiseks. Kas *Alciphron*'is seesugune teooria või kontseptsioon sisaldub, ongi järgneva diskussiooni põhiküsimuseks. Seni on ilmnenu, et eelkirjeldatud võrdlus Ayeriga on pinnapealne ja rangelt võttes ebaadekvaatnegi. Samas on Bermani Berkeley-tõlgendus Ayerist inspireeritud ja seetõttu tuleb ka järgnevas seda (olgugi meelevaldset) paralleeli silmas pidada. Nii näiteks tuleks silmas pidada, et Berman kõrvutab Berkeley teooriat nimelt Ayeri ja teiste omaaegsete loogiliste positivistide emotivismiga, mis tähendab, et emotivismi või mittekognitivismi hilisemad arengusuunad ja vormid, nagu ka uuemad psühholoogilised uurimused emotsioonide kohta otseselt asjasse ei puutu.

TERMINOLOOGILINE SELGITUS

Emotivismi omistamisega Berkeley'le kaasneb paratamatult terminoloogilisi/semantilisi/kontseptuaalseid nihkeid. Ülalpool tsiteeritud lõigus tegi Ayer vahet lausetel ja propositsioonidel, nõnda et (selles skeemis) esimesed *väljendavad* viimaseid. Laused on mõttekad või mõttetus, tähenduslikud või tähenduseta, propositsioonid, mida saab lausetega väljendada, on tõesed või väärad, tõelised või pseudo-propositsioonid. Eristus propositsioonide ja neid väljendavate lausete vahel on analüütilise filosoofia tradit-

⁵Nimetan neid edaspidi ka *religioonilausungiteks*.

⁶Neile asjaoludele juhtisid mu tähelepanu Tom Stoneham ja Tiit Hallap.

sioonis püsinud tänapäevani, kusjuures enamasti käsitatakse propositsioone kui lausete tähendusi, abstraktseid objekte jne, vahel ka kui teatud tüüpi mentaalseid entiteete; täielikku üksmeelt küsimuses, mis on propositsioonid ja kas neid üldse on, ei ole saavutatud. Samas mõeldakse ingliskeelses filosoofiakirjanduses propositsiooni all tihtipeale ka lihtsalt tähenduslikku väitlauset. Selguse huvides ja võimalike eksitavate assotsiatsioonide peletamiseks annaksin nüüd põgusa ülevaate sellest, mida mõeldi *propositsiooni* all Berkeley ajal ja eel.

Nii (hilis)keskaegsetes loogikaraamatutes kui varauusaegse filosoofia tähtteostes, kaasa arvatud John Locke'i *Essees inimõistusest* (ilmunud 1690), mõeldakse propositsioonide all eelkõige väitlauseid, mis koosnevad kategoremaatilistest terminitest ehk "nimedest" (nt "animal") ning neid ühendavatest ja täiendavatest sünkategoremaatilistest terminitest (nt "est", "non est", "omnis", "nullus", jne), nagu näiteks propositsioonis "omnis asinus est animal". Kategoremaatiliste terminite ehk "nimede" tähendus seisneb aga nendes (teatud tüüpi mentaalsete aktidena käsitatud) *mõistetes* [*conceptus*] või (mõistete või ka kujutluspiltidena käsitatud) *ideedes* [*idea*], mida nad kõneleja või kirjutaja enese vaimus või hinges [*mens, animus, mind, soul*] ning eeldatavasti ka teiste sama keelt kõnelevate inimeste vaimus või hinges tähistama on pandud. Ses mõttes on "nimede" tähendus või õieti nende tähistus [*significatio, signification*] kokkuleppeline. Traditsioonilise arusaamise kohaselt tähistavad ideed või mõisted omakorda *asju* vaimust või hingest väljaspool ja see tähistamisviis ei ole mitte kokkuleppeline, vaid loomulik, eri keeli kõnelevate inimeste juures ühesugune. Võib ka öelda, et "nimed" tähistavad asju ideede või mõistete vahendusel. Võimalik, et siin ei olegi tegemist *tähendusteooriaga* tänapäevases mõttes, vaid *tähistamise* teooriaga traditsioonilises mõttes.

Seega (hilis)kesk- ja varauusaegse arusaamise kohaselt ei väljenda väitlused (verbaalsed propositsioonid) mitte ajalisruumilise lokatsioonita propositsioone (s.o abstraktseid objekte), vaid ennekõike ja vahetult mõtteid ja mõtteosiseid kõneleja või kirjutaja enda "peas" ning kaudselt või vahendatult tähistavad need ka asju, sündmusi või seoseid antud vaimu suhtes välises maailmas. Kuna leiti, et ka ideid või mõisteid saab terminitega analoogiliselt omavahel ühendada, siis tunnistasid paljud tollased filosoofid,

kaasa arvatud Locke ja varane Berkeley, ka "mentaalsete propositsioone", s.o verbaalsete lausete ja nende terminitega vastavuses olevaid vaimseid "lauseid", ideede või mõistete ühendusi. Enamgi veel, mitmed keskaegsed mõtlejad, näiteks William Ockham leidsid, et me mõtleme mentaalses (s.o mõistete) keeles, millel on oma kindel struktuur, grammatika jne. Mentaalne keel on siis verbaalse suhtes koguni primaarne: sõnu kasutatakse mentaalse diskursuse väljendamiseks. Locke peab oma tähistusekäsitluses veel kinni üldisest skolastikas levinud kolmikjaotusest terminite, mõistete ja asjade vahel, osutades nendevahelistele tähistusseostele, kuid varasematest üsnagi komplitseeritud mentaalse keele kontseptsioonidest on nii tema kui varase Berkeley juures kosta vaid kauget järeלקuminat.⁷

Locke'i ja varase Berkeley järgi on verbaalse propositsiooni (sõnalise lause) tähenduse või mõttekuse kriteeriumiks see, kas on võimalik vaimus moodustada vastavat mentaalset propositsiooni (vaimset "lauset"), s.t ühendada vaimus ideid või mõisteid analoogiliselt neid tähistama pandud terminite ühendusviisile lauses. Kui kõneleja kasutab sõnu, millele ei vasta mingeid ideid või mõisteid, siis räägib ta mõttetusi. Näiteks lause "Blunga on glunga" oleks vähemasti eesti keeles mõttetu ja nimelt *sellepärast*, et seniajani ei ole eesti keele kõnelejaskond sõnu "blunga" ja "glunga" mingeid ideid või mõisteid oma vaimus tähistama pannud ja nõnda need sõnad ka millegi teadaolevaga ei seostu; ei õnnestu moodustada sellele verbaalsele propositsioonile vastavat mentaalset propositsiooni. Ent lause "Valge ei ole must" on mõttekas, sest kumbki "nimi" ses lauses tähistab teatud ideed ja me saame moodustada vastava mentaalse propositsiooni, nimelt kõrvutades "vaimusilmas" neid kaht ideed ja märgata või "tajuda" (vastavalt verbaalsele eitusele "ei ole"), et need ideed ei ühti, ei sobi kokku (vrd Locke 1975: 525). Eeldusel, et need ideed või mõisted tähistavad omakorda asju välisilmas, võib siis ka öelda, et see lause on tõene. Ühesõnaga, me saame ideede või mõistete tasandil kontrollida, kas antud sõnaühend on mõttekas ja tõene või mitte.⁸

⁷See tõsiasi jõudis mu teadvusse harivas vestluses Calvin Normore'i ja Simo Knuutilaga.

⁸Mõistagi on siin visandatud kesk- ja varauusaegsete tähistuskontseptsioonide üldjoonis ülimalt lihtsustav ja pealiskaudne; põhjalikuma

Oluline on silmas pidada, et kui Berkeley kõneleb propositsioonist, siis mõtleb ta selle all (väit)lauset, mitte "seda, mida lause väljendab või tähendab" või "seda, mida lausega väidetakse"; säärase lausete osisteks on "nimed" ja sünkategoremaatilised terminid; "nimede" tähenduse konstitueerivad (tollal tüüpilise filosoofilise arusaama kohaselt) ideed või mõisted kõneleja/kirjutaja ja kuulja/lugeja vaimus; tähendusetuks loeb vähemasti varane Berkeley⁹ üldjuhul säärased propositsioonid, millele ei vasta ehk mis ei kutsu vaimus esile (selgepiirilisi) ideid. Sääraselt mõistetud propositsioonid võivad olla tõesed või väärad, ent nagu kohe näeme, neid võidakse kasutada ka muudel eesmärkidel kui väitmine, et miski on nii või teisiti.

BERMANI EMOTIVISTLIK BERKELEY-TÕLGITSUS

I

Alciphron'i näol on tegemist ortodoksse anglikaanluse põhiprintsiipe kaitsva teosega, mitmekülgse kaitsekõnega loomulikule ja ilmutatud religioonile [*natural religion, revealed religion*], dogmaatilistele arusaamadele Jumalast ja tema atribuutidest, kristlikest müsteeriumidest, tahtevabadusest, kristlikust moraalist jne. Teos koosneb seitsmest dialoogist, millest kahes — neljandas ja seitsmendas — pööratakse erilist tähelepanu religioonikeele problemaatikale. Bermani väitel esitab Berkeley oma "emotiivse teooria" *Alciphron*'i viimases dialoogis.

Berman rajab oma emotivistliku interpretatsiooni Berkeley väitele, mille leiame nii varasest *Inimteadmise põhiprintsiipi* (1710) sissejuhatuse algvariandist (tõenäoliselt kirjutatud aastal 1708), kui ka *Alciphron*'ist, et ideede tähistamine ja esilekutsumine teiste inimeste vaimus ("ideede kommunikeerimine") ei ole sõnade kasutamise ainukene eesmärk. Berkeley ütleb, et sõnadel

ja täpsema käsitlemise esitamine ületaks paraku käesoleva artikli piirid ja võimalused. Mõningase asjakohase ülevaate saab näiteks nendest allikatest: Ashworth 1982, 1984; Normore 1990; Ayers 1991: kd 1, ptk 2; Nuchelmans 1998.

⁹Selle kohta vt Belfrage 1985, 1986.

on ka teisi otstarbeid kui lihtsalt ideede tähistamine ja esiletoomine, nimelt sellised otstarbed nagu kohaste emotsioonide esilekutsumine, teatud kindlate vaimuhoiakute või -soodumuste tekitamine ning meie tegevuste suunamine. . . (VII. 14; *Works* 3: 307).¹⁰

Bermani väitel nähtub siit, et Berkeley teeb vahet keele kognitiivsel funktsioonil, milleks on ideede tähistamine ja kommunikatsioon, ning kolmel mittekognitiivsel funktsioonil, milleks on (1) emotsioonide, (2) hoiakute ja (3) tegevuste esilekutsumine.

Nimetatud funktsioonide eristusele vastavalt teeb Berkeley (Bermani tõlgenduse kohaselt) vahet kognitiivsetel väidetest [*cognitive statements*] ja emotiivsetel lausungitel [*emotive utterances*].¹¹ Esimesed, näiteks väide "See lehm on pruun",¹² on informatiivsed, nad annavad meile midagi teada (ehk Berkeley terminoloogias, kutsuvad esile ideid), teised, näiteks lausungid "Pea püsti!" või "Ära nukrutse!" [*"Cheer up!"*], "Elu on tüütu!" [*"Life's a bore!"*] ja "Kao minema!" [*"Get out!"*], kutsuvad esile (üaltoodud eristuse kohaselt) vastavalt emotsioone, hoiakuid või tegevusi. Nii kognitiivsed väited kui emotiivsed lausungid on mõttekad või tähendusega, kuid erineval moel. Esimesed on mõttekad seetõttu, et nad edastavad mingit informatsiooni, teised aga seetõttu, et nad teenivad emotiivseid eesmärke. Bermani interpretatsiooni järgi teeb Berkeley vahet *loomuliku religiooni väidetest* ja *kristlike müsteeriumide kohta käivatel lausungitel*, nõnda et esimesed kuuluvad kognitiivsete väidete, teised emotiivsete lausungite klassi. Näiteks "Jumal eksisteerib ja on tark" (jällegi Bermani näide) annab meile mingisugust informatsiooni või teadmist Jumala kohta ja seega on sel väitel "kognitiivne sisu". Seevastu lausungid Püha Kolmainsuse või Jumala armu kohta on "loomult emotiivsed" [*essentially emotive*] ning neil "on kas vähe kognitiivset sisu või pole seda üldse". Ometi on viimast sorti lausungid mõttekad, niivõrd kui nad tekitavad teatud emotsionaalseid efekte ja kutsuvad esile moraalselt õigeid tegusid.

¹⁰Kõik viited Berkeley kirjutistele pärinevad standardväljaandest (Berkeley 1948–1957, lüh. *Works*). *Alciphron*'i puhul tsiteerin dialoogi, paragrahvi, standardväljaande kõite ja lehekülje numbrit.

¹¹Berkeley ise kasutab mõlemal puhul terminit *proposition*.

¹²Asjakohased näited pärinevad Bermanilt, mitte Berkeley'lt.

Filosoofia-ajaloolise konteksti mõttes, leiab Berman, on Berkeley "emotiivne teooria" vastuseks John Tolandi ja teiste "vabamõtlejate" etteheitele, et kristlikke müsteeriume puudutavad lausungid on mõttetud, sest neis figureerivad terminid "Kolmainusus", "pärispatt" ja teised sellesarnased ei tähista ega kutsu esile (selgepiirilisi) ideid.¹³ Berkeley'le omistatava teooria kohaselt on neil terminitel täita emotiivne funktsioon ja seega ei ole nad mõttetud, olgugi et neid sisaldavatel lausungitel pole kognitiivset sisu.¹⁴

Alciphron'i seitsmendas dialoogis, paragrahvides nr 7, 8 ja 10, rakendab Berkeley oma "emotiivset teooriat" neljale müsteeriumile, leiab Berman. Nendeks müsteeriumideks on Jumala arm, Püha Kolmainusus, pärispatt ja "tulevane riik" [*future state*]. Bermani järgi on iga nimetatud müsteeriumi kohta käivate lausungite kasutamisel spetsiifilised tagajärjed, nimelt tekivad eripärased emotsioonid, hoiakud või kiputakse sooritama teatud sorti tegusid. Jumala armust kõnelemise tagajärjeks on kuuljate "head harjumused või soodumused" [*good habits*] ja vagadus, lausungid Kolmainususe kohta kutsuvad esile "armastust, lootust, tänulikkust ja kuulekust", lausungid pärispatu kohta tekitavad samuti häid harjumusi või soodumusi, aga ka moraalses plaanis kasuliku tunde oma tühisusest või väärtusetusest, tulevase riigi kohta kõneldav hoiab inimesi sooritamast kurje tegusid.

Sääraste emotiivsete, kognitiivses plaanis sisutute lausungite ja nende tagajärgede vahel on teatav ärrituse-reaktsiooni laadi seos. Teatud tüüpi lausungite kuulmisele või lugemisele järgneb teatud tüüpi emotsionaalne reaktsioon. Mõnedel sõnadel ja lausungitel on "emotiivne vägi" [*emotive power*] või "kalduvus" [*tendency*] tekitada või kutsuda esile "emotsioone, soodumusi ja tegevusi" (Berman 1994: 150, 152–153).

Milline oli Berkeley seisukoht küsimuses, kas müsteeriumilausungid võiksid siiski ka *tõesed* olla, jääb (Bermani väitel) eba-

¹³Hiljuti on sedasama konteksti küllalt põhjalikult kirjeldanud Isabel Rivers (Rivers 2000: kd I, ptk 1).

¹⁴Ayeri terminoloogiat kasutades võiks seda (Bermani poolt Berkeley'le omistatud) teooriat või vaadet tinglikult esitada ka nii: müsteeriumilausungitel pole faktilist sisu, nad ei väljenda propositsioone, kuid neil on emotiivne funktsioon.

selgeks, nii et rahuldavat vastust me tema teostest ei leia. Sama kehtib Berkeley vihjete kohta sellele, et "sõnad müsteeriumide kohta" võivad toimida "sümboolsete väljendustena", mis kuidagi hägusalt representeerivad inim mõistuseülest (Berman 1994: 161–163).

Niimoodi, lingvistilis-semantilises võtmes tõlgitsebki Berkeley kristlikku apologetikat Berman, kes viimaks nendib, et Berkeley ei märganud, et sõnad võivad peale emotsioonide esilekutsumise neid ka väljendada, nagu näiteks väljendid "Oh sa isand!" ["*Oh dear!*"] või "Tohoh!" ["*Gosh!*"] (Berman 1994: 161).

II

Kuna Berkeley oletatav "emotiivne teooria" on esitatud sootuks teises kontekstis kui Ayeri oma, siis väärrib ka see "taustsüsteem" täpsemat valgustamist, mida Berman teebki.

Bermani arvates on Berkeley innovatiivne teooria tihedasti seotud tema vaatega usule, nimelt "samastab [Berkeley] usu keele kolme mittekognitiivse funktsiooniga" (Berman 1994: 146):

Usk, ütlen ma, ei ole loid tajumine, vaid vaimu tegus veendumus [*operative persuasion of the mind*], mis neis, kel see on, kutsub ikka esile mingi kohase teo, hoiaku või emotsiooni. . . (VII. 10; *Works* 3: 301).

Usk [*faith*], leiab Berman, ei ole Berkeley jaoks "mõistuslik akt" [*act of the understanding*], vaid "emotsionaalne akt" (Berman 1982: 164). Teisisõnu, usk (müsteeriumidesse) pole kognitiivne, sest ta ei kätke endas mingit teadmist või informeeritust. Samas rajaneb usk müsteeriumidesse või kõne neist "kognitiivsel teoloogial", mille väited, nagu eespool seletatud, on Berkeley meelest informatiivsed, tõesed ja kognitiivse sisuga. Müsteeriumilausungite emotsionaalsed tagajärjed on võimalikud tänu taustaks olevale uskumusele [*belief*] hea, targa ja õiglase Jumala eksistentsi, mida püütakse kinnistada *Alciphron*'i neljandas dialoogis. Emotiivne kõne müsteeriumidest tugineb kognitiivsele kõnele Jumalast ja tema atribuutidest. Teisisõnu, loomuliku teoloogia kognitiivsed väited (nagu Berman seda väljendab) *toetavad* emotiivseid lausungeid müsteeriumide kohta (Berman 1994: 148). Kes ei usu

Jumalat, reageerib jutule pärispatust ja muust säärasest teisiti kui see, kes usub.

Kuna müsteeriumilausungid sisalduvad eelkõige Pühakirjas või on selle sisust tuletatud, ja Pühakirjas kõneleb (inspireeritud kirjameeste vahendusel) Jumal ise, siis on alust arvata, et neile lausungitele omistatud emotiivne funktsioon on Jumala enda poolt soovitud ja täidab mingit eesmärki. Bermani väitel ei ole Berkeley järgi selleks eesmärgiks inimkonna teavitamine millestki olulisest ja senitundmatust. Need lausungid on kirja pandud selleks, et ajendada inimesi "tegutsema ja tundma teatud kindlal moel" [*act and feel in certain ways*], see tähendab, sooritama moraalselt õigeid tegusid ning evima teatud kindlat hoiakut Jumala suhtes: kartma tema õiglust ja teda armastama (Berman 1994: 134, 147). Müsteeriumidest kõnelemise eesmärgiks on saavutada moraalselt hea või õige käitumine siin ilmas ja kohane hoiak või tunne oma vägeva Looja suhtes. Niisiis on arvatavalt tegemist *mitteinformaatiivsete, mittekognitiivsete, faktilise või kognitiivse sisuta, emotiivsete religioonilausungitega*.

Kui pöörduda veel kord eelkäsitletud võrdluse juurde, siis võiks öelda ka nii, et Bermani tõlgenduses osutub Berkeley arusaam (aastast 1732) müsteeriumilausungitest sarnaseks Ayeri arusaamisega (aastast 1936) eetika (ja esteetika) valda kuuluvatest emotiivsetest lausetest/lausungitest, niivõrd kui mõlemal puhul peetakse silmas lauseid/lausungeid, (1) mis rangelt võttes ei väida midagi, (2) millel puudub faktiline sisu (kognitiivne tähendus), kuid (3) millel on emotiivne funktsioon ja tähendus.

ARGUMENDID EMOTIVISTLIKU TÕLGITSUSE VASTU

Nüüd püüan ma näidata, et (religiooni)lausungite emotiivse tähenduse teooria omistamine Berkeley'le, nagu Berman seda teeb, pole põhjendatud. Jagasin oma argumendid kahte ossa, millest esimeses on rõhuasetus otseselt keele ja tähendusega seotud küsimustel, teises aga Berkeley arvatavatel religioossetel tõekspidamistel.¹⁵

¹⁵Enamik alljärgnevatest argumentidest on pisut teisel kujul esitatud artikli Jakapi 2002a alajaotustes III ja IV.

I

Alciphron'i teksti hoolikas lugeja võib tähele panna, et nendes lõikudes, mida Berman kasutab Berkeley väidetava "emotiivse teooria" tekstilise tõendusmaterjalina, ei räägita mitte asjakohaste *propositsioonide* (*lauset*, *lausungite*) kuulmise või lugemise, vaid müsteeriumidesse *uskumise* headest tagajärgedest. Berkeley räägib n-ö usu headest viljadest, mõjust, mida müsteeriumidesse uskumine inimesele avaldab. Näiteks kõneleb ta "kristlaste päästvast usust", mis on "elav, tegus alge" [*vital operative principle*], mis kutsub esile ligimesearmastust või heldust [*charity*] ja kuu-
lekust" (VII. 9; *Works* 3: 300), teisel aga pärispattu ja tulevasse riiki uskumise kasulikust toimest (VII. 10; *Works* 3: 301–303). Pärispatu kohta ütleb Berkeley:

Näiteks võidakse leida, et on võimatu moodustada abstraktset ideed pärispatust või selle edasikandumisest, ja ometi võib usk sellesse kutsuda inimese vaimus esile vajaliku arusaamise oma tühisusest ja Lunastaja headusest, millest omakorda tulenevad head harjumused või soodumused ja neist head teod, need usu tõelised toimed [*genuine effects of faith*]. (VII. 10; *Works* 3: 301.)

On päris ilmne, et Berkeley kõneleb siin sellest, et usk asjusse, mille kohta me ei suuda moodustada täpseid või abstraktseid ideid (mida nõuavad taga usu vastased), antud juhul usk pärispattu, avaldab soodsat mõju käitumisele. See on argument üleemeelisse, mõistusega tabamatusse uskumise poolt, mitte skeemi "ärritus — reaktsioon" järgiv seletus teatud tüüpi lausungite emotiivsele toimetele.

On tõsi, et Berkeley järgi kätkeb usk millessegi [*faith, belief*] teatud propositsiooni(de)ga nõustumist [*assent*]. Ühes kohas ütleb ta tõesti, et need on propositsioonid Kolmainsuse kohta, mis suunavad ja mõjustavad vaimu, ent ka seal on see mõju selgesti seotud usuga Kolmainsusse. Vastav tekstilõik on järgmine:

Alciphron: Ära pelga: kõigi õige aru [*right reason*] reeglite kohaselt on absoluutselt võimatu, et mingi müsteerium, ja kõige vähem Kolmainsus, saaks tõeliselt inimese usu objektiks olla.

Euphranor: Ma ei imesta selle üle, et sa seni nõnda mõtlesid, kuni olid arvamusel, et ükski inimene ei saa nõustuda propositsiooniga ilma, et ta tajuks või moodustaks oma vaimus selle propositsiooni terminitega märgitud selgepiirilisi ideid. Ehkki termi-

nid on märgid, ometi, olles möönnud, et need märgid võivad olla tähenduslikud/mõttekad [*significant*] ka siis, kui nad ei too esile [*suggest*] nende poolt representeeritud ideid, küll aga täidavad seda otstarvet, et juhtida ja mõjutada meie tahet, kirgi või käitumist, siis selle tulemusel mõõnsid sa, et inimese vaim võib nõustuda sääraseid termineid sisaldavate propositsioonidega, kui need propositsioonid teda sel kombel juhivad või mõjustavad; ja seda kõike ka sellele vaatamata, et vaim ei taju nende terminitega tähistatud selgepiirilisi ideid. Sellest paistab järelduvat, et inimene võib uskuda Kolmainu-õpetust, kui ta leiab Pühakirjas ilmutatud olevat, et Isa, Poeg ja Püha Vaim on Jumal ja et on vaid üks Jumal, ehkki ta ei moodusta oma vaimus mingit abstraktset või selgepiirilist ideed kolmainsusest, substantisist või personaalsusest; seda eeldusel, et see õpetus Loojast, Lunastajast ja Pühitsejast avaldab tema vaimule kohaseid muljeid, nimelt tekitades seal armastust, lootust, tänulikkust ning kuulekust, ja seeläbi muutub elavaks tegusaks algeks, mis mõjutab tema elu ja tegevusi, kooskõlas selle arusaamaga päästvast usust, mida ühelt kristlaselt oodatakse. (VII. 8; *Works* 3: 296–297.)

Igatahes on Berkeley seletuses ülalloetletud toimete (armastus, lootus jne) tekkele kätketud märksa enam kui Bermanni tõlgenduses. Propositsioonidel on hea mõju ja see on aluseks nendega nõustumisele, ent selleks, et nad avaldaksid kestva mõju ja muutuksid “elavaks tegusaks algeks”, on vaja sedasama nõustumist, usku, mitte lihtsalt teatud propositsioonide kuuldavaletoomist, millele järgneb reaktsioon.¹⁶ Berkeley ei kirjelda usku ja selle toimeid kui reaktsiooni emotiivsetele hüüatustele, vaid kui vaimu kasvavat tegusat veendumust ja sellest tulenevaid häid tagajärgi. Nii osutab ta teisel “meie kristliku usu artiklitele, mis võrdeliselt sellega, kuivõrd neisse usutakse [*in proportion as they are believed*], veenavad, ning kui nad veenavad, siis ka mõjutavad inimeste elu ja tegevust” (VII. 15; *Works* 3: 308, kaldkiri lisatud).

Bermanni väide, et Berkeley “samastab usu keele kolme mittekognitiivse funktsiooniga”, näib mõistetamatu.¹⁷ See, et ühes kohas kõneleb ta keele otstarvetest ja teisel usu mõjust ning mõlemal puhul mainib emotsioonide, hoiakute ja tegude esilekut-

¹⁶Seda uskumise/nõustumise “mehhanismi” vaadeldakse üksikasjalikult artiklis Jakapi 2002b.

¹⁷Vt selle kohta ka Williford 2000: 72–73.

sumist, ei tähenda, et keele mittekognitiivsed funktsioonid ja usk müsteeriumidesse on üks sama asi. Võiks tuua niisuguse võrdluse. Kui ma ütleksin, et üks kaunis meloodia teeb mu meele härdaks, ja seejärel, et see meloodia toob mulle meelde mälestusi, mis teevad meele härdaks, siis ei tähendaks see sugugi ütlemist, et nimetatud meloodia ja mälestused on üks ja seesama.

Mitte mingil juhul ei ole usk Berkeley jaoks midagi puhtkeelelist. Bermani kummalise väite kinnituseks puudub tekstiline tõendusmaterjal.

Bermani emotivistliku interpretatsiooniga kaasneb teinegi päris huvitav probleem, milleks on üksikute müsteeriumide kohta käivate propositsioonide (lausete, lausungite) tähendus. Küsimus on selles, mis eristab ühe niisuguse propositsiooni tähendust või tähenduslikku/mõttekat kasutust teise omast. Et väidetavalt on tegu puhtemotiivsete, kognitiivse sisu või tähenduseta propositsioonidega, siis tundub, et tähenduserinevus seisneb nendes spetsiifilistes mittekognitiivsetes tagajärgedes, mida ühe või teise propositsiooni kasutamine kaasa toob. Nagu eespool mainitud, seobki Berman kokku konkreetsete müsteeriumide kohta käivad propositsioonid ja nende lugemise/kuulmise ainuomased tagajärjed: jutt pärispatust kutsub esile teistsuguseid emotsionaalseid efekte kui Kolmainust puudutat propositsioon.¹⁸ Paraku tundub, et kui propositsioonides müsteeriumide kohta ja usus müsteeriumidesse ei ole mitte midagi kognitiivset, siis jääb üksikute uskumuste ja nende tagajärgede omavaheline seos seletamatuks. Jääb arusaamatuks, miks on näiteks tulevasse riiki uskumise puhul kohaseks reaktsiooniks kurjast teost loobumine ja Kolmainusse uskumise puhul armastus, lootus jne, ning mitte vastupidi.¹⁹ Ei ole alust seda segadust Berkeleyle omistada. Tema seisukoht paistab küll pigem niisugune olevat, et pärispatust kuuldes mõistab inimene oma tühisust ja süüd, kuuldes Lunastajast ja temasse uskudes tekib inimeses arusaamine Lunastaja headusest jne. Mida veendumalt inimene usub, seda suuremat mõju see usk tema tunnete, hoiakutele ja tegudele avaldab. Nii seitsmendas dialoogis kui mujalgi *Alciphron*'is kirjeldab Berkeley kristluse head mõju moraa-

¹⁸Peter Walmsley paistab samal seisukohal olevat (vt Walmsley 1990: 186).

¹⁹Selle vastuväite eest võlgnen tänu Michael Ayersile.

lile, kommeteale, haridusele jne, kuid ta ei seleta seda pelgalt teatud tüüpi lausungite iseäraliku ja loomumase emotiivse tegususega.

Veel üheks raskuseks, mida emotivistlik tõlgitsus pole arvestanud, on see, et lisaks nimetatutele kõneleb Berkeley usust veel mitmetesse teistesse müsteeriumidesse nagu näiteks surnute ülestõusmine ja inkarnatsioon, mainimata nendega seoses mingeid (eriomaseid) emotiivseid toimeid (vt VI. 10–12). Seda asjaolu ei maini Berman sõnagagi.

Tervikuna paistab, et kristliku usu tegususe kirjeldust *Alciphron*'is ei saa käsitada (religiooni)lausungite emotiivse tähenduse teooriana.

Bermani väitel arvas Berkeley, et mõnedel sõnadel on “emotiivne vägi” või kalduvus kutsuda esile “emotsioone, soodumusi ja tegevusi” ja müsteeriumilausungite mõju tuleneb just seda laadi sõnakasutusest. On vägagi küsitav, kas säärestel terminitel nagu “Kolmainusus” või “inkarnatsioon” on mingi emotiivne vägi, nii et neid või neid sisaldavaid propositsioone võiks võrrelda tavapärase emotiivsete hüüatustega. Vaevalt küll, et terminid “Kolmainusus” ja “inkarnatsioon” või neid sisaldavad teoloogilised propositsioonid oleksid “loomult emotiivsed”. Berkeley on küll kriitiline katsete suhtes müsteeriume ära seletada, kuid ta ei väida kusagil, et igasugune *teoloogiline* diskussioon müsteeriumide üle oleks mõttetu või emotiivne. Ta ei ole väljendanud seisukohta, et säärase teoloogilise diskursuse eesmärgiks on emotsioonide esilekutsumine.

Berman paistab arvavat, et Berkeley jaoks polegi müsteeriumid teoloogilise arutelu objektiks, sest ta lausub, et “Berkeley emotiivne müsteeriumidekäsitlus tugineb otseselt tema kognitiivsele teoloogiakäsitusele” (Berman 1994: 147). Ent Berkeley viitab võrdlevalt teaduslikele vaidlustele *jõu* [force] ja teoloogilistele vaidlustele *Jumala armu* üle, väites, et vastavate selgepiiriliste ideede puudumisest hoolimata võivad need arutelud olla kasulikud ja mõttekad (VII. 7; *Works* 3: 296).

Kokkuvõtteks võib öelda, et vastupidiselt Bermani arvamusele või soovunelmale ei ole Berkeley mõttearendus *Alciphron*'i seitsmendas dialoogis läbinisti keelealane. Juba esitatud argumentide põhjal on alust järeldada, et Berkeley ei esita seal (Ayeri laadis) emotiivse tähenduse teooriat. Järgmises alalõigus tahan ma näidata, et on otsustavaid, teoloogiasse puutuvaid kaalutlusi,

mille alusel võib Bermani tõlgitsuse tervikuna kõrvale heita kui väära.

II

Bermani arusaamise kohaselt arvas Berkeley, et müsteeriumilausungeid on Pühakirjas kasutatud vaid selleks, et panna inimesi vooruslikult käituma ning tekitada neis hea ja vägeva Looja suhtes kohane tunne või hoiak. Ilmneb, et need lausungid on vajalikud üksnes selleks, et kutsuda inimestes esile vagadust ja tänutunnet, lootust ja muid seda laadi toimeid ning mõjutada inimeste moraalsel tegetsemisel paremuse poole. Kuna Bermani järgi on Berkeley vaated nende propositsioonide tõesuse küsimuses ebaselged ja jääbki küsitavaks, kas ta ka tegelikult uskus, et Jumal on tõesti kolmainus ning et surnud tõepoolest üles tõusevad, siis tundub mulle, et Berman kipub Berkeley'le omistama mõnevõrra mitteortodoksseid seisukohti kristluse kesksete õpetuste suhtes.²⁰ Tema vaatekoha järgi ei erinegi Berkeley arusaam ilmutusreligioonist fundamentaalselt vabamõtlevate omast, kelle destruktiivse religioonikriitikaga Berkeley kogu oma teose ulatuses ja samuti reas teistes teostes nii tulihingeliselt polemiseerib.

Paraku ei ole midagi tuua Bermani väite kinnituseks, et Berkeley pidas müsteeriumide kohta käivate propositsioonide kasutamise ainukeseks või põhiliseks eesmärgiks teatud tunnete ja tegude esilekutsumist. Berman ei arvesta sellega, et traditsioonilise vaate kohaselt kasutab Jumal neid propositsioone inimkonna *teavitamiseks* asjust, milleni inimkond ise pelgalt mõistuse abil ei jõuaks. Seda seisukohta jagades märgib Berkeley, et Pühakirjas on asjakohastel sõnadel ja propositsioonidel selles informeerimise protsessis täita instrumentaalne roll (VI. 4, 6–8; *Works* 3: 225, 228–233).

Propositsioonid (laused, lausungid), mida Ayer pidanuks faktilises mõttes tähendusetuks ja mis Bermani tõlgenduses on kognitiivse sisuta, mitteinformatiivsed, emotiivsed “hüüatused”, on Berkeley jaoks kristliku *ilmutuse* kandjaks ehk taevasi müsteeriume puudutava informatsiooni edastamise vahendiks.

²⁰2001. aasta kevadel Bermaniga sel teemal kõneldes see mulje üksnes süvenes.

Siit on ka ilmne, et Berkeley vaate järgi, mida ta on väljendanud mitmes oma jutluses ja kirjutises,²¹ annavad need propositsioonid mõnesugust *teadmist* üleloomuliku maailma kohta, olgu see teadmine kui tahes piiratud ja ebaselge. Nii näiteks on just vaidlusaluste propositsioonide abil ilmutatud, et Jumal on kolmainus, et Sõna on saanud lihaks jne. Bermani interpretatsioon viib tegelikult järeldusele, mida Berman ise ei tee, et Berkeley ei tunnistanudki kristlikku ilmutust, mis tähendaks jällegi seda, et ta oli vabamõtleja. Paraku tundub, et niisuguse vaate omistamist talle ei õnnestu kinnitada ühegi tekstilõiguga tema teostest.

Tõsi, oma pealtnäha pehmema väite toetuseks tsiteerib või märgib Berman ära mõningaid kohti *Alciphron*'is ja mujal (IV. 18; V. 27, 29; VII. 7, 8, 10 ja *Works* 7: 146–147), kuid need ei anna kuidagi tunnistust sellest, et Berkeley arvates oleksid müsteeriumid ja nende kohta käivad propositsioonid täielikult inimeste moraalse palge täiustamise ja loomuliku religiooni efektiivsema kehtestamise teenistuses, s.t vajalikud üksnes selleks, et kutsuda esile teatud emotsioone, hoiakuid ja tegusid ning kinnistada usku tõsiasjadesse Jumala ja tema atribuutide kohta, mida on võimalik avastada mõistuse valgel. Näiteks sõnab Berman:

Mitte miski ei pane inimesi nii efektiivselt kartma Jumala õiglust kui tulevase riigi müsteerium. (Berman 1994: 147.)

Berkeley ise ei ütle ses punktis enam kui et “usk tulevasse riiki” on kurja teo ärahoidmisel efektiivsem kui teoreetiline kõne “võõruse ilust” ning see “võimas toime” põhineb kartusel tulevase karistuse ees (vt VII. 10; *Works* 3: 302–303).²² Siit ei järeldu kuidagi, et tulevasest riigist kõnelemise eesmärgiks on üksnes hirmutunde ja moraalselt õigete tegude esilekutsumine. Kui Berkeley oli arvamisel, et propositsioonid tulevase riigi kohta *ei* anna inimkonnale teada, et meid ootavad ees tasud ja karistused siin elus sooritatud tegude eest, s.t kui need propositsioonid on vaid emotiivsed, mitte-informatiivsed “hüüatused” nagu Bermani interpretatsiooni järgi, siis tundub, et Berkeley oli seisukohal, et tegelikult pole midagi

²¹Selle kohta vt Jakapi (ilmumas).

²²Vt ka neid kaht Berkeley esseed *The Guardian*'is (1713): nr 55, “The Sanctions of Religion” ja nr 89, “Immortality” (*Works* 7: 198–201, 222–224).

loota ega karta. Kõike eelöeldut arvesse võttes peaks selge olema, et ta arvas teisiti.

Kui kõnealused propositsioonid on ilmutuse instrumentideks, nõnda et (tõde armastav) Jumal annab nende kaudu midagi teada teispoolsuse kohta, siis on ilmne, et need peavad olema tõesed. Seega on need fundamentaalselt erinevad üksnes *emotsionaalselt* tähenduslikest, faktilise sisuta lausungitest loogiliste positivistide käsitluses.

Viimaks väärrib märkimist, et *Alciphron*'i kuuendas dialoogi kasutatakse müsteeriumide illustreerimiseks võrdpilte, näiteks võrreldakse Kristuse kahe, s.o inimliku ja jumaliku loomuse müstilist ühendust hinge ja keha ühendusega (VI. 11; *Works* 3: 240–241). See näitab, et müsteeriumides on midagi, mida on võimalik (metafooride abil) mõista ning seega pole vastavad propositsioonid tähenduslikud vaid niivõrd, kui nad emotsioone esile kutsuvad.

KOKKUVÕTE

Arvan, et esitatud argumentide abil on mul õnnestunud näidata, et *Alciphron*'is ei sisaldu (religioonilausungite) emotiivse tähenduse teooriat, mis oleks Ayeri ja teiste omaaegsete loogiliste positivistide samalaadse teooria eelkäijaks. Berman väidab, et Berkeley järgi on religioossed laused/lausungid (Berkeley terminoloogias: propositsioonid), millest ta *Alciphron*'i seitsmendas dialoogis kõneleb, mitteinformatiivsed, ilma kognitiivse või faktilise sisuta, emotiivsed, ja võimalik, et ka tõeväärtuseta. Lähemal vaatlusel on aga selgunud, et Berkeley vaate seesugune kirjeldus on ebaadekvaatne, tekstilise kinnituseteta ning viib uskumatute järeldusteni tema religioosete tõekspidamiste kohta. Ilmnes, et nimetatud religioonilausungid, täpsemalt, kristlikke müsteeriume väljendavad propositsioonid annavad Berkeley järgi inimkonnale midagi teada, on tõesed ning oma supranaturaalsusele vaatamata teataval määral mõistetavad. Berkeley skeemis saavad need propositsioonid ka tõeste ja informatiivsetena, või pigem just säärastena, olla aluseks usule, mille ilmseks tulemuseks on moraalses plaanis head või õiged tunded, hoiakud ja teod.

Lõpetuseks üks üldisemat laadi manitsus. Filosoofia-ajalooliste paralleelide otsimisel tuleks olla ülimalt ettevaatlik, sarnasusi

märgates tuleks ühtlasi teadvustada mõnikord fundamentaalseidki erinevusi, mitte neist mööda vaadata, ning asetada sarnased vaated võrdluseks kõrvuti, mitte segada neid kokku. Nii saab hoiduda tahtmatult joonistamast filosoofia-ajaloolisi karikatuure ning arendamast nende põhjal karikatuurset filosoofiat.

Kirjandus

- Ashworth, E. J. 1982. The structure of mental language: Some problems discussed by early sixteenth-century logicians. — *Vivarium*, vol. 20, pp. 59–83
- Ashworth, E. J. 1984. Locke on language. — *Canadian Journal of Philosophy*, vol. 14, pp. 45–73
- Ayer, Alfred J. 1990. *Language, Truth and Logic*. Harmondsworth etc.: Penguin. [1. väljaanne 1936]
- Ayers, Michael R. 1991. *Locke: Epistemology and Ontology*. Vol. 1–2. London: Routledge
- Belfrage, Bertil 1985. The clash on semantics in Berkeley's *Notebook A*. — *Hermathena*, vol. 139, pp. 117–126
- Belfrage, Bertil 1986. Development of Berkeley's early theory of meaning. — *Revue Philosophique de la France et de l'Étranger*, no. 3, pp. 319–330
- Berkeley, George 1948–1957. *The Works of George Berkeley Bishop of Cloyne*. Ed. by A. A. Luce, T. E. Jessop. London
- Berman, David 1981. Cognitive theology and emotive mysteries in Berkeley's *Alciphron*. — *Proceedings of the Royal Irish Academy*, vol. 81c, no. 7, pp. 219–229
- Berman, David 1982. Enlightenment and Counter-Enlightenment in Irish philosophy. — *Archiv für Geschichte der Philosophie*, Bd. 64, S. 148–165
- Berman, David 1993. Cognitive theology and emotive mysteries in Berkeley's *Alciphron*. — *George Berkeley: Alciphron, or the Minute Philosopher in Focus*. Ed. by D. Berman. London: Routledge, pp. 200–213 [artikli Berman 1981 revideeritud kordustrükk]
- Berman, David 1994. *George Berkeley: Idealism and the Man*. Oxford: Clarendon Press
- Berman, David 1996. George Berkeley. — *Routledge History of Philosophy*, Vol. V, *British Philosophy and the Age of Enlightenment*. Ed. by S. Brown. London: Routledge, pp. 123–149

- J a k a p i, Roomet 2002a. Emotive meaning and Christian mysteries in Berkeley's *Alciphron*. — *British Journal for the History of Philosophy*, vol. 10, no. 3
- J a k a p i, Roomet 2002b. Faith, Truth, Revelation and Meaning in Berkeley's defense of the Christian religion (in *Alciphron*). — *The Modern Schoolman*, vol. LXXX, no. 1, pp. 23–34
- J a k a p i, Roomet ilmunas. Entry 720 of Berkeley's *Philosophical Commentaries* and 'non-cognitive' propositions in Scripture. — *Archiv für Geschichte der Philosophie*
- L o c k e, John 1975. *An Essay concerning Human Understanding*. Ed. by P. H. Nidditch. Oxford: Clarendon Press. [1. väljaanne 1690]
- N o r m o r e, Calvin G. 1990. Ockham on mental language. — *Historical Foundations of Cognitive Science*. Ed. by J.-C. Smith. Dordrecht: Kluwer, pp. 53–70
- N u c h e l m a n s, Gabriel 1998. Logic in the seventeenth century: Preliminary remarks and the constituents of the proposition. — *The Cambridge History of Seventeenth-Century Philosophy*. Ed. by D. Garber, M. Ayers. Vol. 1, pp. 103–117
- R i v e r s, Isabel 2000. *Reason, Grace, and Sentiment: A Study of the Language of Religion and Ethics in England, 1660–1780*. Cambridge
- W a l m s l e y, Peter 1990. *The Rhetoric of Berkeley's Philosophy*. (Cambridge Studies in Eighteenth-Century English Literature and Thought, 6.) Cambridge: Cambridge University Press
- W i l l i f o r d, Kenneth Wayne 2000. *Three Studies on Berkeley's Philosophy of Language*. Master's Thesis, University of Iowa

ROOMET JAKAPI (sünd. 1973) lõpetas 1995 TÜ usuteaduskonna, magistri- (1997) ja doktorikraad (2002) TÜ filosoofia osakonnas. TTÜ Humanitaar- ja sotsiaalteaduste instituudi erakorraline vanemteadur. *Akadeemias* varem avaldanud artiklid “Me liigutame oma jalgu ise”: Berkeley või Malebranche?” (1998, nr 12, lk 2589–2603) ja “Berkeley vaated “loodusfilosoofiale” ja nende tõlgendusi” (1999, nr 7, lk 1463–1478) ning G. Berkeley “Kolm dialoogi Hylase ja Philonouse vahel” tõlke koos järelsõnaga (1997, nr 8, lk 1765–1789; nr 9, lk 1983–2013; nr 10, lk 2209–2237; nr 11, lk 2433–2461).

USU KEELE METAFOORSUS

Fundamentaalteoloogiline uurimus

Thomas Andreas Pöder

III. KRISTOLOOGILINE REALISM *VERSUS* KRIITILINE TEOLOOGILINE REALISM

Niisiis rekonstrueerisin kaks väga olulist tänapäeva usu keele alases diskussioonis esindatud võimalust usu keele mõistmiseks ja püüdsin seda teha nõnda, et teineteise najal saaks kummagi iseloom võimalikult hästi nähtavaks. Peamiste sarnasuste ja erinevuste sõnastamise järel (III.A) rakendan ma Soskice'i ja Jüngeli mõttekäikude hindamiseks küsimust, kuivõrd kummagi autori metafoori- ja keelekäsitlus toetab ning katab nende esindatavaid realismiversioone (III.B). Artikli lõpetab tulemuste sõnastamine (III.C).

A. Sarnasused erinevuses

1. Nii Soskice'i kui Jüngeli jaoks on tähtis ümber lükata metafoori (ala)hindamine nähtusena, millel on üksnes keelt kaunistav ja ilmetav iseloom. Sellega ühenduses relativeerivad mõlemad metafoorse ja mittemetafoorse kõne kvalitatiivset erinevust, jaatavad

Tänan Gerald Gleesoni, Hans-Peter Großhansi, Alar Laatsi, Jaan Kivistikku ja iseäranis Kadri Eliisabet Pöderit diskussioonivõimaluse ja abi eest.

Algus eelmises numbris.

metafoorse lausungi osutusvõimelisust, määratlevad (õnnestunud) metafoori mudelile toetuva (ehk analoogiat väljendava) kõnena. Kui metafoor sõnastab mudeli märkamise (ehk analoogia avastuse), siis sedasama eeldab ka metafoorist arusaamine. Ja nõnda võib metafoor kummagi jaoks võimaldada nii uut arusaama millestki — uut tunnetuslikku ligipääsu millelegi — kui ka millegi uue avastamist.

Nii Soskice'it kui Jüngelit huvitab iseäranis metafoori (ja üldse keele) ning tegelikkuse vahekord. Mõlemad jagavad seisukohta, et ligipääs maailmale on inimesel keele kaudu, et inimene avastab maailma keele kaudu ja on nõnda ka ise keeles: inimese olemasolu on keeleline olemasolu.⁶³ Põhimise tähtsusega on mõlemale, et ligipääs maailmale keele kaudu sõltub sellest, et maailm teeb end ligipääsetavaks; et see informeerib, kõnetab inimest: maailma piirid on inimese kõnetatavuse piirid. Kuivõrd see asjaolu on omakorda avastatav alles keeles — ja keel on ajalooline, sotsiaalne ja kontekstuaalne nähtus —, ei ole inimese arusaamine ja teadmine maailmast absoluutne, vaid ajalooline ja perspektiivist lähtuv.

Ühenduses usu keelega väidavad nii Soskice kui Jüngel, et tuginedes Jumala aktiivsusele, on see tõesti kõne maailmast erinevast Jumalast. Seda Jumala erinevust säilitab oma struktuuri poolest kummagi jaoks metafoor.

Summa: Kui olen Soskice'it ja Jüngelit õigesti mõistnud, siis esineb märkimisväärseid sarnasusi eelkõige selles osas, mis puudutab (1) metafoorse kõne osutuslikkust, (2) kõne osutuslikkuse sõltuvust inimese poolt läbielatust, (3) metafoori möödapääsmatust tegelikkusest kõnelemisel, (4) keele ajaloolisust ja sotsiaalsust, (5) Jumalast kõnelemise võimalikkuse rajamist Jumala aktiivsusele ja (6) Jumala erinev-olemise (ehk transtsendentsuse) säilitamist metafoori abil.

2. Just oluliste sarnasuste tõttu väärivad iseäranis sõnastamist Soskice'i ja Jüngeli lähenemisviiside peamised erinevused. Võtan need puänteeritult kokku üheteistkümne punktina. (1) Sos-

⁶³“Inimesed ei oma keelt otsekui oma mõtete atribuuti [---], vaid nad elavad keele sees. Meie maailm on meile suurelt osalt antud läbi keele [---]” (Soskice 1988a: 76). Jüngeli sõnul avastavad inimesed end ja maailma keelde ülekantuna, avastavad end keeles (vrd II.B.2).

kice keskendub metafoori osutuslikkusele, Jünger pigem selle kõnetavale iseloomule. (2) Soskice rõhutab, et inimene mõistab maailma endast lähtuvalt. Jünger seevastu toonitab selle suhte vastastikkust, s.t inimene mõistab iseennast alati juba ka maailmast lähtuvalt. (3) Soskice rõhutab ehk rohkem, et kuna ligipääs maailmale on võimalik üksnes keele kaudu, ei ole absoluutselt ja ainuõigelt kohane ligipääs sellele üldse võimalik. Jünger, jaatades keele ajaloolisust, toonitab, et just keel teeb kohase ligipääsemise maailmale võimalikuks. (4) Soskice'il näib tegelikkus lõhenevat õieti kaheks: transtsendentseks (s.o Jumal) ja maiseks tegelikkuseks. Jünger rõhutab võimaluse primaarsust tegelikkuse suhtes (olemasolu hõlmab mõlemat) ning tema arusaama kohaselt on Jumal see instants, mis kreatiivselt (s.t *ex nihilo*) valdab võimalustesfääri. (5) Soskice küsib, kuidas saab kõnelda sellest teisest, s.t transtsendentsest tegelikkusest, Jünger aga küsib pigem, kuidas saab kõnelda ühest tegelikkusest, mis on samas mõistetud selle juurde konstitueerivalt kuuluvatest võimalustest lähtuvalt. (6) Soskice eeldab, et kahe tegelikkuse vahelise lõhe ületab kausaalne side. Jünger seevastu lähtub Jumalast, kes on ise maailma ja keelde tulnud, s.t Jumala enda inimlikkusest. (7) Soskice'il tagavad niisiis Jumala toimimise mõjud kõne osutuslikkuse. Jumala enda ja tema toimimise mõjude vahele jääb aga transtsendentne lõhe. Jüngeril seevastu tagab kõne osutuslikkuse Jumal, kes ise keelde tulles ennast avastatavaks ja nõnda ka üteldavaks teeb. (8) Nii väljendab Soskice'i jaoks usu keel kohaselt õieti üksnes seda, et Jumal on. Jüngeli jaoks seevastu kõneleb usu keel kohaselt nii Jumala enda olemasolust kui ka olemise viisist (vrd Jünger 1999). (9) Soskice'it huvitab usu keel selle võimelisuses osutada transtsendentsele Jumalale. Jüngeli jaoks seevastu on usu keel ennekõike keel, mis kõnetab inimest nõnda, et vahendab spetsiifilist avastamise sündmust: laseb inimesel avastada Jumalat kui maailma ja keelde tulnud, s.t tema inimlikkuses. (10) Ehkki Soskice'i jaoks võib metafoor olla maisest tegelikkusest kõnelemisel ainus kohane võimalus, on Jumalaga ühenduses metafoor siiski alati ebakohane. Jüngeli jaoks on metafoor kohase kõne eriline viis ja eriliselt täpsustav kõne — ka Jumala puhul. (11) Soskice'i jaoks on usu kõne konsekvents seetõttu viimselt vaikus. Jüngeli jaoks seevastu on usu kõne konsekvents usu kõne.

B. Kriitika

Ma väidan, et Soskice'i ja Jüngeli erinevuste peamine läte asub põhimistes teoloogilistes eeldustes, ning sõnastaksin seda erinevusena kriitilise teoloogilise realismi ja kristoloogilise realismi vahel. Kuivõrd katab ja toetab neid realismiversioone autorite metafoori- ja keelekäsitust?

1. Soskice'i arvates usuvad kristlased, et kristliku traditsiooni mudelid ja metafoorid "kujutavad transtsendentset liiki seisundeid ja relatsioone" (Soskice 1987: 112). Niisiis kõneleb usu keel Jumalast, kõneleb transtsendentsest tegelikkusest.

Kui see eeldab aga transtsendentse Jumala kausaalset sidet maailma ja inimesega, siis tuleb ilmselt küsida, kas on ikkagi võimalik pidada transtsendentseks seda, mis on maailma ja inimesega kausaalses sidemes. Kas juhul, kui me kõneleme Jumala kausaalsest sidemest maailmaga, on veel võimalik kõnelda tema transtsendentsusest? Kas kausaalne side ei seo Jumalat liiga tugevalt maailma külge? Vähemalt oleks vajalik — ehkki Soskice ei näi seda arvavat — mõiste "kausaalsus" täpsustamine, s.t antud relatsiooni ja maailma "seesmist" kausaalahelate seose selgitamine. Kui see on nt mingi transtsendentne (või transtsendentaalne) kausaalsus, siis ei ole soovitud paralleel loodusteadustega sugugi eriti ilmne.⁶⁴

Kuidas iganes, igal juhul annab see *kausaalne relatsioon* Soskice'i järgi aluse intuitsioonile ja kõnele Jumalast kui kohaselt teadmatust, kirjeldamatust ja kõneldamatust. Nii võiks aga õieti ütelda, et usu kõne ei ole mitte kõne Jumalast, vaid kõne Jumala kogemisest, veel täpsemalt: kõne Jumala tegutsemise mõjude kogemisest. Nendest mõjudest (nt maailmast) kohaselt kõnelemine ei tohiks tegelikult ju Soskice'i järgi olla probleem. Probleem tekib siis, kui tahta esitada kohaseid väiteid nende mõjude allika kohta — ja seda n-ö transtsendentse lõhe tõttu mõjude ning

⁶⁴Soskice'i rõhutatud paralleel loodusteadustega ajendab kujutlema transtsendentset põhjustajat ja immanentset põhjustatut kui kahte iseseisvat suurust või hulka (kui kahte tegelikkust), mis on elemendid neid hõlmavas hulgas (kui kolmandas tegelikkuses). Selline kujutus on aga kristliku jumalamõistega otseses vastuolus.

nende põhjustaja vahel, s.t ehkki need mõjud on küll transtsendentse allika mõjud, jääb see mõjude allikas mõjude suhtes ikkagi transtsendentseks. Nii on tegemist ületamatu transtsendentsusega: transtsendentse allika mõjud ei anna (ei saa anda) oma transtsendentsest allikast kohast materjali. Kui inimlik keel on võimeline osutama transtsendentsele sedavõrd, kui see teeb ennast *mitte*-transtsendentse kogetavaks, jääb transtsendentne tegelikkus oma eripäras — oma tõelises loomuses, s.o transtsendentsena, siiski *põhimõtteliselt ligipääsmatuks*.⁶⁵

Milles seisneb siinkohal aga metafoori väärtus? Kuna metafoori keskmes on vahetegemine osutamise ja kirjeldamise vahel, siis *säilitab* metafoor *Jumala transtsendentsust*, ei lähe sellega vastuollu. Metafoori abil on võimalik postuleerida (*sic!*) Jumala eneseilmutust ilma absoluutsuspretensioonita, s.t metafoorid on oma osutatu ainukordsuse tõttu “taipamise anumateks” ja säilitavad kõnelemisel Jumala transtsendentsust, s.t on “tunnetuse vahendajaks” (Soskice 1988a: 69, 1987: 54). Kuna aga metafoorse ja mittemetafoorse kõne erinevus ei ole kvalitatiivne, vaid konventsionaalne, s.t kuna metafooridel on kalduvus oma metafoorset loomust kaotada, siis nõuab Soskice'i sõnul kristlaste *teoloogiline intuitsioon* usu kõne metafoorsuse teadvustamist. Ja see tähendab ennekõike teadvustamist, et tegemist on kõnega sellest, kellest põhimõtteliselt ei saa kohaselt kõnelda. — See näib mulle aga olulise erinevusena võrreldes kirjeldusega, mille Soskice andis metafoori kasutamisest teaduskontekstis. Seal nimelt on otsustava tähendusega, et metafoor võib juhtida tunnetuslikku ligipääsu, nii et tulemuseks on kumuleeruv teadmine millestki, usu kõne puhul aga ei näi seda võimalust olevat. Soskice'i kognitiivne metafoorikäsitlus annab niisiis metafoorile mittereligioosuses kontekstis märgatavalt positiivsema funktsiooni kui religioosuses. Religioosuses kontekstis on metafoor usu kõne ebakohasuse säilitajaks ja põhimõtteliselt — mitte ainult juhuslikult — on välistatud võimalus, et see muutuks kohasemaks. Kui usu keele puhul asetada esikohale keele nn kognitiivne aspekt viisil, nagu seda teeb Soskice, ja samas rõhutada Jumala täielikku transtsen-

⁶⁵ Antud lõhet suudaks mõtlemine ületada ainult inkarnatsioonikujutluse abil. Soskice'i teooria seisukohast pole sel aga mingit konstitueerivat rolli.

dentsust, siis on õieti tulemuseks, et usu keel püüab *kõnelda kõneldamatust*.

Oma argumendis järjekindel olles rõhutab Soskice, et kriitiline teoloogiline realism sisaldab fallibilismi: asjaolu, et mingisugusest kogemusest alguse saanud kõne on osutav, ei tähenda tingimata, et tolle kogemuse allikas oleks kristlikul viisil mõistetud Jumal, ega tegelikult sedagi, et tolle kogemuse allikaks või põhjuseks oleks üldse Jumal. Kristlaseks olemine tähendab nõnda valmisolekut riskida oma usu ekslikkuse võimalusega. Soskice'i jaoks sisaldab kriitiline teoloogiline realism niisiis valmisolekut tunnistada, et "kristlik Jumal võib mitte eksisteerida" ning tema hinnangul "paljud kristlased [...] möönavad, et see on võimalik — kui väga nende oma kogemus neid ka mõtlema ajendaks, et see nii ei ole" (Soskice 1988b: 180). — Arvestades asjaolu, et usu keel kõneleb Soskice'i arvates transsendentset liiki asjadest, on minu hinnangul teoloogilise realisti fallibilism aga kvalitatiivselt tugevam fallibilismist, mida tunnistab loodusteaduslik realist. Tegemist on ju radikaalse usu kõne ebakohasuse väitmisega. Niisiis, Soskice'i seletus Jumalast kõnelemise võimalikkusest mitte ainult ei eita vajadust anda Jumalast kohast kirjeldust, vaid *väljastab* selle võimaluse täielikult. Ta tagab kõne osutavuse ja seega mõttekuse, välistades kõne kohasuse. Jumalast kõnelemist saadab — vähemalt peaks saatma — lakkamatu teadlikkus (teoloogiline intuitsioon), et see ei ole Jumala suhtes kohane, et võib-olla see ei ole üldsegi Jumalast, et võib-olla Jumalat ei olegi. Kui kristlane juhtub aru saama, et Jumal ei ole üldse selline, nagu kristlased teda mõistavad, või et üldse mingit jumalat ei ole, siis peab ta Soskice'i arvates enesele tunnistama sedavõrd sügavat eksimist oma kõne osutuse loomuse suhtes, et tema usk on nüüd kadunud. Niisiis leidub kristliku realisti jaoks vähemalt teoreetilisel punktil, kus ta on *kohustatud* oma usust loobuma (vrd Soskice 1987: 139).⁶⁶ — Nõnda on usk aga Soskice'il õieti isemoodi, puudulik

⁶⁶Ei ole selge, mis annab Soskice'i mõtlemise raames inimesele piisava teoreetilise õigustuse ütelda, et Jumal ei ole selline, nagu kristlased teda mõistavad. Kas Soskice'i eeldustest lähtuvalt saab indiviid sel kombel vastanduda usklike ühenduses autoriteetseks tunnistatud ühisseisukohale? Pigem ei. Soskice tahaks siin aga ilmselt taas näha paralleeli loodusteaduslikule olukorrale.

teadmise viis: nimelt *teadmine teadmatust* ja see tähendab, et ta on ennekõike episteemiline mõiste. Soskice'i soovitud agnostitsism *kohase* teadmise osas Jumalast muudab kristlase tegelikult täielikuks agnostikuks, s.t ta ei ole agnostik mitte üksnes Jumala loomuse suhtes, vaid ka Jumala olemasolu suhtes. Kristlane on *teoloogiline agnostik*.

Ma nimetasin juba, et ühest küljest muudab — Soskice'i poolt ebamäärases tähenduses väidetud — Jumala põhjuslik vahekorrd maailmaga problemaatiliseks Jumala ja maailma erinevuse. Kui maailma olemasolu laseb tagasi minna selle põhjustajani, siis on kindlasti vajalik selle kausaalse vahekorra ontoloogilise iseloomu selgitamine ja täpsustamine. Teiselt poolt näib kõnelemine kausaalsest vahekorrast ühenduses Jumalaga, s.t kõnelemine transsendentsest põhjustest (või põhjustajast) olevat ise loomult metafoorne kõne. See aga tähendaks ühtlasi, et tegemist on ebakohase kirjeldusega. Nõnda lööb jälle läbi Jumala transsendentsuse niisugune rõhutamine, et metafoorikäsitus ei suuda tegelikult seda lõhet täita ja tulemuseks on kui mitte vastuoluline, siis vähemalt puudulik (s.o intellektualiseeriv) usumõiste. Nimelt kui realist tunnistab, et ta on Jumala loomuse suhtes sedavõrd eksinud, et ta enam ei usu, siis on usk sõltuvuses — ja nimelt konstitueerivat laadi sõltuvuses — teadmisest osutatu loomuse kohta. Kui nüüd aga ka kristlase teoloogiline intuitsioon ise — olles nt järgmise sisuga: mõju allikas on täielikult transsendentne ja s.t (kohaselt) mõistetamatu — tugineb Jumala tegutsemise mõjule, siis mis tagab selle intuitsiooni kohasuse? Soskice näib siin astuvat tõsise sammu ebaatraktiivse skeptitsismi poole. Igal juhul näib ta aga usu allutatavat mõistuse otsusele ning välistatud ei ole viimase otsus, et sellel teadmisel teadmatust (s.o usul) puudub alus — ja sellest lähtuval kõnel osutus. Samas peaks kõne kohasusest sõltuma (s.t kõnes peaks väljenduma), kas inimene on oma usus õigustatud või mitte. Ebakohasena seevastu ajendab õigupoolest just usu kõne usus kahtlema, isegi takistab seda. Tegelikult tuleks usu nimel vaikida! — “Võiks isegi ütelda, et kristluse püsimine või langemine sõltub tema veendumusest, et tema väited puudutavad seda, mis on tõesti kehtiv Jumala ja inimkonna suhtes” (Soskice 1988b: 174). Soskice'i teooria jätab aga lõpuks arusaamatuks nimelt selle: kuidas veendumus osutuse olemasolust — tegelikkuse

paljas “puudutamine” —, ilma võimaluseta selle kohta midagi kohast ütelda, suudab jätta kristluse püsima? Soskice'i kombel määratletud mõistuse ja selle napisisulise veendumuse vahekord näib üleskutsena, et mõistus langetaks oma — eitava — otsuse.

Kokkuvõttes on minu hinnangul Soskice'i teoloogiline realism ontoloogilisest perspektiivist paradoksaalsel kombel ühelt poolt liiga nõrk, teisalt aga jällegi liiga tugev, et metafooride kognitiivne ainulaadsus — ja nõnda usu keele formaalne iseloom — suudaks usku toetada. Usu keel ei suuda vahendada usule toetust selle võimaluse vastu, et usk on illusioon või päris pettus. Olles järjekindel, ei saa nii ka usu algus olla sõltuvuses usu keelest ja tulemuseks on kristlik usk kui subjektivistlik fideism. — Nõnda on usu keele realistliku tõlgenduse võimalikkuse seletus Soskice'i poolt selline, mis ei välista, et kristliku usu *kohane* tõlgendamine oleks pigem siiski mitterealistlik. Soskice'i Jumal on nii transtsendentne, et usu kõne sisaldab ja äratav lakkamatut kahtlust, et kõnel puudub tegelikult osutus. Kokkuvõtlikult rõhutades võiks isegi ütelda, et usu keele iseloomustamine metafoorsena aitab meeles pidada nimelt seda asjaolu: *usu kõnel võib puududa osutus*.

2. Jüngeli jaoks lükkab sõna ristist kui evangeelium — tänaseni toimuv jutustamine ristilöödud Jeesusest kui ülesäratatud Kristusest — ümber inimese “teoloogilise intuitsiooni” Jumala enda ligipääsmatusest. See ongi võib-olla kõige olulisem erinevus Jüngeli ja Soskice'i vahel. Nimelt on sõna ristist Jumala enesemääratlus inimkeeles: Jumal on identne Ristilööduga — Jumal ise on see, kes kannab (talub) elu ja surma vastuolu elu kasuks. Sõna ristist on kõne Jumalast, kes oma jumalikkuses on inimlik. Nõnda tuleb usu keele võimalikkusele mõeldes lähtuda just evangeeliumist, s.t toimuvast usu kõnest.

Seetõttu on Jüngelil aga võimalik ka väita — ja just selles seisneb tema lähtepunkti tugevus —, et Jumala ja maailma erinevus on Jeesuse surmas saanud ületamatult konkreetse kuju. Selles sündmuses on Jumal maailmast *konkreetselt erinev*. See on Jumala erinevus, kes Jeesuses Kristuses avab iseennast ületamatus sarnasuses inimesega. See on Jumala erinevus, kes oma jumalikkuses on inimlik. See on Jumala erinevus, kes Jeesuses Kristuses on tulnud maailma ja keelde. See on Jumala erinevus, kes on

teinud iseennast keeles ligipääsetavaks, iseennast keeles avastata-
vaks.⁶⁷

Just selliselt konkretiseeritud erinevuses on ka põhjus Jüngeli väitele, et Jumalast on võimalik kõnelda. Maailmast täiesti erinev Jumal on maailma ja keelde tulles ületanud erinevuse sarnasuse kasuks ja laseb ennast nii ka keeles *avastada* sellena, kes ta on, s.t konkreetset kombel maailmast erinevana. Sellest avastusest lähtuvalt on võimalik avastada uuesti kogu maailma, avastada seda Jumala loominguna. Täpsemalt: Jumala avastamise sündmus on ühtlasi Jumala maailma avastamine. Nii on usu kõne see, milles Jumal maailma ja keelde tulles ületab oma erinevuse sellest suurema sarnasuse kasuks; milles ta keelde üle kandudes inimest kõnetab; milles ta ennast maailmast erinevana avastatavaks teeb ja nõnda inimest iseendaga seob. Kuna *Jumala tulemine* maailma on ühtlasi inimest kõnetavalt keelde tulemine, siis selle sündmuse, selle kõnetamise tõttu on *inimese kõne* Jumalale osutav. Aga mitte ainult seda, vaid inimese kõnet saab ja isegi tuleb iseloomustada kohase kõnena Jumalast, s.t kõnena, mis, lastes maailma ja keelde tulnud Jumalal üha maailma ja keelde tulla — s.t lastes tal enesele maailma vahenditega maailmas ruumi võita —, avardab maailma horisonti nii, et maailma tegelikkust mõistetakse teravamalt.⁶⁸ Usu kõne seob inimesed rohkemaga, kui on tegelik: usu kõne kõneleb Jumalast, kes laseb maailmal saada; kõneleb tegelikkusest ühenduses selle juurde konstitutiivselt kuuluvate võimalustega.

Usu kõne on Jüngelile niisiis põhimiselt metafoorne, kuna selles toimub Jumala ülekandumine keelde ja enese avastatavaks tegemine. Nõnda on Jumal erilisel kombel nähtav ja erilisel kombel vahendatav. Seetõttu on ka evangeeliumi kuulutamine sündmus, milles Jumal ise keelde tulles inimest enesega seob ja võimaldab talle uskumist — Jumalale toetuvat, Jumalast lähtuvat elu.

⁶⁷Sedavõrd aga, kui olemasolu üldse on sündmuse iseloomuga, s.t Jumal laseb sellel lakkamatult *saada* tegelikuks, eristades *ex nihilo* võimalikku võimatust (s.o olemise tulevikulisus), siis on väga selgelt rõhutatud, et maailma olemasolu ei toetu kuidagimoodi mingile *eelne- nud* impulsile ja nõnda n-ö tegelikule. Seega on säilitatud nii olemise ühtsus kui Jumala erinevus sellest ehk Jumala täpne suhe olemisse.

⁶⁸Maailma tegelikkust mõistetakse mitteolemise võimaluse valguses, mis on Jeesuses Kristuses lõplikult — ja positiivselt! — ületatud.

Kuna Jüngeli järgi lähtub usu keele eripära mõistmine Jumala ja maailma konkreetsest erinevusest Jeesuses Kristuses, siis on tal võimalik anda usu keelele Soskice'iga võrreldes hoopis teisti laadi ja põhimõtteliselt optimistlikum hinnang. Seejuures pole usu kõne olemuslikult määratletud mitte kognitiivse aspekti kaudu, vaid pigem *usku võimaldava* kõnena. See on kõne, mis kõnetab inimest Jeesuse Kristuse sündmusele — seob inimest selle sündmusega — nõnda, et inimesel on võimalik maailma ja keelde tulnud ning teda juba kõnetanud Jumalat avastades avastada uuesti iseennast ja kogu maailma. See on kõne, mis tähendab ontoloogilist muudatust inimeses niivõrd, kui inimesele ei saa võimalikuks mitte elu maailma ja iseene tegelikkusest lähtuvalt, vaid *elu Jumalast ja tema võimalustest lähtuvalt*. Niisiis on usu kõne iseloomu mõistmisel otsustava tähendusega selle kõne usku-võimaldava-iseloomu mõistmine. Usk ei ole primaarselt episteemiline seisund, tunnetus- ega teadmisiis, vaid on tunnetust sisaldav osasaamine endast osa saada laskva Jumala olemasolust — ja seetõttu Jumala võimalustest lähtuv elu.

Kui Soskice'i puhul metafoori nt loodusteaduslikus kontekstis ei ole mitte niivõrd ebakohane, vaid pigem esialgne ja kohane-mises olev kõneviis, siis Jumalast kõnelemise kontekstis — Jumala täieliku transsendentsuse "palge ees" — kahaneb metafoori iseloom ebakohaseks kõneviisiks.

Jünger rõhutab metafoori erilist kohasust. Sellega on seotud metafoori kõnetav ja seega ühtlasi sotsiaalne ehk kõneleja ja kuulaja vahelist keelelist relatsiooni kehtestav iseloom. Samas viitab metafoori keele üldisemale iseloomule, mis võimaldab üksikute metafooride loomist ja kasutamist. Nimelt on keelel enesel metafoorne struktuur (see on muidugi ise üks metafoori) sedavõrd, kui selles toimub olemasoleva ülekandumine keelde, s.t olemasolev kõnetab inimest (ka see on üks metafoori). Asjaolu, et olemasolev teeb end nõnda keelde üle kandudes, inimest kõnetades ja inimest enesega sidudes avastatavaks, annab kõnele, s.t olemasoleva keeles väljütlemisele osutava iseloomu. Aksiomaatilisel funktsioneeriv Jumala inimlikkuse väide võimaldab minu hinnangul Jüngelil rakendada usu keele puhul sidusal kombel sedasama mõttekäiku. Nii võibki väita, et Jüngeli metafoorikäsitlus toetab ja selgitab tema kristoloogilist realismi.

Jüngeli puhul tuleb ilmselt küsida, kas ka usu keele metafoorsuse väidet ennast tuleks mõista ennekõike metafoorsena? See tähendab niisiis: kas usu keel on ennekõike metafoorne niivõrd, kui Jumal tuleb ehk kandub üle maailma ja keelde? Kas usu keele metafoorsust rõhutades ei viita Jüngel õieti ennekõike sellele, et Jumalast on võimalik kõnelda vaid siis, kui Jumal endast kõnelda laseb? Teisiti: kas ei rõhuta Jüngel, et Jumalast kõnelemine ei ole maailmale ja inimesele oma tegelikkusest lähtuvalt isegi mitte võimalus? Minu hinnangul väljendab usu keele metafoorsus primaarselt just nimelt seda. Niisiis: usu keele iseloomustamine metafoorsena väljendab arusaamist, et *inimesel on võimalik Jumalast kõnelda ja see toimub ainult Jumalast lähtuvalt*. Samas ei ole see asjaolu siiski lahutatav üksikutest metafooridest, mis Jumala maailma ja keelde tulemise lugu kokku võtavad (nt “Jeesus on Kristus”, “Jumala Poeg” jne). Seega on usu keel metafoorne õieti *kahel tasandil*: esiteks niivõrd, kui usu keel on keel, millesse tülles Jumal end — oma konkreetse erinevuses maailmast! — avastatavaks teeb; ja teiseks niivõrd, kui keeles neid avastusi väljendades tuleb kasutada keelt, mis on meile tuttav maailma asjadest kõnelemiseks. Niisiis, ehkki Jumal on maailma ja keelde tulnud, ehkki Jumal on inimlik, on vale ütelda, et seetõttu Jumal oleks samamoodi tuttav kui maailma asjad; et seetõttu ei ole usu kõne rohkem metafoorne kui mis tahes muu kõne (mis toetub olemasoleva ülekandumisele keelde). Jumal jääb maailma tülles maailmast erinevaks, aga ta ei jää sellele võõraks — ta ei jää ületamatult transtsendentseks Jumalaks. Maailma ja keelde tülles, sarnasuses, mis on suurem erinevusest, ennast mõista lastes, jääb Jumal maailma jaoks *saladuseks*: mida rohkem Jumalat mõistetakse, seda saladuslikumaks ta muutub (vrd Jüngel 1992: 341, 334–357, 514–543).

Soskice käsitleb usu keele metafoorsust metafoorsusena *keelekasutuse viisi* tähenduses. Jumala kausaalne side maailmaga ei tähenda sugugi, et Jumal ennast maailmas ligipääsetavaks teeb. Niisiis, seetõttu et kristoloogilisel sündmusel ei ole Soskice'i teoorias konstitutiivset kohta, takerdub tema teooria ebakohasuse võrku. Jüngel, asetades kristoloogilise sündmuse oma teooria sisuliseks alustalaks, väidab usu keele metafoorsust lisaks ka *protsessi* tähenduses, mis teeb metafoorse kõne Jumalast üldse

võimalikuks. Jüngeli jaoks on kristlikule usule iseloomulik — küll teadlikkuse juures Jumala erinevusest maailmast — rõhutada ja jaatada oma kõne kohasust. Seda, et usu kõne on kohane kõne Jumalast, nimetaksin ma üheks viisiks, kuidas üldse väljendada evangeeliumi sisu. Teisiti: kristliku usu tuuma tabatakse just siis, kui jaatatakse, väidetakse ja tunnistatakse usu *keele* kohasust.

Soskice, ehkki ta püüab esmalt üldiselt ning seejärel konkreetset loodusteaduslikus kontekstis demonstreerida metafoori kognitiivset ainulaadsust ja hädavajalikkust, taandab seoses täielikult transtsendentse Jumalaga metafoorse kõne siiski lõpuks ebakohaseks kõneks. Selle põhjuseks näib olevat just aksiomaatilisel funktsioneeriv — paratamatult samuti ebakohane — teoloogiline intuitsioon Jumala (staatilisest?) transtsendentsusest, mis välistab Jumalast endast kõnelemise võimaluse. Seega, kui võrd Jumalast kõnelemise aluseks on selline Jumalast mõtlemine (vrd Soskice 1987: 63), muutub sellest jumalakujutlusest lähtuvalt kogu kõne Jumalast ebakohaseks.

Nõnda on Soskice'i kriitiline teoloogiline realism seotud usu keelega, mis kõneleb Jumalast ebakohaselt. Selle konsekvents on *vaikus* — ainus, mis on täielikult transtsendentse Jumala suhtes kohane: “[---] vaikus [on] kõik, mida saab ütelda Jumalast [---]” (Soskice 1987: 161). Jüngeli kristoloogiline realism on seotud usu keelega, mis kõneleb Jumalast kohaselt. Jumalast mõtlemise (ja seega ka Jumalast kõnelemisest mõtlemise) aluseks on juba toimunud ja toimuv kõne Jumalast. Selle tagajärg ei ole vaikus, vaid *uus kõne* Jumalast, s.t kõne, milles Jumal ise keelde tulles, inimesele ligi tulles inimesel end avastada laseb — kõne, mis teeb võimalikuks usu Jumalasse.

C. Kokkuvõte

Kõike eelnevat kokku võttes väidan järgmist:

(1) Soskice'i kriitilise teoloogilise realismi lähtepunktiks ja keskmeks on Jumal, kes oma täielikus transtsendentsuses maailma suhtes on sellega “põhjuslikult” seotud. Jüngeli kristoloogilise realismi lähtepunktiks ja keskmeks on Jumal, kes oma erinevuses maailmast on sellega ületamatult sarnane Jeesuses Kristuses.

(2) Soskice'i teoloogiline realism on ontoloogilisest perspektiivist nii tugev, et tema metafoori- ja usu keele käsitus jääb selle toetamisel tõsisesse raskustesse. Jüngeli metafoori- ja usu keele käsitus toetab, selgitab — ja omal kombel eksplitseerib — kristoloogilist realismi, mille põhimiseks eelduseks on Jumala enda inimlikkus.

(3) Soskice'i kriitiline teoloogiline realism väljendub usu metafoorse keele ebakohasuse rõhutamises ning teadlikkus usu keele metafoorsusest on lõppkokkuvõttes teadlikkus võimalusest, et sellel keelel võib osutus puududa. Jüngeli kristoloogiline realism seevastu väljendub usu metafoorse keele kohasuse rõhutamises, kusjuures selle iseloomustamine metafoorsena väljendab esma-joones fundamentaalset arusaama, et inimesel on võimalik Jumalast kõnelda — ja see toimub ka tegelikult — ainult Jumalast lähtuvalt.

Niisiis lükkavad mõlemad autorid küll tagasi käesoleva kirjutise alguses seisvad motod, ent kumbki teeb seda märkimisväärselt erinevalt lähtepunktilt ja jõuab nii märkimisväärselt erineva tulemuseni.

Kõige põhilisem küsimus, millele usu keele iseloomu üle otustamisel — ja Soskice'i kriitilise teoloogilise realismi problemaatilisust arvestades — tuleb mõelda, on järgmine: kas *kristliku* usu keelt on üldse võimalik kohaselt mõista, nägemata selles *kristoloogilise sündmuse* keskset ja konstitueerivat kohta? Kas kristoloogiline sündmus ei muuda kohatuks usu keele iseloomustamist ebakohasena?

Kirjandus

- Alston, William P. 1988. Referring to God. — *Philosophy of Religion*. Vol. 24, pp. 113–128
- Bernhard, Reinhold, Ulrike Link-Wieczorek (Hrsg.) 1999. *Metapher und Wirklichkeit: Die Logik der Bildhaftigkeit im Reden von Gott, Mensch und Natur. Dietrich Ritschl zum 70. Geburtstag*. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht

- Black, Max 1981 (1954–1955).⁶⁹ Metaphor. — *Philosophical Perspectives on Metaphor*. Ed. by M. Johnson. Minneapolis: University of Minnesota Press, pp. 63–82
- Black, Max 1993 (1979). More about Metaphor. — *Metaphor and Thought*. Ed. by A. Ortony. 2nd ed. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 19–41
- Boyd, Richard 1993 (1979). Metaphor and Theory Change: What is “Metaphor” a Metaphor for? — *Metaphor and Thought*. Ed. by A. Ortony. 2nd ed. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 481–532
- Braithwaite, Richard B. 1975 (1955). An empiricist’s view of the nature of religious belief. — *The Logic of God / Theology and Verification*. Ed. by M. L. Diamond, T. V. Litzenburg, Jr. Indianapolis: The Bobbs-Merrill Company, Inc., pp. 127–147
- Bunz, Markus 1997. *Tradition und Innovation: Die Funktion der Metapher in der theologischen Theoriesprache*. Berlin & New York: De Gruyter
- Copie, Irving M. 1977 (1954). Essence and Accident. — *Naming, Necessity, and Natural Kinds*. Ed. by S. P. Schwartz. Ithaca & London: Cornell University Press, pp. 176–191
- Cupitt, Don 1993. Anti-Realist Faith. — *Is God Real?* Ed. by J. Runzo. New York: St. Martin’s Press, pp. 45–55
- Dalferth, Ingolf Ulrich 1984. *Existenz Gottes und christlicher Glaube: Skizzen zu einer eschatologischen Ontologie*. München: Chr. Kaiser Verlag
- Debatin, Bernhard 1995. *Die Rationalität der Metapher: Eine sprachphilosophische und kommunikationstheoretische Untersuchung*. Berlin & New York: De Gruyter
- Donnellan, Keith 1990 (1966). Reference and Definite Descriptions. — *The Philosophy of Language*. Ed. by A. P. Martinich. 2nd ed. New York: Oxford University Press, pp. 235–247
- Ernst, Cornelius 1974. Metaphor and Ontology in Sacra Doctrina. — *The Thomist*. Vol. XXXVIII, No. 3, pp. 403–425
- Evan, Gareth 1977 (1973). The Causal Theory of Names. — *Naming, Necessity, and Natural Kinds*. Ed. by S. P. Schwartz. Ithaca & London: Cornell University Press, pp. 192–215
- Evan, Gareth 1982. *The Varieties of Reference*. Oxford: Clarendon Press; New York: Oxford University Press
- Ford, David F. 1994. Hosting a Dialogue: Jünger and Lévinas on God, Self and Language. — *The Possibilities of Theology — Studies in the*

⁶⁹Kui kasutatud raamatu või artikli väljaande aastale järgneb ka sulgudes aastaarv, siis on tegemist viidatud teksti esimese ilmumise aastaga.

- Theology of Eberhard Jüngel in His Sixtieth Year*. Ed. by J. Webster. Edinburgh: Clark, pp. 23–59
- Gellman, Jerome I. 1993. Naming, and Naming of God. — *Religious Studies*. Vol. 29, pp. 193–216
- Großhans, Hans-Peter 1996. *Theologischer Realismus: Ein sprach-philosophischer Beitrag zu einer theologischen Sprachlehre*. Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck)
- Gunton, Colin 1994. The Being and Attributes of God. Eberhard Jüngel's Dispute with the Classical Philosophical Tradition. — *The Possibilities of Theology — Studies in the Theology of Eberhard Jüngel in His Sixtieth Year*. Ed. by J. Webster. Edinburgh: Clark, pp. 7–22
- Haverkamp, Anselm 1996 (1983). Einleitung in die Theorie der Metapher. — *Theorie der Metapher*. Hrsg. A. Haverkamp. 2. Aufl. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, S. 1–27
- Heidegger, Martin 1978 (1930). Vom Wesen der Wahrheit. — *Wegmarken*. 2., erw. u. durchges. Aufl. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann, S. 73–97
- Heidegger, Martin 1993 (1927). *Sein und Zeit*. 17. Aufl., unveränd. Nachdr. der 15., an Hand der Gesamtausgabe. Tübingen: Max Niemeyer Verlag
- Hick, John 1993. Religious Realism and Non-Realism: Defining the Issue. — *Is God Real?* Ed. by J. Runzo. New York: St. Martin's Press, pp. 3–16
- Huiser, Pieter J. 1997. *Models, Theories and Narratives: Conditions for the Justification of a Religious Realism*. Amsterdam: Thesis Publishers Amsterdam
- Härle, Wilfried, Eilert Herms 1979. *Rechtfertigung, das Wirklichkeitsverständnis des christlichen Glaubens: ein Arbeitsbuch*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht
- Jermond, Werner 1994. The Problem of the Starting-Point of Theological Thinking. — *The Possibilities of Theology — Studies in the Theology of Eberhard Jüngel in His Sixtieth Year*. Ed. by J. Webster. Edinburgh: Clark, pp. 70–142
- Johnson, Mark 1981. Introduction: Metaphor in the Philosophical Tradition. — *Philosophical Perspectives on Metaphor*. Ed. by M. Johnson. Minneapolis: University of Minnesota Press, pp. 3–47
- Jüngel, Eberhard 1982 (1962). Die Möglichkeit theologischer Anthropologie auf dem Grunde der Analogie. Eine Untersuchung zum Analogieverständnis Karl Barths. — *Barth-Studien*. Zürich & Köln: Benziger Verlag; Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus Gerd Mohn, S. 210–232

- J ü n g e l, Eberhard 1986 (1962). *Paulus und Jesus: Eine Untersuchung zur Präzisierung der Frage nach dem Ursprung der Christologie*. 6., unveränd. Aufl. Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck)
- J ü n g e l, Eberhard 1990a (1979). Wertlose Wahrheit. Christliche Wahrheitserfahrung im Streit gegen die "Tyrannei der Werte". — *Wertlose Wahrheit: Zur Identität und Relevanz des christlichen Glaubens. Theologische Erörterungen III*. München: Chr. Kaiser Verlag, S. 90–109
- J ü n g e l, Eberhard 1990b (1982). Anthropomorphismus als Grundproblem neuzeitlicher Hermeneutik. — *Wertlose Wahrheit: Zur Identität und Relevanz des christlichen Glaubens. Theologische Erörterungen III*. München: Chr. Kaiser Verlag, S. 110–131
- J ü n g e l, Eberhard 1990c (1985). "Meine Theologie" — kurz gefaßt. — *Wertlose Wahrheit: Zur Identität und Relevanz des christlichen Glaubens. Theologische Erörterungen III*. München: Chr. Kaiser Verlag, S. 1–15
- J ü n g e l, Eberhard 1990d (1988). Das Entstehen von Neuem. — *Wertlose Wahrheit: Zur Identität und Relevanz des christlichen Glaubens. Theologische Erörterungen III*. München: Chr. Kaiser Verlag, S. 132–150
- J ü n g e l, Eberhard 1999. Thesen zum Verhältnis von Existenz, Wesen und Eigenschaften Gottes. — *Zeitschrift für Theologie und Kirche*. 96. Jhr., Heft 3, S. 405–423
- J ü n g e l, Eberhard 2000a (1969). Die Welt als Möglichkeit und Wirklichkeit. Zum ontologischen Ansatz der Rechtfertigungslehre. — *Unterwegs zur Sache. Theologische Erörterungen I*. 3., um ein Reg. erw. Aufl. Tübingen: Mohr Siebeck, S. 206–233
- J ü n g e l, Eberhard 2000b (1977). Zur Freiheit eines Christenmenschen. Eine Erinnerung an Luthers Schrift. — *Indikative der Gnade — Imperative der Freiheit. Theologische Erörterungen IV*. Tübingen: Mohr Siebeck, S. 84–160
- J ü n g e l, Eberhard 2001 (1977). *Gott als Geheimnis der Welt: Zur Begründung der Theologie des Gekreuzigten im Streit zwischen Theismus und Atheismus*. 7., um ein Vorwort ergänzte Auflage. Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck)
- J ü n g e l, Eberhard 2002a (1964). Zum Ursprung der Analogie bei Parmenides und Heraklit. — *Entsprechungen: Gott — Wahrheit — Mensch. Theologische Erörterungen II*. 3. Aufl. Tübingen: Mohr Siebeck, S. 52–102
- J ü n g e l, Eberhard 2002b (1973). Lob der Grenze. — *Entsprechungen: Gott — Wahrheit — Mensch. Theologische Erörterungen II*. 3. Aufl. Tübingen: Mohr Siebeck, S. 371–377

- J ü n g e l, Eberhard 2002c (1974). Metaphorische Wahrheit. Erwägungen zur theologischen Relevanz der Metapher als Beitrag zur Hermeneutik einer narrativen Theologie. — *Entsprechungen: Gott — Wahrheit — Mensch. Theologische Erörterungen II*. 3. Aufl. Tübingen: Mohr Siebeck, S. 103–157
- J ü n g e l, Eberhard 2002d (1975). Der Gott entsprechende Mensch. Bemerkungen zur Gottebenbildlichkeit des Menschen als Grundfigur theologischer Anthropologie. — *Entsprechungen: Gott — Wahrheit — Mensch. Theologische Erörterungen II*. 3. Aufl. Tübingen: Mohr Siebeck, S. 290–317
- K a t z, Jerrold J. 1979. The Neoclassical Theory of Reference. — *Contemporary Perspectives in the Philosophy of Language*. Ed. by P. A. French, T. E. Uehling, Jr., H. K. Wettstein. Minneapolis: The University of Minnesota Press, pp. 103–124
- K r i p k e, Saul A. 2000 (1980). *Naming and Necessity*. Rev. and enl. ed. Oxford: Basil Blackwell. [Eesti keeles: *Nimetamine ja paratamatus*. Tartu: TÜ Kirjastus, 2001]
- L o c k e, John 1975. *An Essay concerning Human Understanding*. Ed. with an Introduction by P. H. Nidditch. Oxford: Oxford University Press
- L u k s c h, Thomas 1998. *Predigt als metaphorische Gott-Rede: zum Ertrag der Metaphernforschung für die Homiletik*. Würzburg: Echter
- L ö w i t h, Karl 1981 (1958). Die Sprache als Vermittler von Mensch und Welt. — *Mensch und Menschenwelt: Beiträge zur Anthropologie*. Hrsg. von K. Stichweh. (Sämtliche Schriften, Bd. 1.) Stuttgart, S. 349–372
- L y o n s, John 1977. *Semantics*. Cambridge: Cambridge University Press
- M c G r a t h, Alister E. 1994. *Christian theology: an introduction*. Oxford: Blackwell
- M i l l e r, Richard B. 1986. The Reference of God. — *Faith and Philosophy*. Vol. 3, No. 1, pp. 3–15
- N e e d, Stephen W. 1995. Language, Metaphor, and Chalcedon: A Case of Theological Double Vision. — *Harvard Theological Review*. Vol. 88, No. 2, pp. 237–255
- N o p p e n, Jean-Pierre van 1988. *Erinnern, um Neues zu sagen*. Frankfurt am Main: Athenäum
- O r t o n y, Andrew (ed.) 1993 (1979). *Metaphor and Thought*. 2nd ed. Cambridge: Cambridge University Press
- P a u l u s, Engelbert 1990. *Liebe — das Geheimnis der Welt: formale und materiale Aspekte der Theologie Eberhard Jüngels*. Würzburg: Echter

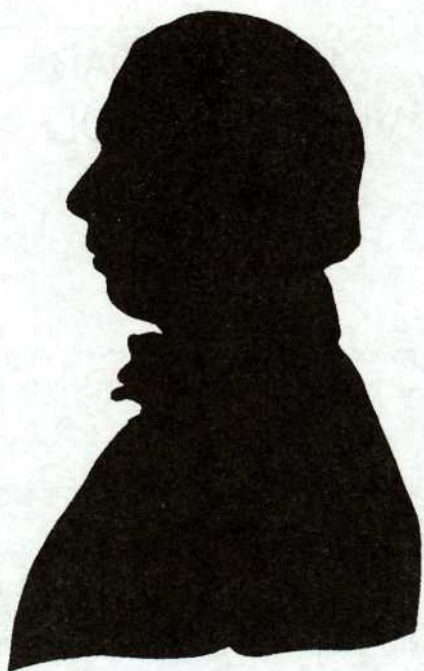
- P o e t . = Aristotle. *The Poetics*. (Aristotle in Twenty-Three Volumes. Vol. 23.) Rev. a. repr. Trans. by W. H. Fyfe. Cambridge, MA: Harvard University Press; London: William Heinemann Ltd., 1932. [Eesti keeles: Luulekunstist. — *Keel ja Kirjandus*, nr 7–8, 1982]
- P u s t e r , Edith 1998. *Erfassen und Erzeugen: die kreative Metapher zwischen Idealismus und Realismus*. Tübingen: Mohr Siebeck
- P u t n a m , Hilary 1975a (1970). Is Semantics Possible? — *Mind, Language and Reality: Philosophical Papers, Volume 2*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 139–153
- P u t n a m , Hilary 1975b (1973). Explanation and Reference. — *Mind, Language and Reality: Philosophical Papers, Volume 2*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 196–214
- P u t n a m , Hilary 1975c (1974). Language and Reality. — *Mind, Language and Reality: Philosophical Papers, Volume 2*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 272–290
- P u t n a m , Hilary 1978. *Meaning and the Moral Sciences*. Boston, London, Henley: Routledge & Kegan Paul
- P ö d e r , Thomas Andreas 2000. Teoloogia ja *techne*. — *Akadeemia*, nr 10, lk 2119–2141
- R a g u s e , Hartmut 1995. Figürlich leben — einige Reflexionen zu neueren Ansätzen in der Gleichnistheorie. — *Theologische Zeitschrift*. Jhrg. 51, Heft 51, S. 18–40
- R i c h a r d s , Ivor A. 1981 (1936). The Philosophy of Rhetoric. — *Philosophical Perspectives on Metaphor*. Ed. by M. Johnson. Minneapolis: University of Minnesota Press, pp. 48–62
- R o l n i c k , Philip A. 1993. *Analogical Possibilities: How Words Refer to God*. Atlanta: Ga Scholars Pr.
- R u n z o , Joseph 1993. Introduction. — *Is God Real?* Ed. by J. Runzo. New York: St. Martin's Press, pp. xiii–xxiv
- S a l m o n , Wesley C. 1996 (1995). Theoretical Term. — *The Cambridge Dictionary of Philosophy*. Reprint. General editor R. Audi. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 796–797
- S c h n e i d e r , Hans-Julius (Hrsg.) 1996. *Metapher, Kognition, künstliche Intelligenz*. München: Fink
- S c h w a r t z , Stephen P. 1977. Introduction. — *Naming, Necessity, and Natural Kinds*. Ed. by S. P. Schwartz. Ithaca & London: Cornell University Press, pp. 13–41
- S c r u t o n , Roger 1996 (1994). *Modern Philosophy: An Introduction and Survey*. London etc.: Mandarin
- S h e r r y , Patrick J. 1976a. Analogy Reviewed. — *Philosophy*. Vol. 51, pp. 337–345

- Sherry, Patrick J. 1976b. *Analogy Today*. — *Philosophy*. Vol. 51, pp. 431–446
- Sklar, Lawrence 1996 (1995). *Philosophy of Science*. — *The Cambridge Dictionary of Philosophy*. Reprint. General editor R. Audi. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 611–615
- Snell, Bruno 1955 (1946). *Die Entdeckung des Geistes: Studien zur Entstehung des europäischen Denkens bei den Griechen*. 3. Aufl., neu durchges. u. abermals erw. Hamburg: Claassen Verlag
- Soskice, Janet Martin 1987 (1985). *Metaphor and Religious Language*. 2nd ed. Oxford: Clarendon Press
- Soskice, Janet Martin 1988a. *Metapher und Offenbarung*. — *Erinnern um Neues zu sagen*. Hrsg. von J.-P. van Noppen. Frankfurt am Main: Athenäum, S. 68–83
- Soskice, Janet Martin 1988b. *Knowledge and Experience in Science and Religion: Can We Be Realist?* — *Physics, Philosophy and Theology: A Common Quest for Understanding*. Ed. by R. J. Russell, W. R. Stoeger, SJ, G. V. Coyne, SJ. Vatican: Vatican Observatory, pp. 173–184
- Sth = Thomas von Aquin. *Gottes Dasein und Wesen*. Die Deutsche Thomas-Ausgabe. Vollständige, ungekürzte deutsch-lateinische Ausgabe der *Summa theologica*. Übersetzt von Dominikanern und Benediktinern Deutschlands und Österreichs. Hrg. von Katholischen Akademikerverband. 1. Band = I, 1933, S. 1–13
- Striver, Dan R. 1996. *The Philosophy of Religious Language: Sign, Symbol, and Story*. Cambridge, Mass.: Blackwell Publishers
- Zimany, Roland David 1994. *Vehicle for God: the Metaphorical Theology of Eberhard Jüngel*. Macon, Georgia: Mercer University Press
- Thiselton, Anthony C. 1993. *Language, religious*. — *The Blackwell Encyclopedia of Modern Christian Thought*. Ed. by A. E. McGrath. Oxford: Blackwell, pp. 315–319
- Track, Joachim 1978. *Analogie*. — *Theologische Realenzyklopädie*. In Gemeinschaft mit H. R. Balz u.a. hrsg. v. G. Krause u. G. Müller. Berlin & New York, S. 225–250
- Webster, John B. 1986. *Eberhard Jüngel: An Introduction to his Theology*. Cambridge: Cambridge University Press
- Webster, John B. 1989. *Introduction*. — E. Jüngel. *Theological Essays*. Trans. with an Introduction by J. B. Webster. Edingburgh: T & T Clark
- Webster, John B. 1994. *Justification, Analogy and Action. Passivity and Activity in Jüngel's Anthropology*. — *The Possibilities of*

Usu keele metafoorsus

- Theology — Studies in the Theology of Eberhard Jüngel in His Sixtieth Year.* Ed. by J. Webster. Edinburgh: Clark, pp. 106–142
- W e d e r , Hans 1984. *Die Gleichnisse Jesu als Metaphern.* Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht
- W e d e r , Hans 1986. *Neutestamentliche Hermeneutik.* Zürich: Theologischer Verlag
- W i t t g e n s t e i n , Ludwig 1984 (1921). *Tractatus Logico-Philosophicus.* (Werkausgabe in 8 Bänden; Bd. 1.) Frankfurt am Main: Suhrkamp. [Eesti keeles: *Loogilis-filosoofiline traktaat.* Tartu: Ilmamaa, 1996]

THOMAS ANDREAS PÖDER (sünd. 1976), Tübingeni Ülikooli doktorant. Teoloogiaõpingud alates 1994. aastast Tartu Ülikoolis, Sydney Katoliku Instituudis ja Tübingeni Ülikoolis. Lõpetanud Tartu Ülikooli *cum laude* (2000) ja Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku (EELK) Usuteaduse Instituudi Pastoraalseminari (2001). Kutsutud ja seatud EELK õpetajaks. Avaldanud *Akadeemias* artikli “Teoloogia ja *techne*” (2000, nr 10, lk 2119–2141).

JOHANN ERNST von PANCK
Georg Friedrich Schlater (1804–1870)

KES KARDAB VIRGINIA WOOLFI?

Jüri Allik

*Who's afraid of Virginia Woolf, Virginia Woolf, Virginia Woolf.
Who's afraid of Virginia Woolf, so early in the morning.*

Edward Albee

VAIMU JA VÕIMU KOKKUPÕRGE

Vaimu ja võimu suhted on igas ühiskonnas delikaatsed. Isegi demokraatliku korraldusega riigis ei pruugi need olla püsivalt harmoonilised. Kuigi võim peab tunnistama vaimu piiramatut vabadust teaduslikuks uurimistööks, tulevad vahendid, millega seda uurimistööd tehakse, ikka riigieelarvest, mis sunnib seadusandjaid aeg-ajalt kahtlema (ja õigusega), kas näiteks teadlased kulutavad maksimumaksja raha otstarbekalt. Mõnikord näivad aga teadustöö tulemused olevat lausa karjuvas vastuolus terve mõistusega või poliitilise programmiga, millesse mingi poliitiline fraktsioon usub ja mida ta teostab. Sellisel korral võivad poliitikud hakata arvama, et tegemist on rämpsteadusega, mis ei püüagi välja selgitada tõde, vaid järgib mingit muud, nende arvates ühiskonnale kahjulikku huvi. Mitte väga sageli, kuid aeg-ajalt viib see siiski vaimu ja võimu kokkupõrkeni.

Kõike seda, mis toimub ainsas järelejäänud üliriigis, jälgib ülejäänud maailm valvsas huviga. Oleks ju naiivne arvata, et kui näiteks Ameerika Ühendriigid ise ei järgi inimõigusi ja rahvusvahelisi leppeid, ei mõjuta see kuidagi üldist olukorda maailmas ja teiste riikide suhtumist õigustesse. Juhul kui Ameerika Ühendriikide seadusandja üritab piirata oma teadlaste sõnavabadust, siis avaldab see paratamatult mõju kogu maailma teadusele, milles Ameerika nii või teisiti domineerib. Alljärgnev on ülevaade ühest

omapärasest pretsedendist, kus 535 Ameerika Ühendriikide Kongressi liiget peaaegu üksmeelselt kuulutasid oma resolutsiooniga valeks tulemused, mis olid avaldatud ühes kõige prestiižikamas teadusajakirjas. Miks oli Kongress nii hirmul?

RINDI JUHTUM

1998. aasta juulis ilmus ühes vanimas psühholoogiaajakirjas *Psychological Bulletin* artikkel, mis oli pühendatud laste seksuaalse väärkohtlemise (*child sexual abuse*) psühholoogilistele tagajärgedele (Rind, Tromovitch, Bauserman 1998). Iga psühholoogi unistus on selles ajakirjas artikkel avaldada, kuna tegemist on ühe kõige paremaga umbes 300 maailmas ilmuva psühholoogiaajakirja seas, mille mõjukuse tegur on ligikaudu 6,8 (tavaliselt võitlevad ajakirjad selle eest, et jõuda tegurini üks). Avaldamine selles ajakirjas on aga raske, kuna ainult iga viies sellele ajakirjale saadetud artikkel suudab läbida eelretsenseerimise sõela ja ilmub lõpuks trükis. *Psychological Bulletin*'i üheks iseärasuseks on see, et seal ei avaldata originaaluurimusi. See Ameerika Psühholoogide Assotsiatsiooni (APA) ajakiri on spetsialiseerunud ülevaadete avaldamisele, mille hulgas viimasel ajal naudidav erilist populaarsust nn meta-analüüsid. Inimhinge uurimises on üsna tavaline, et ühe uuringu tulemused erinevad või räägivad vastu teistele uuringutele. Iseendast pole see üllatav, kuna inimese hingeelu ongi keeruline nähtus, mis sõltub paljudest esimesel pilgul märkamatumest teguritest. Seepärast on osutunud mõttekaks uurida peale nähtuse enda ka tema kirjeldusi. Meta-analüüsi mõte on koguda kokku kõik ühe ja sama nähtuse kohta tehtud uurimused ning püüda neid analüüsides kindlaks teha, millised katsekordadusega seotud tunnused on osutunud oluliseks uuritava nähtuse esiletulekul või mõnikord ka selle puudumisel.

Bruce Rind Temple'i ülikoolist koos kahe kolleegiga, Philip Tromovitchiga Pennsylvaniast ja Robert Bausermaniga Michiganist, leidsid psühholoogiaajakirjadest kokku 59 varem ilmunud või siis viidatud, kuid avaldamata uurimust, milles oli kokku küsitletud üle 15 tuhande üliõpilase nende seksuaalse väärkohtlemise kohta lapsepõlves. Tööde valiku kriteeriumiks oli see, et uurituil oleks testitud psühhopatoloogiate olemas-

olu, olgu selleks siis söömishäired, depressioon või mõni muu psüühiline häire. Analüüsi tulemused osutusid aga mõnevõrra üllatuslikuks. Keskmise korrelatsioon seksuaalse väärkohtlemise ja psühhopatoloogiliste ilmingute vahel oli üle kõigi uurimuste üsna tagasihoidlik, kõikides vahemikus $r = 0,04$ kuni $r = 0,13$. Isegi see ülemine korrelatsioonipiir osutas üsna nõrgale seosele nende kahe nähtuse vahel. Seose tugevus ei kasvanud ka siis, kui võeti arvesse väärkohtlemise raskusaste või korduvus. Kuid ka see suhteliselt madal korrelatsioon muutus ebaoluliseks, kui oli arvesse võetud koduse keskkonna vaenulikkus, mis osutab sellele, et patoloogiat põhjustavaks teguriks võiksid olla pigem vaenulikud peresuhted kui võimalik seksuaaltrauma. Analüüsitavatest töödest selgus samuti, et märkimisväärselt suurel hulgal juhtudel — 11% naistel ja 37% meestel — oli tagasivaates reaktsioon seksuaalsetele episoodidele pigem positiivne. Nende tulemuste põhjal andsid autorid soovitusi, et mitte kõigil juhtudel ei tuleks teaduslikus kirjelduses lapse ja täiskasvanu seksuaalsuhet nimetada väärkohtlemiseks, isegi kui kriminaalkoodeks või moraal seda nõuab. Seega oli selle töö üheks järelduseks see, et mitte iga varane seksuaalkogemus ei põhjusta paratamatult ja vältimatult psüühilist traumat, mida inimene kogu elu endaga kaasas kannab.

Kui keegi usub kindlalt vastupidist, nimelt et igasugune seksuaalne kontakt lapse ja täiskasvanu vahel põhjustab lapsele möödapääsmatult psüühilise trauma, mis varjatult tema hinges edasi elab, siis on selline järeldus häiriv ja isegi solvav. Seepärast tundub Rindi ja tema kolleegide töö anomaaliana, mis võib olla tingitud lähteandmete tendentslikust valikust, analüüsimeetodi vildakusest või loogikavigadest järelduste tegemisel.

RESOLUTSIOON NUMBER 107

Seda, mis juhtus pärast artikli ilmumist, on dokumenteerinud Scott Lilienfeld (Lilienfeld 2002) ning Ellen Garrison ja Patricia Kobor (Garrison, Kobor 2002) APA ametliku häälekandja *American Psychologist* käesoleva aasta märtsikuu numbris. Lühidalt on sündmuste areng järgmine. Sama aasta detsembris, kui kõnealune artikkel ilmus (1998), rääkis populaarse jutusaate juht Dom Giordano sellest oma kuulajatele Philadelphia kohalikus raadios,

naeruvääristades artiklit ja selle järeldusi. Üks selle saate kuulajatest saatis kuuldust ajendatuna kirja dr Laura Schlessingerile, kelle igapäevast vestlussaadet raadios kuulab keskmiselt 18 miljonit inimest üle kogu Ameerika. Dr Laura, kes on omandanud *PhD* kraadi füsioloogias ja magistrikraadi perenõustamises, pühendas kaks oma ülipopulaarset saadet 22. ja 23. märtsil 1999. aastal Rindi ja tema kolleegide tulemuste naeruvääristamisele ja hukkamõistmisele. Ta väitis, et tõelise teadlasena teab ta seda, et kui uurimistulemused lähevad lahku sellest, mida ütleb terve mõistus, siis tuleb tulemuste avaldamisest loobuda ja tunnistada need ekslikuks. Samuti seadis ta kahtluse alla autorite kirjutamise motiivid: ajakirjas *Psychological Bulletin* avaldatud artikli mõtteks olevat legaliseerida pedofiilia ja lubada suurtel meestel vägistada väikesi poisse.

Need kaks saadet vallandasid ahelreaktsiooni ja peagi täitusid Ameerika ajakirjad ja muu massimeedia sõnumitega, mille iseloomulikuks pealkirjaks on näiteks selline: “Viimane tabu on langenud: psühholoogid kiidavad pedofiiliat”. Ajakirjanduslik pommiplahvatus oli suur ja selle lainetus jõudis kiiresti Kapitooliumi künkani. Esimesena reageeris konservatiivne vabariiklane Matt Salmon Arizonast, kes nimetas *Psychological Bulletin*'is ilmunud artiklit — seda küll ise lugemata — pedofiilia legaliseerimise deklaratsiooniks. Talle sekundeeris peagi teine vabariiklane Tom DeLay (Texas), kes imestas, kuidas võib APA ajakiri avaldada töö, mis peab pedofiiliat normaalseks nähtuseks. Kongressi liige Dave Weldon (Florida) nimetas Rindi ja ta kolleegide uurimust “haiglaseks ja väänatuks”. Tema kolleeg Pennsylvaniast, Joseph Pitts, võttis aga artikli sisu kokku lausega: “Autorid peavad pedofiiliat normaalseks nii kaua, kui seda nauditakse” (Lilienfeld 2002). 12. mail 1999. aastal teatas rahvaesindaja Matt Salmon, et ta esitab Esindajatekojale resolutsiooni eelnõu, mis mõistab hukka Bruce Rindi ja tema kolleegide järeldused.

12. juulil 1999. aastal võttis Ameerika Ühendriikide Esindajatekoda häältega 355 poolt, 0 vastu, 13 mittehääletanut vastu resolutsiooni nr 107, mis ütleb kõige olulisemas kohas järgmist:

Psychological Bulletin avaldas hiljuti sügavalt eksliku uurimuse. Kongress mõistab avalikult hukka ja häbimärgistab artikli kõik järeldused, mis näitavad, nagu oleks seksuaalne suhe täiskasvanu

ja "seda sooviva" lapse vahel vähem kahjulik, kui seda on seni arvatud, ning võib olla positiivne sellega "nõus olevale lapsele" [---] ja mõistab hukka kõik järeldused, mis kujutavad seksuaalseid suhteid lapse ja täiskasvanu vahel, ükskõik milline lapse vaimne seisund seejuures ka oleks, kuidagi teisiti kui ahistava ja destruktiivseks.

Kaks nädalat hiljem toetas seda resolutsiooni ühehäälselt ka Ameerika Ühendriikide Senat.

KUIDAS KÄITUS APA?

Kuigi APA 155 tuhat liiget valivad igal aastal endale uue presidendi, juhvivad organisatsiooni ametnikud eesotsas direktori ehk CEO-ga (*Chief Executive Officer*), kelleks viimased 13 aastat on olnud Raymond D. Fowler. Tema käsutada on 91 miljoni dollarine aastaeelarve (veidi vähem kui poolteist miljardit Eesti krooni). Kui Kongressi liikmed hakkasid esinema pressikonverentsidel ning väljastasid pressiteateid Rindi artikli ja APA ajakirjade avaldamispoliitika hukkamõistmisega, otsustas APA juhtkond olukorda kuidagi pehmendada. APA direktor Raymond Fowler saatis 15. aprillil 1999. aastal kirja Tom DeLay'le, milles ta väitis, et ükski vastutustundlik vaimse tervisega tegelev organisatsioon, kaasa arvatud APA, ei poolda pedofiiliat ja ei eita selle negatiivset mõju lapsele. "Iga vastupidine väide on tõsine tõe moonutamine," kirjutas Fowler (Garrison, Kobor 2002). Kuid varsti oli selge, et isegi süü omaksvõtt ei suuda resolutsiooni nr 107 vastuvõtmist takistada. Seda mõistnud, suunas Kongressis tegutsev psühholoogide *lobby* oma jõupingutused resolutsiooni teksti redigeerimisele, mille tulemusel õnnestus sealt kõrvaldada laused, mis otseselt süüdistavad APA-t tema suutmatuses takistada väärdõpetuste avaldamist oma organisatsiooni ajakirjades. Selline järeleandmine resolutsiooni autorite poolt sai võimalikuks vaid seeläbi, et 9. juunil 1999. aastal saatis Fowler ametliku kirja kongresmen Tom DeLay'le, millega ta tunnistas APA täielikku kapitulatsiooni. Kohe pärast seda kuulutas ka dr Laura raadios oma kuulajatele rõõmstavast võidust APA üle.

APA juhtkonna põhimõttelagedus ilmnis ka selles, et vaid mõned kuud pärast Kongressi resolutsiooni nr 107 vastuvõtmist ilmus APA juhtajakirjas *American Psychologist* selle ühe auto-

ri Tom DeLay pamflett, mis ägedalt taunis laste seksuaalset väärkohtlemist (DeLay 2000). Artikkel ilmus sellele vaatamata, et rahva poolt valitu oli varasemalt alusetult süüdistanud APA-t katsetes legaliseerida pedofiiliat. Küsitavaks teeb selle sõnavõtu avaldamise ka see, et konservatiivse vabariiklase sõnum ilmus vaid paar kuud enne uusi Esindajatekoja valimisi, kus DeLay oli üks paljudest, kes tegi kampaaniat oma tagasivalimiseks. Samal ajal hoidus APA häälekandja piinliku hoolega mainimast kahte psühholoogi, Brian Bairdi ja Ted Stricklandi, kes demokraatliku partei ridades olid juba kongressiliikmed ning kandideerisid samuti taas rahvaesindaja kohale. Kuna Baird ja Strickland olid nende 13 seas, kes protesti märgiks loobusid resolutsiooni nr 107 poolt hääletamast, osutus see tugevaks argumendiks, mida poliitilised vastased said nende vastu valimiskampanias kasutada. Näiteks kirjeldab Brian Baird, kuidas tema postkasti maandus ühel hommikul ilmselt suures tiraažis trükitud värviline reklaamileht, mis kujutas hirmust kägardunud last, kelle kohal oli veritsev kiri: "Kas sa usud, et seksuaalne ahistamine on lapsele kahjulik? Brian Baird ilmselt ei usu" (Baird 2002).

Ükskõik, kuidas hinnata APA juhtkonna käitumist, näitab Rindi juhtum üsna ilmekalt, kui ähmane on laiema publiku üldine arusaamine sellest, kuidas teadus tegelikult funktsioneerib ja kuidas toimub tõe kindlakstegemine. Seadusandjad ei ole selles osas rohkem valgustatud ja enamiku kongressiliikmete arvates toimib ajakirjade eelretsenseerimise süsteem põhimõttel "käsi pe-seb kätt". Selle asemel et kaitsta teaduse autonoomsust poliitika-st, võttis APA juhtkond oportunistliku seisukoha, püüdes vahendeid valimata tekkinud kära summutada. Selleks olid muidugi omad põhjused. APA naudib mittetulundusorganisatsiooni staatust, mille üle otsustamine kuulub Kongressi pädevusse. Samuti on psühholoogid eluliselt huvitatud mitmetest tervishoiu ja sotsiaalabi eelnõudest, mis looksid juurde tuhandeid uusi psühholoogide töökohti. Seepärast tuleb Kongressiga hästi läbi saada ja mitte ärritada sõjakaid konservatiive ja moraalseid fundamentaliste. Selle asemel et ärgitada oma 155 tuhat liiget võitlusele ilmselt totra resolutsiooni vastuvõtmise vastu Kongressis, mis oleks olnud loogiline, otsustas APA juhtkond meelitada Kongressi oma siira patukahetsuse ja "vigade" tunnistamisega. Nagu näha, oli sellest üsna vähe abi.

LILIENFELDI JUHTUM

Kahtlemata on üliiriigi seadusandja resolutsioon, mis kuulutab ühe psühholoogiaajakirjas ilmunud artikli tulemused valeks, märkimisväärne sündmus. Eks ole võimule vahel ennegi ajaloos tundunud, et ta teab teadlastest endist paremini, mis on tõde. Näiteks 4. juulil 1936. aastal võttis N Liidu Kommunistliku Partei Keskkomitee vastu resolutsiooni "Pedoloogilistest moonutustest hariduse komissariaadis", mis kuulutas psühholoogilised testid väärduseks. Hiljem kinnitas seesama partei oma tõemonopoli bioloogias, füsioloogias, lingvistikas ja kirjandusteaduses. Näiteks ilmus 11. märtsil 1948. aastal ajakirjas *Kultura i Žizn* juhtkiri "Kodanliku liberalismi vastu kirjandusteaduses", mis väljendas Kommunistliku Partei Keskkomitee ametlikku seisukohta, milles kirjandusteadlast Aleksander Veselovskit nimetati kosmopoliidiks ja revolutsiooniliste demokraatide Tšernõševski ja Dobroljubovi vihkajaks. Ka võim Eestis on teinud arglikke katseid sekkuda tõe kindlakstegemise mehhanismi. Näiteks 1994. aastal püüdsid isamaalised poliitikud teadus- ja arendustegevuse seadusesse sisse kirjutada lauset, mis andnuks ministriile õiguse peatada teadusrahade kasutamise, juhul kui talle tundub, et teadlased ei tegele õige asjaga.

Arvestades Ameerika Ühendriikide Kongressi ennekuulmatut huvi psühholoogia vastu, on igati ootuspärane, et keegi üritab seda juhtumit dokumenteerida ning analüüsida selle võimalikke põhjusi ja tagajärgi. Just seda tegigi Emory ülikooli psühholoog Scott Lilienfeld, kes saatis sellekohase artikli ajakirjale *American Psychologist*, mida saavad liikmemaksu eest kõik 155 000 APA liiget. Esialgu võttis toimetaja Richard McCarty selle artikli avaldamiseks vastu, kuid hiljem muutis meelt ja nõudis autorilt artikli sisu olulist muutmist ja selle ümbertegemist. Lilienfeldile tundus toimetaja selline ootamatu meelemuutus poliitiliselt motiveerituna ja ta pöördus selgituste saamiseks APA tegeliku juhi Raymond Fowleri poole, kes soovitas esitada selles küsimuses appellatsioon, mida hakataks rahulikult uurima. Pidades Fowleri vastust ebapiisavaks, otsustas Lilienfeld 16. mail 2001. aastal hakata levitama arvutivõrkudes elektronkirja "Sügavalt häirivad arengud Ameerika Psühholoogide Assotsiatsioonis", milles ta kirjeldas APA tegevust katsena piirata teadlaste sõnavabadust. See

kiri vallandas elektronkirjade laviini, mis omakorda sai ajendiks järgnenud sündmustele (Levant, Seligman 2002).

Kuigi paar päeva hiljem ilmus võrkudesse Raymond Fowleri rahumeelne vastus, ei suutnud see enam muuta Lilienfeldi meelt. Ta teatas 21. mail, et astub APA-st välja. Järgmisel päeval kirjutas endine APA president ja Lilienfeldi ülikooliaegne professor Paul Mehl, et solidaarsusest oma õpilasega kaalub ta sedasama. Paljud järgnesid Mehli ja Lilienfeldi eeskujule. Näiteks teatas mõjukas isiksuseuurija Ed Diener, et kaalub APA-st väljaastumist, mis tähendanuks ka tema tagasiastumist ajakirja *Journal of Personality and Social Psychology* toimetaja kohalt. Kaksikümmend viis Harvardi psühholoogia osakonna õppejõudu ähvardasid APA-st lahkumisega, kui organisatsioon jätkab takistuste tegemist Lilienfeldi artikli avaldamisele (Levant, Seligman 2002).

Pahameeletorm poliitilise tsensuuri vastu — nii tõlgendas seda enamik psühholooge — oli massiline ja nii otsustas APA juhtkond halvima vältimiseks pühendada *American Psychologist*'i erinumbri Rindi-Lilienfeldi juhtumi arutelule. Nii ilmuski lõpuks 2002. aasta märtsinumber temaatilise pealkirja all “Teadlaste ja poliitikute suhted: väljakutsed ja võimalused”, mis sisaldas lisaks kurikuulsale Lilienfeldi artiklile (Lilienfeld 2002) ja toimetaja Richard McCarty versioonile sündmustest (McCarty 2002) terve rea teisi kirjutisi, mis analüüsisivad toimunut ja selle võimalikke tagajärgi.

EELRETSENSEERIMISE SÜSTEEM

Ma mäletan, et hoidsin käes ajakirja värsket numbrit, milles ilmus Rindi ja tema kolleegide artikkel. Koos teiste kokkuvõtetega lugesin läbi ka Rindi artikli oma, mille “poliitiline ebakorrektsus” tundus üllatavana. Piinlik tunnistada, kuid mul ei tekkinud kordagi mõtet, et see üsna tavaline artikkel akadeemilises ajakirjas võiks põhjustada oikumeeniliste mõõtmetega poliitilise tormi. Artikli järeelmõjusid arvestades on põhjust küsida, kas ajakirja *Psychological Bulletin* toimetajad toimisid targasti, kui avaldasid Rindi artikli, mida dr Laura nimetab hiljem “kõige hullemat sorti rämpsteaduseks” (Sher, Eisenberg 2002). Kas ei oleks arukam olnud loobuda sellise sensitiivse artikli avaldamisest või ko-

deerida järeldused erialasesse salakeelde, millest vaid väike hulk spetsialiste suudab aru saada?

Eelretsenseerimise süsteem on teadlasele väga frustreriv. Üks esimesi asju, mida kaks akadeemilist isikut omavahel kokku saades teineteisele kurtma hakkavad, on kiuslikud retsensendid ja ebakompetentsed toimetajad, kes nende viimase käsikirjaga on halvasti ümber käinud. Nurinale vaatamata ei kahtle aga keegi, et eelretsenseerimise (*peer-review*) süsteem on parim, mis on seni suudetud välja mõelda. Kui käsikiri saadetakse sellisele ajakirjale nagu *Psychological Bulletin*, siis on peatoimetaja (Nancy Eisenberg) otsustada, kas seda üldse hakatakse läbi vaatama või mitte. Juhul kui avaldamiseks saadetud artikkel ei vasta ilmselgelt nendele nõuetele, mida ajakiri käsikirjadele esitab, siis on peatoimetajal õigus see kohe tagasi lükata. Enamikul juhtudel valib ta aga kaastoimetajate seast ühe (antud juhul Kenneth Sher), kes hakkab käsikirjaga tegelema. Tegevtoimetaja ülesandeks on valida välja retsensendid, kes sobivad kõige paremini hindama avaldamiseks esitatud tööd.

Rindi ja kolleegide käsikiri saadeti neljale eksperdile, kes ise uurivad laste seksuaalset kuritarvitamist või psühholoogilist traumat üldisemalt. Kuigi retsensentide nimesid ei avalikustata, kinnitavad toimetajad, et antud juhtumil oli tegu oma valdkonna parimate asjatundjatega (Sher, Eisenberg 2002). Retsensentide käest saadud arvamuste põhjal langetab tegevtoimetaja oma otsuse. *Psychological Bulletin*'i retsensioonisõela tihedust näitab see, et vaid 2%-l juhtudest võetakse käsikiri avaldamiseks kohe vastu, 18%-l juhtudest nõutakse autorilt käsikirja ümbertegemist vastavalt retsensentide soovitustele ja 80%-l juhtudest lükatakse käsikiri lihtsalt tagasi kui avaldamiseks kõlbmatu.

Muidugi ei ole eelretsenseerimise süsteem täiesti lollikindel ega hoiä ära kõiki rämpspublikatsioone. Kuid ta teeb nende ilmutamise üsna vähetõenäoliseks. Kõige olulisem, artiklite eelretsenseerimine on osa suuremast teaduse süsteemist, mis otsib ja parandab omaenda vigu. Isegi kui retsenseerimissüsteem teeb vea, siis on teistel uurijatel võimalus seda viga korrigeerida ja oma uurimustega avaldatud tulemused kummutada. Nii juhtus ka Rindi jt (1998) tööga. Kohe varsti ilmusid artiklid, mis kritiseerisid materjalivalikut, analüüsimeetodeid ja järeldusi (Dallam *et*

al. 2001; Ondersma *et al.* 2000). Seega seadsid nad kahtluse alla järelduste õigsuse. Hea akadeemilise tava kohaselt anti autoritele võimalus ennast kaitsta ja vastata oma kriitikutele (Rind, Tro-movitch, Bauserman 2001). Hetkel pole oluline, kumma poole argumendid olid kaalukamad: tähtsam on see, et teaduse isekor-rigeerimise süsteem oleks toimunud latusalt ka ilma Ameerika Ühendriikide Kongressi sekkumiseta. Kui Rind ja ta kolleegid oleksid oma uurimuses teinud suure vea, siis oleks teised uurijad selle varem või hiljem üles leidnud.

SEADUSANDJA PÄDEVUS

Demokraat Brian Baird, üks vähestest, kes loobus hääletamast resolutsiooni nr 107 poolt või vastu, kirjutab õigustatult, et küsimus ei ole üldse selles, kas laste seksuaalsel kohtlemisel on alati ja igal juhul negatiivsed psühholoogilised tagajärjed. Küsimus on selles, kas Kongress on pädev sekkuma teadusliku tõe kindlakstegemise protsessi. Kas seadusandjatel oli moraalne õigus kulutada maksumaksjate raha ja oma aega selleks, et hukka mõista ühe eelretsenseeritavas teaduslikus ajakirjas ilmunud artikli järeldused, mida 535 Senati ja Esindajatekoja liikmest oli parimal juhul vaid 10 oma silmaga näinud või ise lugenud (Baird 2002)? Resolutsioon ei ütle seda, millises materjalivaliku, analüüsi või järelduste osas artikli autorid on eksinud. Seda on küll teinud mitmed kriitikud ja võimalik, et neil on õigus, et tulemused oleksid olnud teistsugused, kui küsitletavad ja küsimused oleksid olnud teistsugused (Dallam *et al.* 2001; Ondersma *et al.* 2000). Kongressi poolt üksmeelselt heaks kiidetud resolutsioon ütleb aga vaid seda, et artikli järeldused ei saa olla õiged, kuna meie tahame uskuda vastupidist.

Mitte kunagi varem pole Kongress hukka mõistnud mõnda tulemust või järeldust, mis on avaldatud teaduslikus eelretsenseeritavas ajakirjas. Seega on loodud ohtlik pretsedent, mis võib olla aluseks järgmistele sellesarnastele resolutsioonidele (Baird 2002). Kui teaduslikud uurimistulemused lähevad lahku sellest, mida ühiskonnas valdavalt usutakse või milline on domineeriv norm, siis on seadusandjatel jälle põhjust neid tulemusi nimetada tõde moonutavaks rämpsteaduseks. Sisuliselt tähendab see

praktika seda, et mingid uurimisteemad on ebasoovitavad ja tulemuste avaldamine nende kohta taunitav. Seda ei ole võimalik teisi tõlgendada kui uurimis- ja sõnavabaduse piiramisena. Ronald Dworkin ahastas ajalehes *New York Review of Books* (28. veebruar 2002), et mida küll al-Qaeda on teinud Ameerika konstitutsiooni ja arusaamadega õiglusest ning süüdsusest: 25. oktoobril 2001 võttis Kongress peaaegu üksmeelselt vastu nn "patriotismiakti", mis on karjuvas vastuolus kõigi seniste seaduste ja väärtustega. Terrorismi ja terrorismile kaasaaitamise määratlus on hingerabavalt ähmane ja lai ning selle alla mahub näiteks igauks, kes lihtsalt annetab raha mõnele välismaisele organisatsioonile (olgu see IRA või abordivastane rühmitus), mis muude vahendite kõrval kasutab vägivalda, et seista vastu Ameerika Ühendriikide poliitikale ja rahvuslikele huvidele. Resolutsioon nr 107 näitab aga, et juba ammu enne seda olid Ameerika Ühendriigid lakanud olemast demokraatia lipulaev.

FREUDI PÄRAND

1990. aastal toimus Redwood City linnas Kalifornias kohtu-protsess, kus süüdistatava pingis istus keegi George Franklin, keda kahtlustati kaheksa-aastase Susan Nasoni vägistamises ja mõrvas. Mõrv ise leidis aset 1969. aastal ja mingeid otseseid tõendeid George Franklini vastu kohtul ei olnud. Veelgi enam, süüdistaval oli kindel alibi, et ta ei saanud selle toimumise ajal mõrvapaiga ligiduses olla. Sellegipoolest mõisteti George Franklin süüdi ja talle määrati eluaegne vanglakaristus. Vandemehi ei veennud süütõendite puudumine ega isegi mitte alibi. Nad jäid uskuma peamist tunnistajat, kelleks oli George Franklini enda tütar Eileen. Oma hingehädadega oli Eileen pöördunud psühhiaatri poole, kelleks oli kuulus psühhoanalüütik Lenore Tarr. Mäluteraapia seansside käigus tulid Eileenile järsku meelde teadvusest väljatõrjutud mälopildid. Üks nendest värvikatest ja erakordselt elavatest piltidest oli kohutav ja kõneles sellest, kuidas rohkem kui kakskümmend aastat tagasi otse tema silme all vägistas Volkswageni bussis tema enda lihane isa esmalt tema samavanuse sõbratari, lõi seejärel kiviga puruks ta kolju ning pärast mattis laiba mägedesse. Kohtus eksperttunnistusi jaganud Lenore Tarr veenis vandemehi, et Eileeni unustatud ja tema oskusliku abiga taastatud

mälupildid on vaieldamatu tõde. Üheks eriti veenvaks argumendiks oli see, et Eileenil oli 9 kuni 14 aasta vanuses harjumus oma juukseid kitkuda. Lenore Tarri sõnade järgi osutas see veritsev juustest paljaksistud laik sellelesamale kohale, mida oli tabanud tema isa käega tõstetud kivi, mis lõpetas tema sõbratari elu (Crews 1997: 168jj). Eileeni tunnistused ja Lenore Tarri enesekindel esinemine kaalusid üles teiste asitõendite puudumise. Vandemehed jäid uskuma esmalt kaduma läinud ja siis mälust ülesleituid piltide ehtsust ja George Franklin mõisteti süüdi mõrvas, mida ta ilmselt ei olnud sooritanud. Alles viis aastat hiljem muutis kohus oma varasemat otsust, kuna selgus, et kõik mõrvaga seotud detailid, mida Eileen nii elavalt "meenutas", olid kirjas vanades ajalehtedes (Schacter 1996: 340).

Kuid eeskuju on nakkav. Kümnetel tuhandetel ameeriklastel (ja mitte ainult neil) hakkas järsku meelde tulema asju, mis nendega oli kunagi lapsepõlves juhtunud ja mille nad olid vahepeal täiesti unustanud. Veerand miljonist litsentseeritud Ameerika psühhoterapeutid ligi 50 tuhat hakkas kohe pakkuma ka mälu-teraapia teenust (Crews 1997: 159). Paljud taastunud mälestused olid kohtuasjade algatamise ajendiks ja mõnelgi juhul sõltus õigusemõistmine mälestustest ning fundamentaalsest eeldusest, et inimese mälu on võimeline säilitama mäluilte kümneid aastaid ehedal ja tõetruul kujul, ilma et need vahepeal kordagi meelde tuleksid või ajaga muutuksid. Lisaks usuvad paljud Sigmund Freudi õpetuse järgijad, et sellised teadvusest väljatõrjutud mälu-pildid mitte üksnes et püsivad seal ehedal kujul tallel, vaid et need avaldavad pidevat salajast toimet inimese psüühikale, mürgitades hinge pinnalekerkivate painete ja vaegustega.

Müüt teadvusest väljatõrjutud mälestustest purunes kohe, kui uurijad hakkasid katseliselt kontrollima, kas mälu ikka toimib nii, nagu väidab psühhoanalüüs. Uuringud on näidanud, et üldjuhul on mälujäljed üsna ebapüsivad, muutuvad ajaga ebatäpsemaks ning harva püsivad mälus muutumatuna. Uued muljed ja kogemused peaaegu alati "redigeerivad" vanu mälujälgi, enamasti mingis soovitud või eelistatud suunas. Veelgi enam, inimene allub üsna kergesti sisendusele: usutavaid, kuid illusoorseid kujutluspilte on üsna hõlbus hakata pidama tõetruuks meenutuseks (Loftus, Ketcham 1996).

Nii nagu müüt mälust, ei pruugi väärmatu olla ka müüt sellest, et igasugune seksuaalne väärkohtlemine põhjustab paratamatult ja möödapääsmatult psüühikahäireid. Rind koos oma kolleegidega seadis kahtluse alla teesi programmeeritud seosest lapsepõlve väärkohtlemise ja hilisemate emotsionaalsete reaktsioonide vahel. Võimalik, et inimese vaim on palju vintskem ja oskab ennast traumeerivate mõjude eest kaitsta. See, et traumeeriv mõju on arvatust väiksem, ei tähenda, et laste seksuaalne ahistamine oleks kuidagi õigustatud või et laps ei vajaks õiguslikku kaitset oma ahistajate eest. Mõne inimese puhul võivad lapsepõlve seksuaalse väärkohtlemise tagajärjed olla edasisele elule laastavad. Mida me aga ei tea täpselt, on see, kui palju on selliseid juhtumeid ja kas igas paigas on nende arv ligikaudu samasugune. Võimalik, et näiteks Eestis on laste seksuaalne väärkohtlemine rohkem levinud kui Ameerika Ühendriikides (Rosental, Tilk 1999) ja et ka tagajärjed on siin raskemad. Samuti ei tea me, miks mõnel juhul vaim suudab paraneda saadud traumast, mõnel juhul aga mitte. Üldjoontes selline oli sõnum, mida Rind, Tromovitch ja Bauserman oma artiklis püüdsid edasi anda.

LOO MORAAL

Edward Albee leidis pealkirja oma kuulsale näidendile avaliku käimla seinalt. Näidendi lavastus Broadwayl 1962. aastal kutsus esile elava vastukaja ja mitte ainult pühendunud teatraalide ringkonnas. Polnud vähimatki kahtlust, et Albee näidend oli kindlaim kandidaat Pulitzeri auhinnale, mida ta vaieldamatult vääris. Nii juhtuski, et kandidaate hinnanud nõukogu hääletas *Kes kardab Virginia Woolfi* aasta parimaks näidendiks, kuid Columbia ülikooli usalduskogu tühistas selle otsuse ja auhind jäi näidendile andmata. Albee näidend puudutas mitmeid ühiskonnas mahavaikitud teemasid ja usalduskogu liikmed leidsid oma parima arusaamise kohaselt, et Pulitzeri auhinda ei tohiks anda avangardistlikule tööle, mis pilab ühiskondlikke konventsioone ja ironiseerib igapäevase kõne klišeede üle.

Rindi ja tema kolleegide töö puudutas samuti ühte tabuteemat Ameerika ühiskonnas. Valitseva usu kohaselt põhjustab lapse seksuaalne väärkohtlemine peaaegu alati negatiivseid psüühilisi ta-

gajärgi; enamik lapsi, kes on sellega kokku puutunud, on sellest oluliselt mõjutatud; psüühilised tagajärjed on tavaliselt kas sügavad või intensiivsed ning väärkohtlemine mõjutab võrdsest nii tüdrukuid kui ka poisse. Uurides tähelepanelikult olemasolevaid andmeid, jõudsid uurijad järeldusele, et seksuaalne väärkohtlemine ei põhjusta ettemääratult igas ohvris sügavaid ja pöördumatuid psühholoogilisi muutusi. Tavapublikule, nende seas konservatiivsetele Kongressi liikmetele, tundus, et selle järeldusega kiidavad autorid heaks pedofilia, kuna see ei põhjustagi igal üksikul juhul nii kohutavaid tagajärgi, nagu tavakujutus seda endale ette maalib. Kui resolutsiooni nr 107 poolt hääletajad ja kaasatundjad oleksid kätte võtnud kurikuulsa artikli, siis nad oleksid võinud sealt lugeda hoopis seda tõdemust, et ühiskonnas kehtivad sugueluga seostuvad keelud ei pruugi tingimata põhineda psühholoogilise kahju ja tagajärje suurusel. Laste seksuaalne väärkohtlemine on ühiskonnas taunitav ka siis, kui laste psüühika on nii ehitatud, et suudab väärkohtlemisest paljudel juhtudel välja tulla arvatust palju väiksemate kahjudega.

Kirjandus

- Baird, B. N. 2002. Politics, operant conditioning, Galileo, and American Psychological Association's response to Rind *et al.* (1998). — *American Psychologist*, vol. 57, pp. 189–192
- Crews, F. 1997. *The Memory Wars*. London: Granta Books
- Dallam, S. J., D. H. Gleaves, A. Cepeda-Benito, J. L. Silberg, H. C. Kraemer, D. Spiegel 2001. The effect of child sexual abuse: Comment on Rind, Tromovitch, and Bauserman (1998). — *Psychological Bulletin*, vol. 127, pp. 715–733
- DeLay, T. 2000. Fighting for children. — *American Psychologist*, vol. 55, pp. 1054–1055
- Garrison, E. G., P. C. Kober 2002. Weathering a political storm: A contextual perspective on a psychological research controversy. — *American Psychologist*, vol. 57, pp. 165–175
- Levant, R. F., M. E. P. Seligman 2002. Trial by internet: Cybercascade and the Lilienthal case. — *American Psychologist*, vol. 57, pp. 222–224
- Lilienfeld, S. O. 2002. When worlds collide: Social science, politics, and the Rind *et al.* (1998) child sexual abuse meta-analysis. — *American Psychologist*, vol. 57, pp. 176–188

- Loftus, E., K. Ketcham 1996. *The Myth of Repressed Memory: False memories and allegations of sexual abuse*. New York: St. Martin's Griffin
- McCarty, R. 2002. Science, politics, and peer review. — *American Psychologist*, vol. 57, pp. 198–201
- Ondersma, S. J., M. Chaffin, L. Berliner, I. Cordon, G. S. Goodman, D. Barnett 2000. Sex with children is abuse: Comment on Rind, Tromovitch, and Bauserman (1998). — *Psychological Bulletin*, vol. 127, pp. 707–714
- Rind, B., P. Tromovitch, R. Bauserman 1998. A meta-analytic examination of assumed properties of child sexual abuse using college samples. — *Psychological Bulletin*, vol. 124, pp. 22–53
- Rind, B., P. Tromovitch, R. Bauserman 2001. The validity and appropriateness of methods, analyses, and conclusions in Rind *et al.* (1998): A rebuttal of victimological critique from Ondersma *et al.* (2000) and Dallam *et al.* (2001). — *Psychological Bulletin*, vol. 127, pp. 734–758
- Rosental, M., K. Tilk 1999. *Lapse seksuaalne väärkohtlemine Eestis*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus
- Schacter, D. L. 1996. *Searching for Memory: The Brain, the Mind, and the Past*. New York: Basic Books
- Sher, K. J., N. Eisenberg 2002. Publication of Rind *et al.* (1998): The editors' perspective. — *American Psychologist*, vol. 57, pp. 206–210

JÜRI ALLIK (sünd. 1949) lõpetas 1973 TRÜ, psühholoogiakandidaat 1976, psühholoogiadoktor 1991. 1992–2002 Tartu ülikooli psühhofüüsika, aastast 2002 eksperimentaalpsühholoogia korraline professor; 1996–2000 sotsiaalteaduskonna dekaan. *Akadeemias* avaldanud artiklid “Goethe, Hering ja Land: Väljakutse *establishmendile*” (1989, nr 3, lk 473–492); “Mis meeletu püüdlus: Isiklik vaade Francis Crickile” (1990, nr 11, lk 2363–2379); “Intsest ja selle tõlgendused” (1993, nr 9, lk 1893–1915) ja “Hämmastav hüpotees teadvuse kohta” (1996, nr 9, lk 1853–1870), ning kaks arvustust.

ARVUSTUS

SAKSA OKUPATSIOONI AJAL HUKKUNUTE JÄLGI AJAMAS

Eesti rahvastikukaotused II/1. Saksa okupatsioon 1941–1944. Hukatud ja vangistuses hukkunud. Koostanud Indrek Paavle. (ORURKi väljaanne nr 17.) Tartu, 2002. 316 lk.

1992. aastal moodustati Okupatsioonide Repressiivpoliitika Uurimise Riiklik Komisjon (ORURK), mille eesmärgiks on tuvastada okupatsioonivõimude poolt Eesti Vabariigi territooriumil ja tema kodanike suhtes teiste riikide territooriumil kohaldatud vägivalda. Komisjoni esimehiks kinnitati kirjanik Jaan Kross, praegu on selles ametis emeritprofessor Vello Salo.

Komisjon on seni (august 2002) välja andnud 18 väga mitmekülgset publikatsiooni, milles on katsutud verifitseerida, jäädvustada ja analüüsida okupatsioonide aegseid fakte, eelkõige eesti rahva inimohvreid. See on just nagu Heraklese töö Augeiase tallide puhastamisel, kuid selle vahega, et seda ei saa teha ühe päevaga. Okupatsioonide ohvrite rida on lõpmatu: kuigi enamikust on andmeid, on paljud lihtsalt kadunud ning teistest ainult umbkaudseid ja ebakindlaid teateid.

Kõige sügavamad jäljed jättis Nõukogude okupatsioon, mille repressioone ja genotsiidi käsitleb suurem osa väljaannetest. Viimaseks publikatsiooniks on Vello Salo *Population Losses 1940–1941: Citizens of Jewish Nationality*. Vello Salo avaldas juba 1993. aastal Kanadas küüditatud juutide nimestiku, tookord 439 nimega (*Küüditatud 1941*, lk 220–228). Nimetatud publikatsioon toetub Eesti Represseeritute Registri Büroo jt väljaandele *Küüditamine Eestist Venemaale. Juuniküüditamine 1941 & küüditamised 1940–1953* (2001, vt *Akadeemia*, 2002, nr 5, lk 1075–1084).

ORURKi publikatsioonid on väga ebaühtlased, iseloomult kõik esialgsed. Esimesed viis on 10–30-leheküljelised brošüürid, teised mahukamad trükised. Enamik neist sisaldab isikulisi andmeid, mida on laekunud kogu aeg. Ilmekaks näiteks on 1996. a ilmunud nr 7: *Pro Patria* — lühinimestik Teises maailmasõjas langenud Eesti vabadusvõitlejatest, mis sisaldab 4800 nime. Kaks aastat hiljem publitseeriti selle täiendatud

väljaanne (nr 12), mille leinavärvis kaante vahele on prof. Herbert Lindmäe kogunud 6666 langenu nimed. Tema hinnangul on Saksa poole langenute koguarv umbes 9000 (vt *Sirp*, 11. XII 1998). Töö käib edasi, täiendavaid andmeid avaldatakse Vello Salo eraettevõtlikus väljaandes *Eestimaa elulood*, millest seni on ilmunud kolm numbrit. Samal aastal anti välja Eerik-Niiles Krossi koostatud *Pro Patria II* — auraamat langenud ja hukkunud metsavendadele, jälle ainult tööversioon (lühinimestik). Sama töö toimub ka kohalikul tasemel. Sakalamaa 12 kihelkonna kohta on aastail 1991–1997 iga üksiku kihelkonna represseeritud isikute kohta publitseerinud andmeid Enno Piir (raamatusari *Sakalamaa ei unusta*) ja komisjon on selle välja andnud kasuliku koondregistrina, kokku 8824 nime (nr 16, 2001).

Enamikus väljaannetest lasub pearõhk ohvrite nimede raamatusse raiumisel koos nende saatuse selgitamisega. Nõukogude okupatsiooni aja kohta on Peep Varju ülevaade Eesti poliitilise eliidi saatusest (nr 1, 1994) ülevaatega riigipeade ja ministrite saatusest. Helbe Merila-Lattiku *Eesti arstkond ja okupatsioonid* (nr 4) sisaldab 11 mitmesugust nimestikku. Neile lisanduvad andmed Saaremaa inimkaotustest esimese Nõukogude okupatsiooni tagajärjel (nr 6, Juta Vesik ja Peep Varju, 1995, inglise keeles 1997, teine trükk 1997). Kolm *Pro Patria* raamatut (nr 7, 12 ja 13) on juba mainitud eespool. 1996. aastal ilmus Vello Salo *E.V. kaadriohvitseride saatatus* (nr 8) ja Uno Tõnnuse *Soomepoiste langenud* (nr 9). Sellesse gruppi kuulub ka Sakalamaa ohvrite register (nr 16) ja 1941. a küüditatud juutide nimestik (nr 18).

Teise grupi moodustavad temaatilised kirjeldused ja analüüsid, nagu Peep Varju *Eesti laste küüditamine 14. juunil 1941 kui genotsiidikuritegu* (nr 2, 1994), Jaak Kangilaski ja Ene Lambi *Eesti kunstielu ja okupatsioonide repressiivpoliitika* (nr 3, 1994, koos 60 Läände põgenenud kunstniku nimestikuga), Piret Lotmani ja Aivo Lõhmuse *Eesti raamatute hävitamine nõukogude võimu poolt* (nr 5, 1995), Aadu Olli *Nõukogude Kaug-Põhja vangilaagrid ja Eesti poliitvangid Kolõmal* (nr 14, 1999, koos vangide nimestikuga) ja David Vseviovi *Nõukogudeaegne Narva. Elanikkonna kujunemine 1944–1970* (nr 15, 2001, lisaks Narvast pärit 14. juunil 1941 küüditatute-arreteeritute ja Saksa okupatsiooni ohvrite nimestik).

Eriti silmapaistev põhimõtteline teos on Enn Sarve *Õiguse vastu ei saa ükski* (nr 11, 1997), milles tervikuna analüüsitakse Eesti okupeerimise käiku, okupantide kuritegusid ja pool sajandit väldanud okupatsiooni tagajärgi. Rahvusvahelistele lepingutele ja konventsioonidele toetudes pakub Enn Sarv lahendusteid, kuidas kindlustada taasiseseisvunud Eesti riiki ja tagada eesti rahvuse säilimine.

Suurt huvi pälvib Indrek Paavle koostatud nimestik Saksa okupatsiooni ajal hukatud ja vangistuses hukkunute kohta (nr 17). Nende osas opereeriti ENSVs väga suurte arvudega. Seda probleemi on juba analüüsinud Peep Varju (ORURKi raamat nr 10: *Eesti rahva inimohvrid Nõukogude ja Saksa okupatsioonide ajal*, 1997). Moskvast saadetud Era-korralise Riikliku Komisjoni volinike juhtimisel jõuti lõppkokkuvõttes arvuni 125 307, mis pole küll dokumentaalselt tõestatud, aga mida jätkuvalt kasutatakse propagandistlikel eesmärkidel. Neist olevat maha lastud 58 167, piinamise tagajärgel ja vangistuses surnud 3140, lisaks 64 000 surnud sõjavangi. Mingit üldnimekirja aga pole koostatud. Peep Varju annab näiteid nende arvude saavutamise kohta ja on jõudnud tulemuseni, et natsirežiimi ohvrite arv Eestis ei ületa mitte palju üle 6600 tsiviilisiku.

Indrek Paavle annab 7798 nime. Ta mõonab, et nimekiri arvatavasti sisaldab teatud hulga Eestiga mitteseotud isikuid ja kordusi, näiteks 115 mitte-eesti perekonnanimega isikuid, kelle kohta pole mingisuguseid andmeid. Teisalt pole nimekirjas kindlasti kõiki 1941. ja 1944. a sõjakeerises hukka saanud tsiviilelanikke, ja võib oletada, et kaugeltki kõiki omakohtu korras tapetud inimeste surmajuhtumeid pole dokumenteeritud.

Kuigi lõviosa moodustavad aktiivsed kommunistid, on selles nimekirjas ka rida harilikke kurjategijaid, lisaks mobilisatsioonist kõrvalehoidjaid, väejooksikuid ja koguni Eesti Poliitilise Politsei ülem 1941. a septembrist detsembrini Roland-Ottomar Lepik, kelle süüks pandi ametikoha kuritarvitamist. Nimestikus on kindlasti ka tema ohvreid. Nii oli Saksa okupatsiooni ajal julmurite võimutsemisel siiski teatud piir.

Paljudel juhtudel on lisatud ka süüdistuse põhjendus ja seletus ning iseloomustus kõnealuste isikute tegevuse kohta. Kahjuks puudub see mitme tuntud tegelase juures, kes jäeti põrandaalusele tööle. Näiteks on Herman Arbon ainult lukksepp, Oskar Cher fototöeline, Erich Kadakas tekstiilitöeline. Aleksander Mui ja Neeme Ruus on siiski saanud natuke pikema tutvustuse. Põhjalikuks analüüsiks oleks eriti vaja lisaandmeid hukatute varasema tegevuse kohta. Olen isiklikult näinud Herman Arboni ülekuulamisprotokollid, kus on need andmed, mis oleksid ajalooliselt vajalikumad kui märkus "lukksepp".

Teaduslik kasutamine eeldab, et on võimalik antud andmeid kontrollida. On ka antud viited arhiividele ja eeltöödele, aga mõne juures on ainsa allikana märgitud "L" (kirjandus) või "M" (mälestused). Samas puudub ülevaade kasutatud kirjandusest — see kehtib ka perioodika kohta. See bibliograafia oleks olnud laiahaardeline ja seejuures väga vajalik, ka ülearuse töö vältimiseks, sest andmeid tuleb ju veelgi juurde. Eeskju-

lik bibliograafia, kus on isegi registreeritud üksikud ajaleheartiklid, on näiteks Herbert Lindmäe teoses *Suvesõda Tartumaal 1941* (1999).

Narva hukkunud (umbes 200) on loetletud David Vseviovi aasta varem (2001) ilmunud ülevaates Narva elanikkonna arengu kohta. Kui võrrelda seda Indrek Paavle nimestikuga, ilmneb üsna palju lahkuminekuid. Osa neist on arvatavasti trükivead, aga üldiselt on Vseviovi nimestikus täielikumad andmed. Umbes 75 juhul on tal kirjas surma, Paavlel aga ainult surmaotsuse kuupäev, vastupidiseid juhtumeid on vähe. Peale selle teab Vseviov mitme Narva juudi surmaaega, kuna Paavlel pole sellest aimu (Blume ja Leib Grinberg, Haim-Moische ja Moses Hackelevits, Josif-Rubin Korobov, Jakov Maslovski, Elja ja Viola Nasalevitsch, Meier-Leib Stein, Fanny Uscharov). Samuti on temal viis nime, mis puuduvad Paavlel (Kurt Hoffmann, Antonina Morozova, Anatoli ja Anna Sagorodnõi ning Rufina Tainova). Nähtavasti pole komisjoni tööd publikatsioonide osas kooskõlastatud — allikad peaksid ju olema üldiselt samad?

Samaaegselt Paavle teosega ilmus Saare Maakonna Memento Ühenduse väljaandena *Saaremaa inimkaotused Saksa okupatsiooni ja teise nõukogude okupatsiooni aastail 1941–1953*, mis on jätk komisjoni poolt varem välja antud ülevaatele Saaremaa inimkaotustest esimese Nõukogude okupatsiooni tagajärjel, samade koostajatega. Siin on loetletud 334 hukkunut — kommunistide propaganda rääkis 7000 tapetud isikust Saaremaal. Ühtlasi on registreeritud umbes paarkümmend nime, mis puuduvad Paavlel, kellel seevastu leidub andmeid terve hulga teiste saarlaste kohta. On veel muidki erinevusi, mõne puhul on siin täpsemad andmed, teiste juures kehtib see Paavle teose kohta. Üsna palju on erinevusi kuupäevades, nimedes jm, mis osalt võivad olla trükivead. Jälle on ilmne, et nende väljaannete koostajate koostöö on nähtavasti olematu. Selle nimestiku pealkiri ei vasta sisule: see ei sisalda mitte ainult Saaremaalt pärit inimesi, vaid ka terve rea mujalt pärit isikuid, kes on hukatud Saaremaal. Üheks allikaks on ühishaud Kuressaare linnapargis. Selle nimed on enamikus registreeritud ka Paavle teoses, kus on antud allikaks “vennashaud”. Siin oleks andmete täpsustamisel olnud abi ühishaua koha mainimisest.

Paavle katsub anda hukkamise põhjuse kohta statistilisi andmeid, Saaremaa ülevaate koostajad lisavad omapoolse analüüsi, võrreldes kahe okupatsiooni ohvrid. Nimekiri ei loetle ju mitte ainult süütult kannatanud inimesi, vaid suur osa neist olid ise represserijad, kellel on fikseeritud konkreetne süütegu. Samuti erinevad need nimekirjad erinevate isikute ühiskondliku kategooria poolest. Nõukogude terrori ohvriks langesid enamasti haritud ja töökad inimesed, kes arendasid oma tegevusega Eesti riiki ja viisid elu edasi. Saksa okupatsiooni ohvrid olid enamikus

algharidusega ja eelistasid töötegemisele teisi äraelamisviise. Peale selle ei saa Siberi vangilaagrites surmamõistetute puhul rääkida kohtupidamisest, kuna Saksa okupatsiooni ajal püüdsid asjaomased ametnikud juurd-luse käigus leida ja küsitleda tunnustajaid, et saada esitatud süüdistustele mingitki kinnitust. Nagu ilmneb ka Paavle teosest, sai suur osa vahis-tatutest reaalse vanglakaristuse. Kõige sagedamini langetati surmaot-suseid Pärnumaal (73,8%) ja Võrumaal (60,8%), kõige vähem Lääne-maal (23,3%) ja Järvamaal (18,3%). Valdav enamik hukkunutest-huka-tutest oli meessoost (u 83%) ja eestlased (u 70%), venelased moodustasid 15% ja juudid 12% hukkunute üldarvust (lk 21).

Probleemiks on ka asjaolu, et paljude, mitte ainult juutide ja mustlas-te kohta on väga vähe andmeid, tihti ainult nimi ja viide kas kirjandusele, mälestustele, perioodikale või sõjajärgsete nõukogude asutuste arhiivi-fondidele Riigiarhiivis. Siin oleks vähemalt vaja teada, millises seoses vastav nimi esineb.

Sellise suurtöö puhul ei saa vältida vigu, allikate andmed võivad ka olla erinevad. 1943. a algul otsis minu kodutalu küünis varju partisan Paul Pelisaar, kes Omakaitse poolt ümber piiratuna nähtavasti eelistas enesetappu. Otsisin asjatult tema nime. Minu järelepärimise peale teatas koostaja, et too olevat sees, aga Pillisaare nime all. See on ka tõsi, aga näitab kohaliku kirjanduse vähest tundmist. Paul Pelisaar (sünd. 7. III 1913 Riias) on nende hulgas, kes 1942. a N. Liidu tagalas jutustasid oma tegevusest (*Sortside saladused VI. Võrumaa ja Setumaa kommunistid kutsetööl*. Koostanud Mart Arold, 1997, lk 88–103). Nõukogude ajal oli ta kohalik märter. Vana-Roosa surnuaial on tema hauamonument ja tema nimi on ka langenute autahvliil Varstu kooli juures.

Paul Pelisaare puhul pole vale mitte ainult nimi, vaid ka surmaeag — 6. jaanuar 1943, mis on kolmekuningapäev. Käisin tookord Võrus koolis, aga siis oleksin pidanud koolivaheajal kodus olema. Seda kinnitavad ka Pelisaare sugulastelt hangitud andmed, mille kohaselt ta suri 30. jaanuaril 1943.

Pole ka lihtne teha vahet võitluses langenute ja hukatute vahel. Met-savendade poolt tapetud, keda korduvalt nimetatakse, võivad ju ka olla võitluses langenud? Hiljuti avaldatud Tartumaa Omakaitse aruanne Kait-seliidu likvideerimisest kui 1941. aasta lõpuni (*Kaitseliidust Omakait-seni I*, koostanud Eduard Suursepp, 2002, publitseerinud Mart Arold) sisaldab ainult mõne hukatu nime, nende hulgas Kallaste “tuntud puna-tegelane ja hävituspataljoni-lane” venelane Gussev, kes hukati, sest ta oli mõrvanud vangi langenud Saksa sõdureid ja Eesti küüdimehi, neil kõrid läbi lõigates (lk 196). Tema nimi puudub selles teoses.

Paistab ka olevat kahekordselt registreeritud, nende hulgas vist Mau-rik Doronin, Ivan Drozdov ja metsavendade tapetud Ernst Oskar Soo,

kellest on juttu eespool mainitud Võrumaa-Setumaa teoses (lk 48, 91). Samas (lk 109) on juttu Jakob Arbusovist, kes samuti langes metsavendade rünnaku käigus. Selliseid näiteid on mainitud seeria väljaannetes veelgi, sest peale hooplemise oma veretöödega sisaldavad need ka andmeid kaotuste kohta võitluses metsavendadega ja Saksa vägedega, samuti kadumajäänud hävituspataljoni laste nimesid, kes osalt esinevad ka Paavle teoses, kes langesid järelikult vangi ja hukati hiljem. Viimased kuuluvad küll käesolevasse nimistusse, aga kas saab ka esimesi lugeda hukatute hulka? See oli loomulik Nõukogude okupatsiooni ajal, aga nüüd oleks olnud vaja rakendada natuke allikakriitikat.

Tolleaegseid hukkunuid on tihti loetletud ENSVs ilmunud mälestustes. Et on viidatud kirjanduse kasutamisele, siis heitsin pisteliselt pilgu mälestuste kogumikule *Ühises rivis ühise vaenlase vastu* (1969). See sisaldab paljude väidetavalt hukkunute nimesid, keda Paavle koostatud teoses kirjas pole. Kogemuste varal ei saa vahepeal propagandistlikel eesmärkidel kirjapandut võtta absoluutse tõena, see vajaks põhjalikumat analüüsi. Loomulikult oli kergem arve laest võtta, aga samal kombel võis ju ka kangelasi leiutada.

Väga paljudel juhtudel on antud allikaks sõjajärgsed nõukogude asutuste arhiivifondid ("Ras"). Selle viitega on ligi paarsada nime, mõnel ka sünniajaga. Peale nende on sama viitega palju nimesid surmakohaga, teised surma-aastaga. Eesti on ju üsna väike maa — kas tõepoolest poleks olnud võimalik neid andmeid täiendada? Sama puudulikud on paljud teised arhiividest laekunud andmed. Isegi perekonna andmed ("F") on ebapiisavad. Näiteks on see viide Arved Naumanni juures, kelle hukumise asjaolud on teadmata. Kas on perekonnalt teadmata siis ka tema sünniaeg ja elukoht? Eriti elukoha teadmine aitaks otsimisel edasi.

Eesti väga suurte inimkaotuste taustal on Saksa okupatsiooni ajal hukatud ja vangistuses hukkunute osatähtsus suhteliselt väike. Nagu mainitud, tabas see saatus pealegi suurelt jaolt neid isikuid, kes ise olid aktiivselt osalenud eesti rahva paremiku likvideerimisel. On siiski väga mõistlik ka need andmed talletada ja paigale panna, aga seda tuleks teha täpsemalt ja sisukamalt, mis suurendaks selle materjali ajaloolist väärtust.

Selle riikliku komisjoni kõrval on mitmeid eraettevõtmisi, mis eriti tegelevad Nõukogude okupatsiooni ohvrite registreerimise ja nende mälestuste jäädvustamisega. Neist on tähtsamad Eesti Represseeritute Registri Büroo (ERRB) ja represseeritute liit Memento, mille väljaannete seerias on kavatsatud 12 teost. Seni on ilmunud neli, viimati poliitilistest arreteerimistest ja küüditamistest Eestist Venemaale (vt *Akadeemia*, 2000, nr 5, lk 1075–1084). Kavas on lisateosed samal teemal, ka nimesitikud sundmobiliseeritustest ja sõjapõgenikest, lisaks Venemaa eestlaste

saatusest. See hiigeltöö nõuab aega, jõudu — ja ka raha. Isegi riikliku komisjoni eelarveline toetus on olnud tagasihoidlik. Seni ilmunud väljaanded sisaldavad tihti tänu toetajale, eriti väliseestlastele ja nende organisatsioonidele, aga ka kohalikele omavalitsustele. Aja kulgedes on üha raskem koguda lisamaterjale. Ei saa ju kunagi täielikku pilti, aga kogutud materjal pakub piisava mulje eesti rahva kannatustest. Võib-olla tuleb aja jooksul leppida andmepankadega?

Alasi ja vasara vahele jäid ka paljud tsiviilelanikud, kes kaotasid elu 1941. a suvel — osalt hävituspataljonide mõrvategevuse tõttu, osalt lahinguis. 1944. a on Paavle teoses registreeritud mitmeid tsiviilisikuid, kelle olevat hukanud sakslased. Loodetavasti on need andmed korrektsed, sest palju rohkem langes neid Punaarmee marodööride ohvriks, millest aga polnud korrektne rääkida. Nende hulka kuulub näiteks Aliide Purru Võrumaalt, minu emakeeleõpetaja Lepistu algkoolist, kes mõrvati metsikult koos oma metsnikust abikaasa ja väikese pojaga. Ka nende nimed tuleks raamatusse kirja panna. Nende kohta pole nimekirju ega toimikuid, aga nende kurva saatuse taga peitub tihti lihtinimeste hirm, valu ja vaev.

Kuidas tuleb mõista saatesõna viimast lauset “Raamat, mis sisaldab niihästi nende andmeid, kelle hukkumine on dokumentaalselt tõestatud, kui ka nende andmeid, kellest on vaid suusõnalisi teateid, on järgmine samm Eesti inimkaotuste väljaselgitamise heraklesetöös, mille lõpuni on väga pikk maa”? See on ka tõsi, aga käesolev teos sisaldab ju üldiselt selliseid andmeid. Kas on kavas üllitada selle täiendatud väljaanne, kus oleksid sees ka 1945. a Saksamaal hukkunud, näiteks Evald Tammlaan (ja võib-olla ka Karl Säre)? Käesolev teos on nagunii läinud üle oma ajalise piiri — siin on registreeritud ka Elisabeth Komp, surnud veebruaris 1945 Stutthofis. Alatskivilt pärit Jakob Jeršovi surmaaajana on kirjas 2. september 1945 — kas trükiviga?

Sääraseid teoseid on raske koostada, aga kerge kritiseerida. Tuleb avaldada tänu selle suure töö eest, mis pole veel lõppenud. Nagu rõhutab komisjoni esimees, on kõik need väljaanded esialgsed, puudub veel palju kivikesi eesti rahva kannatuste mosaiigis. Nüüd tahetavat riikliku komisjoni töö lõpetada, kuigi väga palju jääb veel teha. Nähtavasti ja loodetavasti on võimalik saada täiendavaid andmeid, kuigi aeg on vajutanud paljudele juhtumitele vaikuse pitseri. Okupatsioonid on jätnud endast palju tundmatuid saatusi ja nimetuid haudu. Aja sammal katab aga varsti kõik, alles põlvkonna-paari pärast hakatakse avastama, just nagu kiviaegseid kalme. Siis pole ka enam tunnistajaid ja jääb rohkem ruumi igasugusteks hüpoteesideks.

Vello Helk

ABSTRACTS

MARIA MÄLKSOO. **The NATO-discourse of the Estonian foreign policy makers 1998–2001**

The strategic significance of the North Atlantic Treaty Organisation (NATO) for the security of Europe in general and for Estonia and other Baltic states in particular has been considered to be indisputable throughout the public discourse of the Estonian foreign policy establishment since the end of the Cold War. This article analyses the constructions of the Estonian foreign policy elite about the transatlantic security community, Estonia's position in NATO and the Alliance's role in the changing security environment of post-Cold War Europe during one of the most intense periods in re-independent Estonia's diplomatic history. Discussing the structure and dynamics of the NATO-discourse of the Estonian foreign policy makers, the central concern is to find how their NATO-construction reflects Estonia's self-identification as already a part of the (mental) transatlantic security community and supports the main foreign policy interest of Estonia — its membership in NATO.

Drawing on the insights of critical discourse analysis by Norman Fairclough together with the analysis of rhetorical devices and argumentation, the author argues that the Estonian foreign policy makers' discourse of the "new" NATO or the idea of the Alliance's transformation to an European security organisation represents a rational choice between the alternatives how to project NATO's identity in the post-Cold War security environment. The author claims, thus, that the Estonian foreign policy makers' construction of the "new" NATO plays a critical role in supporting the vital security interest of Estonia — promoting its endeavour to become a member of the Alliance.

The study demonstrates that the foreign policy makers' construction of the identity of the transatlantic security community in the post-Cold War era proceeds from the institutionalist perspective of international relations theory. The enlargement of NATO to the Baltic states is generally regarded as the key to security in this region — and, as such, contributing to the overall

security and stability of Europe. Moreover, the consideration of NATO that originated as a group of nations dedicated to collective defence (or territorial defence) being transformed into a vehicle for collective security activities in the Euro-Atlantic region, helps to justify and legitimate the Alliance's expansion to Central and Eastern Europe, hence, to promote the main security policy interest of Estonia. In pursuing the foreign policy interests of Estonia, the foreign policy establishment benefits greatly from the fact that NATO's members seem to have implicitly agreed not to define too precisely the relationship between NATO's long-standing core function of collective defence and its new collective security missions. This enables the Estonian foreign policy makers to use idealistic visions about a "whole and free" Europe while arguing for the enlargement of NATO to Estonia in the West; and on the other hand, to stress NATO's mission of collective defence in the context of explaining Estonia's foreign policy aspirations to the home audience.

The NATO-discourse of the Estonian foreign policy elite reflects the perception of the post-Cold War co-operative security dilemma. The analysis demonstrates that, although the Estonian foreign policy makers are well aware of the meaning of this dilemma for Estonia in the case of being left out of NATO, they reject the possibility of regarding the co-operative security dilemma in the context of Russia's sensitivities as regards to the expansion of NATO to the Baltic states. Therefore, the pursuit for the indivisibility of security is not applied to Russia. (Auth.)

DIETRICH A. LOEBER. Legal consequences of the Molotov-Ribbentrop-Pact for the Baltic states: On the obligation "to overcome the problems inherited from the past"

The Molotov-Ribbentrop Pact of 1939 assigned the Baltic states to the Soviet sphere of interest. The fateful impact of this deal is apparent in two problem areas even 60 years later: continuity of statehood, on the one hand, and compensation, on the other.

The claims to state continuity are based on the fact that the three states were illegally incorporated into the Soviet Union in 1940. Wrongful acts entail the obligation to provide compensation.

The violation of sovereignty has found no redress. While the "Two-and-Four-Powers" reached a final settlement in 1990 in relation to Germany, the stability pact of 1995 (concluded in Paris in the framework of the Organisation for Security and Cooperation in Europe) freezes the consequences of the Molotov-Ribbentrop Pact for the Baltic states. The burden has been shifted to the victim. (Auth.)

HARALD KERES. The world I come from: Memoirs

The excerpt from Harald Keres's memoirs begins with the summer of 1944 when the German occupation was about to be replaced by that of the Russians. The author was taken from the university to Wehrmacht's naval auxiliary service as a supervisor of underage conscripts. The fresh conscripts from Estonia were sent to a half-abandoned military camp in Eger. After an illness Keres was exempted from military service and found a job in Asch as a laboratory engineer with Siemens-Halske.

When the war was over, Keres decided to return to homeland. He travelled through Czechoslovakia, Poland, Ukraine and Russia to Tartu. Here he got a post at the university as a senior lecturer at the Department of Mathematical Analysis. He managed to defend his doctoral dissertation in 1947, but the degree was conferred on him according to the Soviet requirements only in 1949. In the same year he was asked to shoulder the task of founding the Department of Theoretical Physics and to become its head. In parallel, he worked at the astronomical observatory. The author describes work at the Stalinist university: ideological distortion of science, Evening University of Marxism-Leninism, the onslaught of Michurinist biology that excluded genetics. He also mentions that physicists escaped greater harassment as their speciality was of strategic military importance for the Soviet Union. In 1955 Keres got a full-time position at the University of Tartu, and only then could he become the head of the department as a professor. To obtain the title of a professor one had to go through the ideological filters of Moscow. In 1958 he was offered the post of the vice-rector for research. (Edit.)

MARIS MÄNNIK-KIRME. Karl Leichter and the beginnings of Estonian musicology

Karl Leichter (1902–1987) graduated from the Faculty of Philosophy at the University of Tartu (specialising in philosophy,

general history, art history and literature) and, in parallel, from Tartu Higher School of Music from where he received the diploma of a composer. He continued his studies at the University of Tartu, and defended his MA thesis on Richard Wagner in 1934. The paper, however, was never published. Leichter could only express some of his views in the popular book *Richard Wagner: Uute kunstiideaalide taotleja (Richard Wagner: A striver for new ideals in art)*. Leichter dreamed of concentrating on music research and initiating advanced studies of musicology at the University of Tartu, but these plans failed.

The idea of starting teaching musicology at the University of Tartu dates back to 1911. It became topical again in 1929 when Dr. A. Paris developed the idea of reforming the teaching of sacred music into the intention to establish a professorship of musicology with a broader scope. However, the best opportunity, when Dr. Elmar Arro still lived in Tartu and the musicological journal *Eesti Muusika Kuukiri (Estonian Music Monthly)* was published, was missed. In the 1930s K. Leichter became a fervent supporter of the proposal. But neither the department of musicology nor K. Leichter's research grant materialised. The university justified its passivity with shortage of money during the economic crisis. Most probably the choir conductor A. Karafin (later A. Karindi) also delivered lectures on music, but nothing is known about their standard. Later the post of the music teacher was filled by E. Võrk. A fact characterising the efficiency of conductors' work and also the attitude to them is that the three-volume *Tartu Ülikooli ajalugu (History of Tartu University; 1982)* does not mention them at all.

After the failed attempt to establish a centre of musicology at the University of Tartu, Leichter tried to improve the teaching of music history at Tallinn Conservatoire. However, when he put himself forward as a candidate for the post of the lecturer of aesthetics and art history, the Conservatoire administration preferred the aged conservative artist H. Kuusik.

In 1936, when Leichter applied for a grant for the fifth time, he finally received a positive answer and was allocated 500 kroons for collecting material on the history of Estonian music. He was to present a report to the Estonian Folklore Archives. The results of his work in archives were impressive, and a year later he received another grant of 600 kroons, which enabled him to work for a short time also in Stockholm and Helsinki. However, he did not manage to write the history of Estonian

music as he had planned. In order to earn a living, he accepted in 1936 the post of the editor of the publications of the Music Foundation, which left him no time for research. Nonetheless, he had the future of Estonian musicology at heart. In 1940 he wrote the bitter article "Imbalance of the music scene and musicology", where he stated that the only musicological studies published dealt with folk melodies.

One of the reasons why Leichter ran into difficulties was the relations between people and the continual opposition between Tallinn and Tartu. Leichter's critical articles could also do him a disservice when he applied for jobs and grants. (Auth.)

The fundamentals of the development of Estonian musical culture [1935]

MART KIVASTIK. The children of revolution

In a sketch performed at the celebration of the 95th anniversary of the Estonian Literary Society and the 80th anniversary of the Estonian Writers Union the author has set one of the leading figures of Estonian literature in the past, Friedebert Tuglas (1886–1971), and a present-day poet, Hannes Varblane, talking between themselves. (Edit.)

PEETER OLESK. Two men are more than two men

The sketch performed at the celebration of the 95th anniversary of the Estonian Literary Society and the 80th anniversary of the Estonian Writers Union presents a talk between one of the leading figures of Estonian literature in the past, Friedebert Tuglas (1886–1971), and the author — literary scholar Peeter Olesk. (Edit.)

ROOMET JAKAPI. Ayer, Berman, Berkeley, and Emotive Meaning

The paper is concerned with David Berman's interpretation of George Berkeley's Alciphron (1732), dialogue VII. According to Berman, Berkeley, in Alciphron, gives an emotivist account of the meaning of certain religious discourse, to wit, utterances related to the Christian mysteries such as the Holy Trinity or the grace of God. Berkeley introduces an emotive theory of meaning and applies it to the mysteries, Berman

argues, and thus anticipates A. J. Ayer's (and other former Logical Positivists') emotivist account of religious and metaphysical language. In Berman's view, Berkeley held that utterances (propositions) concerning mysteries have no 'cognitive content' and do not inform. Nevertheless, Berkeley thought, on this reading, that such utterances are meaningful in so far as they evoke certain emotions, dispositions, and actions. In other words, they are 'essentially emotive'.

My aim in the paper is to show that the attribution of the emotive theory to Berkeley is mistaken. I argue that, contrary to Berman's reading, Berkeley, in *Alciphron*, does not introduce such a theory, and he does not consider the utterances in question to be emotive in Berman's sense.

In the first main section of the paper I give an overview of Ayer's conception of verification and meaning, concentrating on what he says about the meaning of metaphysical, religious, ethical, and aesthetical statements. In the second section I consider Berman's comparison of Berkeley's alleged emotive account of mysteries with Ayer's account of the meaning of religious and metaphysical language. I come to the conclusion that the comparison is inappropriate, for Ayer ascribes an emotive meaning to ethical (and aesthetical) statements but not to metaphysical statements (including the statements of theism). He takes the latter to be nonsensical. In the third section I offer a terminological explanation, concentrating on the term 'proposition' as used by late medieval and early modern philosophers (including Berkeley). In the fourth section I outline Berman's emotivist interpretation of *Alciphron*. In the fifth section I offer a detailed argumentation against that interpretation. My main arguments are the following. Firstly, in all of the relevant passages of *Alciphron* Berkeley speaks of the effects of faith, not of uttering emotive 'cognitively empty' utterances. So he does not introduce an emotive theory of meaning. Also, contrary to Berman's view, he does not ascribe an 'emotive power' to the relevant utterances (propositions) as such. Secondly, Berkeley mentions theological discussions related to the mysteries. He allows theological utterances concerning mysteries to be meaningful, but he does not regard them as being emotive. Thirdly, for Berkeley, the relevant utterances in Scripture serve as instruments of revelation, that is, they are used to inform mankind of various supernatural things. Fourthly, Berkeley held those utterances to come from (veracious) God and thus to be necessarily true. To sum up,

I conclude that Berkeley, in Alciphron, takes utterances concerning Christian mysteries to be true and informative and thus essentially different from emotive utterances as Berman understands them. (Auth.)

THOMAS ANDREAS PÖDER. Metaphoricity of the language of religion

Present-day discourse of the language of religion characterises this language as metaphorical. In several respects the theories of Janet Martin Soskice and Eberhard Jüngel are exemplary and essential for this discourse. The article reconstructs what these authors mean by asserting that the language of religion is metaphorical, discusses the main similarities and dissimilarities between their positions, specifies the theological premises of their theories, and asks to which extent the author's understanding of the metaphor — i.e. how (in the formal sense) the language of religion speaks — is coherent with their understanding of what the language of religion expresses.

The results of the study may be summarised in three points. (1) The starting point of Soskice's critical theological realism and its centre is God, who, in his absolute transcendence from the world, is "causally" related to it. The starting point and centre of Jüngel's christological realism is God who, although different from the world, is unsurpassed in his similarity to it in Jesus Christ. (2) Soskice's theological realism is so strong from the ontological perspective that her treatment of metaphor and the language of religion encounters serious difficulties when supporting it. Jüngel's treatment of metaphor and the language of religion supports — and in his own way explicates — christological realism, the main premise of which is the humanity of God himself. (3) Soskice's critical theological realism is expressed in emphasising the inappropriateness of the metaphoric language of religion, and awareness of the metaphoricality of the language of religion is awareness of the possibility that this language may lack reference. Jüngel's christological realism, on the contrary, is expressed in emphasising the appropriateness of the metaphorical language of religion, and at that its characterisation as metaphorical expresses primarily the fundamental idea that speaking about God is possible for humans — and it actually happens — only proceeding from God. (Auth.)

JÜRI ALLIK. Who's afraid of Virginia Woolf?

In 1999 the United States Congress almost unanimously passed a resolution by which it declared that the results published in Psychological Bulletin about the consequences of child sexual abuse (Rind, Tromovich & Bauserman, 1998) were wrong. Attentively studying the existing evidence, the researchers had reached the conclusion that sexual abuse did not predeterminably cause profound and irreversible psychological changes in each victim. To the public at large, including the conservative members of Congress, it seemed that by this conclusion the authors approved of pedophilia as it did not cause in each individual case such horrible consequences as usually imagined. If the voters for the resolution and their sympathisers had studied the notorious article in depth, they could have read there that social bans concerning sex need not always be based on the magnitude of psychological damage caused. Society condemns child sexual abuse even if children's psyche is so constructed that they can overcome abuse by much lesser damage than supposed.

Soon afterwards articles were published that criticised the choice of material, analysis methods and conclusions of Rind et al. At the moment it is not essential whose arguments carried more weight; it is more important that the self-correction system of science would have functioned smoothly without any intervention by the US Congress. If Rind and his colleagues had made a great error in their study, other researchers would have found it sooner or later.

Never before has Congress condemned a result or conclusion published in a peer-reviewed scientific journal. This creates a dangerous precedent, which can serve as a basis for following similar resolutions. In its essence this practice means that research into some themes is not advisable and publishing results on them condemnable. This cannot be interpreted in any other way than curbing the freedom of research and speech. (Edit.)

Review**VELLO HELK. Searching for the victims of the German occupation**

Eesti rahvastikukaotused II/I. Saksa okupatsioon 1941–1944. Hukatud ja vangistuses hukkunud [*Estonia's population*

losses III/1. German occupation 1941–1944. Executed and perished in imprisonment]. Compiled by Indrek Paavle. (ORURK publication No. 17.) Tartu, 2002. 316 pp.

Serial

MATT RIDLEY. Genome: The Autobiography of a Species in 23 Chapters

Taking one gene from each chromosome, the author interprets the human genome as a sort of autobiography — notes recorded in the language of genetics about the changes and innovations that have characterised the history of our species and its ancestors from the dawn of life on the Earth. (Edit.)

AUTHORS

JÜRI ALLIK PhD (b. 1949), Professor of Experimental Psychology at University of Tartu

VELLO HELK PhD (b. 1923), historian

ROOMET JAKAPI PhD (b. 1973), senior researcher at the Institute of Humanities and Social Sciences at Tallinn Technical University

HARALD KERES ScD (b. 1912), theoretical physicist, member of the Estonian Academy of Sciences

MART KIVASTIK (b. 1963), Estonian writer

DIETRICH A. LOEBER PhD (b. 1923), dr. iur., dr. iur. h. c., Professor Emeritus of University of Kiel

MARIA MÄLKSOO BA (b. 1979), master's student of international relations at Cambridge University

MARIS MÄNNIK-KIRME PhD (b. 1945), Asst. Professor of Musical Theory and History at Tallinn Pedagogical University

PEETER OLESK (b. 1953), literary scholar, Member of the Estonian Parliament

THOMAS ANDREAS PÖDER (b. 1976), doctoral student of theology at University of Tübingen

MATT RIDLEY DPhil, columnist for *Daily Telegraph*

GENOOM

Ühe liigi autobiograafia kahekümne kolmes peatükis

Matt Ridley

Tõlkinud Kalle Hein

VIII

Matt Ridley. *Genome: The Autobiography of a Species in 23 Chapters*. London: Fourth Estate, 1999. 344 pp.

Copyright ©Matt Ridley 1999

Avaldame autori ja kirjastaja nõusolekul.

Vananemine on osutumas üheks neist asjadest, mis on paljude geenide määrata. Ühe spetsialisti hinnangul on inimese genoomis 7000 vananemist mõjutavat geeni ehk kümme protsenti kogu genoomist. Seetõttu oleks jabur rääkida mõnest geenist kui "vananemisgeenist" ja ammu ei saa rääkida ühest ja ainsast "vananemisgeenist". Vananemine on paljude organismi süsteemide enam-vähem üheaegne mandumine; geenid, mis määravad ühe või teise sellise süsteemi funktsioneerimise, võivad põhjustada vananemist ja selles on oma evolutsiooniline loogika. Peaaegu iga inimene võib pärast sigimisiga endasse karistamatult koguda mandumist põhjustavaid mutatsioone.¹⁴²

Ei ole juhus, et teadlaste poolt laboris kasutatavad surematud rakuliinid on pärit vähipatsientidelt. Kõige kuulsam neist, HeLa rakuliin, pärineb emakakaela kasvajast, mida põdes patsient nimega Henrietta Lacks, 1951. aastal Baltimore'is surnud mustanahaline naine. Tema vähirakud paljunevad laboris kultiveerituna nii pööraselt, et tungivad sageli teistesse laboris olevatesse proovidesse ja vallutavad Petri tasse. 1972. aastal jõudsid nad mingil viisil isegi Venemaale ja panid sealsed teadlased arvama, et nad on avastanud uue vähiviiruse. HeLa rakke on kasutatud lastehalvatuse vaktsiini väljatöötamiseks ja nad on käinud kosmoses. Üle maailma kokku arvatuna kaaluvad nad praegu-seks 400 korda rohkem, kui oli Henrietta enda kehakaal. Nad on tähelepanuväärselt surematud. Ja ometi ei ole mitte keegi mitte kunagi tulnud mõttele küsida Henrietta Lacksi või tema perekonnaliikmete nõusolekut — kes olid solvunud, kuuldes tema rakulisest surematusest. Tunnustamaks hilinenultki seda "teaduskangelannat", tähistab Atlanta linn nüüd 11. oktoobril Henrietta Lacksi päeva.

Pole kahtlust, et HeLa rakkudel on suurepärane telomeraas. Kui HeLa rakkudesse sisestada antisenss-RNA-d — s.t RNA-d, mis sisaldab telomeraasi RNA sõnumile täpselt vastupidist sõnumit, nii et see kleepub telomeraasi RNA külge —, siis on tulemuseks telomeraasi blokeerumine ja ta ei saa enam tööd teha.

¹⁴²7000 geeni on välja öelnud George Martin; tsiteeritud teosest S. Austad. *Why we age?* New York: John Wiley, 1997.

HeLa rakud ei ole sellisel juhul enam surematud. Nad raugastuvad ja surevad umbes kahekümne viie jagunemise järel.¹⁴³

Vähk vajab aktiivset telomeraasi. See biokeemiline nooruse ja surematuse eliksiir annab kasvajale jõudu juurde. Ja ometi on vähk kõige ehtsam vanadushaigus. Vähi esinemissagedus tõuseb koos vanuse suurenemisega pidevalt, mõnedel liikidel kiiremini kui teistel, kuid siiski tõuseb: maa peal ei ole ühtegi olendit, kes haigestuks vähki vanas eas väiksema tõenäosusega kui noores eas. Vanus on vähi peamine riskifaktor. Keskkondlikud riskitegurid, näiteks suitsetamine, mõjuvad osaliselt, sest nad kiirendavad vananemisprotsessi: nad kahjustavad kopse, mis vajavad parandamist, ja parandamine vähendab telomeeri pikkust, muutes rakud telomeeri mõttes "vanemaks", kui nad midu oleksid. Eriti vastuvõtlikud vähile on sellised koed, kus kogu elu toimub palju rakujagunemisi, kas siis parandustöödeks või mõnel muul põhjusel: nahk, munandid, rinnad, käärsool, magu, valged verelibled.

Niisiis on meil tegemist paradoksiga. Lühenenud telomeerid tähendavad suurenenud vähiriski, kuid telomeraas, mis hoiab telomeerid pikad, on kasvajale vajalik. Lahendus peitub tõsiasjas, et telomeraasi sisselülitamine on üks hädavajalikke mutatsioone, mis peab aset leidma, et kasvaja muutuks pahaloomuliseks. Nüüd on üsna arusaadav, miks põhjustas telomeraasigeeni kloonimine Geroni poolt firma aktsiahinna hüppelise tõusu, lootuses leida universaalne vähivastane ravim. Telomeraasist jagusamine mõistaks kasvaja enda vanaduse kiire pealetungi piinarikkasse ootusse.

Märkus

Kaks head raamatut vananemisest on Steven Austadi *Why we age?* (John Wiley and Sons, 1997) ja Tom Kirkwoodi *Time of our lives* (Weidenfeld and Nicolson, 1999).

¹⁴³J. Feng *et al.* The RNA component of human telomerase. — *Science* 269 (1995), lk 1236–1241.

15. KROMOSOOM: SUGU

Kõik naised muutuvad oma ema sarnaseks.

See on nende tragöödia. Ühegi mehega seda ei juhtu.

See on nende tragöödia.

Oscar Wilde, *Kui tähtis on olla tõsine*

Prado muuseumis Madridis ripub kaks seitsmeteistkümnenda sajandi õukonnakunstniku Juan Carreño de Miranda maali: "La Monstrua vestida" ja "La Monstrua desnuda" — rõivastega koletis ja alasti koletis. Neilt vaatab vastu lihavalt paks, kuid väga ebakoletislik viieaastane tüdruk nimega Eugenia Martinez Valjejo. On tõepoolest ilmne, et temaga on midagi viltu: ta on tüse, oma ea kohta hiiglaslike mõõtmetega, tal on väikesed käed ja jalad ning veidra kujuga silmad ja suu. Küllap eksponeeriti teda ebardina tsirkuses. Tagantjärele on selge, et ta ilmutab kõiki klassikalisi sümptomeid, mis on omased harva esinevale, Prader-Willi sündroomiks nimetatavale pärilikule haigusele, mille puhul lapsed on sündides lodeva keha ja kahvatu nahaga, keelduvad rinda imemast, kuid söövad end hiljem peaaegu lõhki, saamata näiliselt kunagi kõhtu täis ja minnes seepärast paksuks. On teada juhtum, kus Prader-Willit põdeva lapse vanem avastas, et poest kojusõitmise ajal on laps auto tagaistmel ära söönud naela* toorest sealihast. Selle sündroomiga inimestel on väikesed käed ja jalad, alaarenenud suguorganid ning nad on ka kerge vaimse arengupeatusega. Aeg-ajalt korraldavad nad tujukaid steene, eriti kui nad toidust ilma jätta, kuid nad ilmutavad ka — nagu üks arst väljendus — "erakordset osavust puslede kokkupanekul".¹⁴⁴

Prader-Willi sündroomi identifitseerisid esmakordselt Šveitsi arstid 1956. aastal. See oleks võinud jääda üheks järjekordseks harvaesinevaks geneetiliseks haiguseks, just selliseks, millest ma olen korduvalt lubanud selles raamatus mitte kirjutada, sest GEE-NID EI OLE SELLEKS, ET HAIGUSI PÕHJUSTADA. Kuid selle

*453,6 g. *Tlk.*

¹⁴⁴V. Holm *et al.* Prader-Willi syndrome: consensus diagnostic criteria. — *Pediatrics* 91 (1993), lk 398–401.

konkreetsse geeni juures on midagi väga kummalist. 1980. aastatel märkasid arstid, et Prader-Willi sündroom ilmneb mõnikord samades perekondades kui üks hoopis teistsugune haigus, mis aga on sellest niivõrd erinev, et seda võiks peaaegu Prader-Willi vastandiks nimetada — nimelt Angelmani sündroom.

Harry Angelman töötas Lancashire'is Warringtonis arstina, kui ta esmakordselt taipas, et harvaesineva tõvega patsiendid, keda ta nimetas "nukulasteks", põevad mingit pärilikku haigust. Erinevalt Prader-Willi sündroomiga lastest ei ole nad lodeva, vaid pinges kehaga. Nad on kõhnad, hüperaktiivsed, unetud, väikese pea ja pika lõuaga ning ajavad sageli oma suure keele suust välja. Nad liiguvad jõnkslikult nagu nukud, kuid on rõõmsa meelelaadiga; nad naeratavad pidevalt, ja tihti tabavad neid kramplikud naeruhood. Ent nad ei õpi kunagi rääkima ja on tõsise vaimse alaarenguga. Angelmani lapsi tuleb palju harvemini ette kui Prader-Willi lapsi, kuid mõnikord esineb neid ühes ja samas suguvõsas.¹⁴⁵

Peagi sai selgeks, et nii Prader-Willi kui ka Angelmani sündroomi puhul on puudu üks ja sama jupp 15. kromosoomist. Erinevus seisneb selles, et Prader-Willi sündroomi puhul on puuduolev jupp pärit isa kromosoomist, Angelmani sündroomi puhul aga ema omast. Mehe kaudu edasi antuna ilmutab haigus end Prader-Willi sündroomina, naise kaudu edasi antuna aga Angelmani sündroomina.

Need faktid on karjuvas vastuolus kõigegega, mida me oleme alates Gregor Mendeli ajast geenidest teada saanud. Nad näivad eitavat genoomi digitaalset olemust ja vihjavat sellele, et geen ei ole mitte ainult geen, vaid kannab endas oma päritolu salajast ajalugu. Geen "mäletab", kummast vanemast ta pärineb, sest eostamisel varustatakse ta isa või ema märgiga — otsekui oleks ühelt vanemalt pärit geen kirjutatud kursiivkirjas. Igas rakus, kus see geen on aktiivne, lülitatakse geeni "vermitud"* variant sisse ja teine variant välja. Seepärast avaldub organismis ainult isalt päritud geen (Prader-Willi geeni puhul) või emalt päritud

¹⁴⁵H. Angelman. "Puppet" children. — *Developmental Medicine and Child Neurology* 7 (1965), lk 681–688.

*Ingl. k *imprinted*. *Imprinting*'uks nimetatakse geenide (või ka kromosoomide, genoomi) vanemaspetsiifilist avaldumist järglastel. Eestikeelses kirjanduses kasutatakse ka otselaenu: *imprinting*, *imprinditud* (geen) jne. *Tlk*.

geen (Angelmani geeni puhul). Kuidas see juhtub, on ikka veel peaaegu täiesti arusaamatu, ehkki selgus hakkab juba koitma. Miks see juhtub, on ühe ebatavalise ja julge evolutsiooniteooria teema.

1980. aastate lõpus tegid kaks teadlasterühma, üks Philadelphia ja teine Cambridge'is, üllatava avastuse. Nad püüdsid luua ühevanemalist hiirt — hiirt, kellele oleks ainult üks vanem. Et otsene kloonimine keharakust oli hiirte puhul tol ajal võimatu (pärast Dollyt on olukord kiiresti muutumas), siis vahetas Philadelphia tööriühm ära kahe viljastatud munaraku "esituomad". Kui munarakk seemneraku poolt viljastatakse, siseneb seemneraku kromosoomide sisaldav tuum munarakku, kuid ei segune kohe munaraku tuumaga: neid kahte tuuma nimetatakse "esituumadeks". Osav teadlane võib oma pipetiga sinna sisse hiilida, seemneraku esituuma välja imeda ja asendada selle mõne teise munaraku esituumaga — ning vastupidi. Tulemuseks on kaks elujõulist munarakku, millest ühel on — geneetilises mõttes — kaks isa ja mitte ühtegi ema ning teisel kaks ema ja mitte ühtegi isa. Cambridge'i tööriühm kasutas pisut teistsugust tehnikat ja saavutas sama tulemuse. Kuid kummalgi juhul ei arenenud sellised looted korralikult ja surid peagi emaüas.

Kahe emaga hiire puhul oli loote endaga kõik korras, kuid ta ei suutnud valmistada platsentat, mille abil end elus hoida. Kahe isaga hiire puhul kasvas loode suure ja korraliku platsenta ning enamiku embrüot ümbritsevad membraanid. Ent sees, kus pida- nuks olema loode, oli vaid korratu rakutemp, millel oli võimatu eristada pead.¹⁴⁶

Need tulemused viisid ebatavalise järelduseni. Isalt päritud geenid vastutavad platsenta moodustamise eest; emalt päritud geenid teevad valmis suurema osa lootest, eelkõige pea ja aju. Miks peaks see nii olema? Viis aastat hiljem arvas tollal Oxfordis töötanud David Haig vastust teadvat. Ta oli hakanud tõlgendama imetaja platsentat uue nurga alt: ta ei vaadelnud seda kui ema organit, mille ülesanne on loodet toita, vaid pigem kui loote organit, mille ülesanne on parasiteerida ema verevarustusel ja mitte

¹⁴⁶J. McGrath, D. Solter. Completion of mouse embryogenesis requires both the maternal and paternal genomes. — *Cell* 37 (1984), lk 179–183; S. C. Barton, M. A. H. Surami, M. L. Norris. Role of paternal and maternal genomes in mouse development. — *Nature* 311 (1984), lk 374–376.

lubada selle käigus mingit vastuseisu. Ta märkas, et platsenta sõna otseses mõttes puurib ennast ema veresoontesse, sundides neid laienema, ning toodab seejärel hormoone, mis tõstavad ema vererõhku ja vere suhkrusisaldust. Ema reageerib selle sissetungiga võitlemiseks oma insuliinitaseme tõstmisega. Ent kui lootel kõnealune hormoon mingil põhjusel puudub, ei ole emal vaja oma insuliinitaset tõsta ja järgneb normaalne rasedus. Teisisõnu, ehkki emal ja lootel on ühine eesmärk, vaidlevad nad ägedalt ja üksikasjalikult selle üle, kui suure osa ema ressurssidest peaks loode endale saama — täpselt samuti, nagu nad teevad hiljem lapse emapiimast võõrutamise ajal.

Ent loode on osalt tehtud ema geenide abil ja seetõttu ei oleks üllatav, kui need geenid avastaksid endas n-ö huvide konflikti. Looote isapoolsetel geenidel seda muret ei ole. Ema huvid ei lähe neile korda, vähemalt niikaua, kui ta neile ulalust pakub. Kui hetkeks antropomorfismi kalduda, siis ei usu isa geenid, et ema geenid teeksid valmis piisavalt vallutushimulise platsenta; nii teevad nad selle töö ise ära. Seepärast ongi platsenta geenidel tugev isa märk küljes, nagu selgus kahe isaga loodete puhul.

Haigi hüpotees sisaldas ennustusi, millest paljud osutusid peagi tõeks. Eelkõige oletas ta, et munevatel loomadest sellist vermimist ei esine, sest munas oleval rakul ei ole võimalik mõjutada investeerimist, mille ema rebu suuruse osas teeb: ta saadetakse kehast välja enne, kui ta jõuab emaga manipuleerima hakata. Samamoodi ei tohiks isegi kukrulistel, näiteks kangurul, kellel on platsenta asemel kukkur, Haigi hüpoteesi kohaselt vermitud geene olla. Praeguse seisuga näib Haigil õigus olevat. Vermimine on iseloomulik platsentaga imetajatele ja taimedele, mille seemned saavad toitu vanemtaimelt.¹⁴⁷

Vähe sellest — peagi märkis Haig võidurõõmsalt, et üks äsja hiirel avastatud vermitud geenide paar ilmus välja täpselt selles rollis, nagu ta oli oodanud: see valitses embrüonaalset kasvu. IGF2 on insuliiniga sarnanev miniatuurne valk, mida teeb üksainus geen. See on levinud arenevates loodetes ja lülitatakse välja täiskasvanutes. IGF2R on valk, mille külge IGF2 seni veel teadmata eesmärgil kinnitub. Võimalik, et IGF2R on olemas lihtsalt selleks, et oleks võimalik IGF2-st lahti saada. Ja ennäe imet, nii IGF2 kui ka IGF2R-i geenid on vermitud: esimene neist

¹⁴⁷D. Haig, M. Westoby. Parent-specific gene expression and the triploid endosperm. — *American Naturalist* 134 (1989), lk 147–155.

avaldub ainult isapoolsel kromosoomil, teine ainult emapoolsel. Näib väga sedamoodi, et tegemist on väikese võistlusega loodet kasvama julgustavate isapoolsete geenide ja seda kasvu mõõdukusele manitsevate emapoolsete geenide vahel.¹⁴⁸

Haigi teooria näeb ette, et vermitud genee leitakse üldjuhul just selliste antagonistlike paaridena. Mõnedel juhtudel, isegi inimese puhul, näib see tõepoolest nii olevat. Inimese *IGF2* geen 11. kromosoomil on isapoolse verminguga ja kui keegi pärrib juhtumisi kaks isapoolset koopiat, tabab teda Beckwith-Wiedemanni sündroom, mille puhul süda ja maks kasvavad liiga suureks ning levinud on algkudede kasvavad. Ehkki inimese *IGF2R* ei ole vermitud, näib siiski olemas olevat emapoolse verminguga geen *H19*, mis vastandub *IGF2*-le.

Kui vermitud geenid on olemas ainult selleks, et teineteisega võidelda, siis peaks olema võimalik nad mõlemad välja lülitada ja kõigel sellel ei oleks loote arengule mitte mingisugust mõju. See ongi võimalik. Kui igasugune vermine elimineerida, on tulemuseks normaalsed hiired. Me oleme tagasi 8. kromosoomi tuttavale maastikule, kus geenid on isekad ja teevad asju, mille puhul nad lähtuvad iseenda, mitte kogu organismi huvidest. On peaaegu kindel, et verimises ei ole midagi olemuslikult eesmärgipärast (ehkki paljud teadlased on ka just seda arvanud); see on veel üks illustratsioon iseka geeni ja eriti sugulise antagonismi teooriale.

Kui isekate geenide üle mõtlema hakata, tuleb pähe päris huvitavaid uitmõtteid. Näiteks selline. Isapoolsete geenide mõju all olevad looted käituksid võib-olla teisiti, kui nad jagaksid emaüska lihaste õdede-vendadega või kui nad jagaksid emaüska loodetega, kellel on eri isad. Viimasel juhul oleks neil vahest rohkem isekaid isapoolseid genee. Olles selle mõtte ära mõelnud, oli suhteliselt lihtne minna üle tegudele ja kontrollida seda oletust loodusliku eksperimendi käigus. Mitte kõik hiired ei ole ühesugused. Mõnedel hiireliikidel, näiteks *Peromyscus maniculatus*'el, paarituvad emased vahettegematult ja kõikides pesakondades on tavaliselt eri isaste eostatud hiirebeebisid. Teistel liikidel, näiteks *Peromyscus polionatus*'el, on emased rangelt monogaam-

¹⁴⁸D. Haig, C. Graham. Genomic imprinting and the strange case of the insulin-like growth factor II receptor. — *Cell* 64 (1991), lk 1045–1046.

sed ja kõikides pesakondades on lihased õed-vennad, kellel on nii ema kui ka isa ühised.

Niisiis, mis juhtub, kui ristata *P. maniculatus* *P. polionatus*'ega? Sõltub sellest, kummast liigist on isa ja kummast ema. Kui isa on valimatult partnereid vahetav *P. maniculatus*, sünnivad hiiglaslike mõõtmetega beebid. Kui isa on monogaamne *P. polionatus*, sünnivad tillukesed beebid. Mõistate, mis toimub? Isapoolsed *maniculatus*'e geenid, uskudes sattuvat ühte üska koos konkurentidega, kes pole isegi nende sugulased, on valiku toimel õppinud võitlema oma osa eest ema ressursidest oma kaasloomade arvelt. Emapoolsed *maniculatus*'e geenid, uskudes leidvat oma üsast lootet, kes võitlevad visalt tema ressurside pärast, on valiku toimel õppinud vastu hakkama. *Polionatus*'e üsa rahumeelsesemas keskkonnas kohtavad isalt pärit agressiivsed *maniculatus*'e geenid üksnes sümboolset vastupanu ja nii võidavadki nad oma iseäraliku lahingu: hiirebeebi on suur, kui tal on promiskuiteetne isa, ja väike, kui tal on promiskuiteetne ema. See on väga stiilipuhas vermimisteooria demonstratsioon.¹⁴⁹

Olgu see lugu kui kena tahes, ikkagi ei saa seda jutustada ilma mõõndusteta. Võimalik, et nagu paljud teisedki väga veetlevad teooriad, on see liiga ilus, et olla tõsi. Eelkõige ennustab ta ühte asja, mis ei ole tõeks osutunud: et vermitud geenid evolveeruvad suhteliselt kiiresti. Seda seepärast, et suguline antagonism pidavat käivitama molekulaarse võidurelvastumise, millest kumbki saab tänu oma ajutistele pealejäämistele kasu. Vermitud geenide liikhaaval võrdlemine seda ei kinnita. Pigem näivad vermitud geenid evolveeruvat üsna aeglaselt. Tundub üha rohkem sedamoodi, et Haigi teooria seletab mõnda, kuid mitte kõiki vermimise juhtumeid.¹⁵⁰

Vermimisega kaasneb üks huvitav nähtus. Mehel kannab 15. kromosoomi emalt päritud koopia märki, mis tuvastab selle kui emalt tulnu, ent kui mees annab selle edasi oma pojale või

¹⁴⁹W. Dawson. Fertility and size inheritance in a *Peromyscus* species cross. — *Evolution* 19 (1965), lk 44–55; R. Mestel. The genetic battle of the sexes. — *Natural History* 107 (1998), lk 44–49.

¹⁵⁰L. D. Hurst, G. T. McVean. Growth effects of uniparental disomies and the conflict theory of genomic imprinting. — *Trends in Genetics* 13 (1997), lk 436–443; L. D. Hurst. Evolutionary theories of genomic imprinting. — W. Reik, A. Surani (toim.). *Genomic imprinting*. Oxford: Oxford University Press, 1997, lk 211–237.

tütrele, peab see mingil viisil omandama märgi, mis tuvastab selle kui temalt, isalt tulnu. See peab muutuma emapoolsest isapoolseks; ja ema puhul vastupidi. Me teame, et see muutus toimub, sest väikesel osal Angelmani sündroomiga inimestest ei ole kummagi kromosoomi juures midagi ebatavalist peale selle, et nad mõlemad käituvad nii, nagu oleksid pärit isalt. Need on juhtumid, mille puhul muutus jäi toimumata. Nende juuri tuleb otsida eelmises põlvkonnas aset leidnud mutatsioonidest, mis mõjutavad sellist asja nagu vermimiskeskus — see on väike DNA lõik, mis asub kummagi asjaomase geeni lähedal ja kinnitab mingil viisil kromosoomile isa märgi. Märgistamine seisneb ühe geeni metüleerimises, just sellises, nagu me kohtasime 8. kromosoomi juures.¹⁵¹

C-“tähe” metüleerimine, nagu te mäletate, on vahend, mille abil geenid sunnitakse vaikima, ja see aitab isekat DNA-d koduarestis hoida. Kuid loote varases arengujärgus, nn blastotsüsti moodustumise ajal, metülatsioon eemaldatakse ja taastatakse järgmises arengustaadiumis, mida nimetatakse gastrulatsiooni. Vermitud geenidel õnnestub mingil viisil sellest protsessist pääseda. Nad suudavad demetüleerimisele vastu panna. On intrigeerivaid vihjeid selle kohta, kuidas see neil korda läheb, kuid mitte midagi kindlat.¹⁵²

Vermitud geenide pääsemine demetüleerimisest on — nagu me nüüd teame — ainus asi, mis seisis palju aastaid teaduse ja imetajate kloonimise vahel. Kärnkooni klooniti võrdlemisi hõlpsalt sel teel, et viidi keharakkudest pärit geenid viljastatud munarakku, kuid imetajate puhul ei läinud see läbi, sest emaste keharakkude genoomis on mõned eluliselt tähtsad geenid metüleerimise teel välja lülitatud ja isaste keharakkude genoomis on välja lülitatud teised geenid — vermitud geenid. Niisiis reageerisid teadlased vermimise avastamisele enesekindla teatega, et imetajate kloonimine on võimatu. Kloonitud imetajal oleks sündides kõik tema vermitud geenid mõlemal kromosoomil kas sisse või välja lülitatud, mis ajaks looma rakkude poolt vajatavad

¹⁵¹B. Horsthemke. Imprinting in the Prader-Willi / Angelman syndrome region on human chromosome 15. — W. Reik, A. Surani (toim.). *Genomic imprinting*. Oxford: Oxford University Press, 1997, lk 177–190.

¹⁵²W. Reik, M. Constancia. Making sense or antisense? — *Nature* 389 (1997), lk 669–671.

annused lootusetult sassi ja teeks arengu võimatuks. "Loogiline järeldus on," kirjutasid verimise avastanud teadlased,¹⁵³ "et imetajate edukas kloonimine somaatilise raku tuumade abil on ebatõenäoline."

Siis astus 1997. aasta algul ootamatult meie ette kloonitud šoti lamma Dolly. Kuidas täpselt temal ja tema järel tulnutel õnnestus verimisprobleemist mööda hiilida, jääb mõistatuseks isegi tema loojatele, kuid näib, et miski selle protseduuri käigus tema rakkudele osaks saanud kohtlemisest kustutas kõik geneetilised märgid.¹⁵⁴

15. kromosoomi vermitud piirkond katab ligikaudu kaheksa geeni. Üks neist põhjustab rikki minnes Angelmani sündroomi: seda geeni nimetatakse *UBE3A*-ks. Kaks vahetult selle geeni kõrval olevat geeni on rikki minnes Prader-Willi sündroomi põhjustajate kandidaadid; ühte nimetatakse *SNRPN*-iks ja teist *IPW*-ks. Võimalik, et on ka teisi, kuid oletagem hetkeks, et süüdlane on *SNRPN*.

Need haigused ei ole siiski mitte alati tingitud mutatsioonist ühes neist geenidest, vaid vahel ka hoopis teistsugusest äpardusest. Kui naise munasarjas moodustub munarakk, saab see tavaliselt igast kromosoomist ühe koopia, kuid mõnel harval juhul jääb mõni vanemkromosoomi paar lahknemata ja munarakku satub kaks koopiat. Pärast spermiga viljastumist on lootel nüüd kolm selle kromosoomi koopiat, kaks emalt ja üks isalt. See on eriti tõenäoline vanemate emade puhul ja lõpeb enamasti viljastatud munaraku hukuga. Embrüo võib areneda elujõuliseks looteks ja püsida pärast sündi elus rohkem kui mõni päev ainult juhul, kui kolmekordistunud on kõige väiksem, 21. kromosoom — selle tulemuseks on Downi sündroom. Teistel juhtudel lööb lisakromosoom rakkude biokeemia nii sassi, et areng ebaõnnestub.

Enamikul juhtudel on aga organismil, enne kui asi nii kaugel jõuab, oma meetod selle kolmikuprobleemi lahendamiseks. Ta "kustutab" ühe kromosoomi sootuks, jättes alles kaks, nagu pidigi algsest olema. Keerukus seisneb selles, et ta teeb seda juhuslikult. Ta ei saa olla kindel, kas ta kustutab ühe kahest ema-

¹⁵³J. McGrath, D. Solter. Completion of mouse embryogenesis requires both the maternal and paternal genomes. — *Cell* 37 (1984), lk 179–183.

¹⁵⁴R. Jaenisch. DNA methylation and imprinting: why bother? — *Trends in Genetics* 13 (1997), lk 323–329.

poolsest kromosoomist või hoopis ühe ja ainsa isapoolse. Juhusliku kustutamise puhul on selleks kuuekümmne kuue protsendilise tõenäosusega emapoolne kromosoom, kuid juhtub ka äpardusi. Kui ta kustutab eksikombel isapoolse kromosoomi, jätkab loode rõõmsalt oma eluteed kahe emapoolse kromosoomiga. Enamikul juhtudel ei ole sellel vähimatki tähtsust, ent kui kolmekordistunud kromosoom kannab numbrit 15, siis näete kohe, mis järgneb. Avaldub kaks *UBE3A*, emapoolselt vermitud geeni koopiat ja mitte ühtegi *SNRPN*-i, isapoolselt vermitud geeni koopiat. Tulemuseks on Prader-Willi sündroom.¹⁵⁵

Pealtnäha ei ole *UBE3A* kuigi huvitav geen. Selle valguline produkt on teatud tüüpi "E3 ubikvitiini ligaas"; need kuuluvad mõnedes naha- ja lõmfirakkudes valgulist tööd tegevasse ebamäärasesse keskklassi. Siis avastasid 1997. aasta keskel kolm eri teadlasterühma ootamatult, et *UBE3A* on nii hiirtel kui ka inimestel sisse lülitatud ajus. See oli nagu välg selgest taevast. Nii Prader-Willi kui ka Angelmani sündroomi sümptomid osutavad sellele, et nende ohvrite aju juures on midagi ebatavalist. Veelgi hämmastavam on aga veenvate tõendite olemasolu selle kohta, et ka teised vermitud geenid on ajus aktiivsed. Eelkõige väärib märkimist, et suur osa eesajust näib olevat hiirtel ehitatud emapoolselt vermitud geenide poolt, samas kui enamiku aju allosas asuvast hüpotaalamusest on ehitatud isapoolselt vermitud geenid.¹⁵⁶

See tasakaalunihe avastati tänu ühele teravmeelsele teaduslikule eksperimendile: tänu "kimäärsete" hiirte loomisele. Kimäärid on kahe geneetiliselt iseseisva isendi kokkusulandatud organismid. Neid tekib ka loomulikult teel — võimalik, et olete mõnd kohanud või olete koguni ise üks selline, ehkki te ei saaks seda teada ilma oma kromosoomide üksikasjaliku uurimiseta. Kaks geneetiliselt iseseisvat loodet sulanduvad juhtumisi kokku ja kasvavad üles, nagu oleksid nad üks. Mõelge neist kui ühe-

¹⁵⁵S. B. Cassidy. Uniparental disomy and genomic imprinting as causes of human genetic disease. — *Environmental and Molecular Mutagenesis* 25, kaasanne 26 (1995), lk 13–20; T. Kishino, J. Wagstaff. Genomic organisation of the *UBE3A/E6-AP* gene and related pseudogenes. — *Genomics* 47 (1998), lk 101–107.

¹⁵⁶Y. Jiang, T.-F. Tsai, J. Bressler, A. L. Beaudet. Imprinting in Angelman and Prader-Willi syndromes. — *Current Opinion in Genetics and Development* 8 (1998), lk 34–42.

munaraku kaksikute vastanditest: mitte kaks keha ühe ja sama genoomiga, vaid kaks genoomi ühes kehas.

Võrdlemisi lihtne on laboris teha hiire kimääre, sulandades ettevaatlikult kokku kahe varajase loote rakud. Ent teravmeelne Cambridge'i meeskond sai hakkama sellega, et sulandas normaalse hiireloote kokku embrüoga, mis oli tehtud munaraku "viljastamise" teel teise munaraku tuumaga, nii et sellel olid ainult emapoolsed geenid ja mitte mingisugust isapoolset panust. Tulemuseks oli ebatavaliselt suure peaga hiir. Kui needsamad teadlased valmistasid kimääri normaalsest lootest ja ainult isalt saadud lootest (s.t lootest, mis oli kasvatatud munarakust, mille tuum oli asendatud kahe spermi tuumaga), oli tulemus vastupidine: suure keha ja väikese peaga hiir. Olles varustanud emapoolsed rakud spetsiaalsete raadiosaatjate biokeemiliste vastetega, mis edastasid signaale oma asukoha kohta, õnnestus neil teha tähelepanuväärne avastus, nimelt et suure osa juttkehast, suuraju koorest ja hipokampusest valmistavad hiire ajus järjekindlalt need emapoolsed rakud, aga et hüpotaalamusest hoitakse need rakud eemale. Suuraju koor on koht, kus töödeldakse sensoorset informatsiooni ja toodetakse käitumist. Isapoolseid rakke tuleb peajus seevastu suhteliselt harva ette, ent palju sagedasemad on nad lihastes. Seal, kus neid ajus siiski leidub, aitavad nad kaasa hüpotaalamuse, väikeajumandli (*amygdala*) ja preoptilise piirkonna arengule. Need piirkonnad moodustavad ühe osa "limbilisest süsteemist" ja vastutavad emotsioonide kontrollimise eest. Ühe teadlase, Robert Triversi arvates peegeldab see erinevus tõsiasi, et suuraju koore ülesanne on teha koostööd emapoolsete sugulastega, samas kui hüpotaalamus on isekuse organ.¹⁵⁷

Teisisõnu, kui me peame uskuma, et platsenta on elund, mille valmistamist isa geenid ei usalda ema geenidele, siis suuraju koor on elund, mille valmistamist ema geenid ei usalda isa geenidele. Kui me sarnaneme hiirtega, siis on võimalik, et me käime ringi oma ema mõtete ja isa tujudega (niivõrd, kui mõtted ja tujud on üldse päritavad). 1998. aastal tuli hiirtel päevavalgele veel

¹⁵⁷N. D. Allen, K. Logan, G. Lally, D. J. Drage, M. Norris, E. B. Keverne. Distribution of pathenogenetic cells in the mouse brain and their influence on brain development and behaviour. — *Proceedings of the National Academy of Sciences of the USA* 92 (1995), lk 10782–10786; R. Trivers, A. Burt (ilmumas). *Kinship and genomic imprinting*.

üks vermitud geen, millel on tähelepanuväärne omadus määrata hiire emalikkude käitumist. Hiired, kellel see Mest'i nimeline geen on terve, on oma poegadele head ja hoolitsevad emad. Emasel hiired, kellel selle geeni töötav koopia puudub, on samuti normaalsed, ainult et emana on nad kohutavad. Nad ei oska korralikku pesa ehitada, nad ei tassi oma poegi pessa tagasi, kui nood rändama lähevad, nad ei hoiu poegi puhtana ja üleüldse tundub, et nad ei hooli neist. Tavaliselt nende pojad surevad. Seletamatul kombel on see geen päritav isaliinis. Ainult isalt päritud variant funktsioneerib; ema oma jääb passiivseks.¹⁵⁸

Haigi teooria, mis puudutab loote kasvamisega seotud konfliktit, ei seleta neid fakte kuigi hõlpsalt. Kuid Jaapani bioloogil Yoh Iwasal on teooria, mis seda teeb. Ta väidab, et kuna isa sugukromosoom määrab järglase soo — kui ta annab Y-kromosoomi asemel edasi X-kromosoomi, on järglane naissoost — siis leidub isapoolseid X-kromosoomide ainult naistes. Seepärast peaks just naistele iseloomulik käitumine avalduma üksnes isapoolsetelt kromosoomidelt. Kui see avalduks ka emapoolsetelt X-kromosoomidelt, võiks see ka meestes esile tulla või naistes üle avalduda. Seepärast on igati mõistlik arvata, et emalik käitumine peaks olema isapoolsetelt vermitud.¹⁵⁹

Kõige paremini tõestab selle idee õigsust üks ebaharilik looduslik eksperiment, mida uuris David Skuse koos kolleegidega Lapse Tervise Instituudis Londonis. Skuse tegi kindlaks kaheksakümmend naist ja tüdrukut vanuses kuus kuni kaksikümmend viis eluaastat, kes põdesid Turneri sündroomi — haigust, mille kutsuvad esile X-kromosoomi või mõne selle osa puudumine. Meestel on ainult üks X-kromosoom ja naised hoiavad ühe oma kahest X-kromosoomist kõikides rakkudes väljalülitatuna, seepärast ei tohiks Turneri sündroom põhimõtteliselt arengut eriti mõjutada. Tõepoolest, Turneri sündroomiga tüdrukud on normaalse mõistuse ja välimusega. See-eest on neil aga sageli probleeme "sotsiaalse kohanemisega". Skuse ja tema kolleegid otsus-

¹⁵⁸G. Vines. Where did you get your brains? — *New Scientist*, 3. mai 1997, lk 34–39; L. Lefebvre, S. Viville, S. C. Barton, F. Ishino, E. B. Keverne, M. A. Surani. Abnormal maternal behaviour and growth retardation associated with loss of the imprinted gene Mest. — *Nature Genetics* 20 (1998), lk 163–169.

¹⁵⁹M. Pagel. Mother and father in surprise genetic agreement. — *Nature* 397 (1999), lk 19–20.

tasid võrrelda kahte liiki Turneri sündroomiga tüdrukuid: neid, kellel puudub isapoolne X-kromosoom ja neid, kellel puudub emapoolne X-kromosoom. Kaksikümend viis tüdrukut, kellel puudus emapoolne kromosoom, olid tunduvalt paremini kohanenud, "suurepärase verbaalsete ja kõrgemat järku eksekutiiv-funktsionaalsete võimetega, mis vahendavad sotsiaalseid suhteid", kui viiskümend viis tüdrukut, kellel puudus isapoolne kromosoom. Skuse ja ta kolleegid jõudsid sellisele järeldusele pärast seda, kui olid lasknud lastel ära teha standardsed kognitiivsustestid ja jaganud nende vanematele laiali küsimustikud, et hinnata sotsiaalset kohanemist. Küsimustikus päriti vanematelt, kas nende laps ei ole teadlik teiste inimeste tunnetest, ei saa aru, kui teised on ärritunud või vihased, ei märka oma käitumise mõju teistele pereliikmetele, nõuab väga tungivalt, et inimesed oma aega temale pühendaksid, kas temaga on raske arukat juttu ajada, kui ta on ärritunud, kas ta solvab ebateadlikult oma käitumisega inimesi, ei reageeri käskudele, ja muid seesuguseid asju. Vanemad pidid vastuseks kirjutama kas 0 ("ei ole üldse tõsi"), 1 ("üsna või mõnikord tõsi") või 2 ("täiesti või sageli tõsi"). Seejärel arvati kõigi kaheteistkümne küsimuse vastused kokku. Kõigi Turneri sündroomiga tüdrukute punktisumma oli suurem kui normaalsel tüdrukutel ja poistel, kuid neil, kellel puudus isapoolne X-kromosoom, oli see üle kahe korra suurem kui neil, kellel puudus emapoolne X-kromosoom.

Järeldus on see, et kusagil X-kromosoomil on vermitud geen, mis on tavaliselt sisse lülitatud ainult isapoolsel koopial, ja et mingil viisil soodustab see geen sotsiaalse kohanemise väljaarenemist — näiteks selles osas, mis puudutab võimet mõista teiste inimeste tundeid. Skuse ja ta kolleegid töid selle kohta lisatõendeid, uurides lapsi, kellel puudus ainult osa ühest X-kromosoomist.¹⁶⁰

Sellest uuringust järeldub kaks erakordselt olulist asja. Esiteks seletab ta fakti, et autism, düsleksia, keelepuue ja teised sotsiaalsed probleemid on poiste puhul palju sagedasemad kui tüdrukute puhul. Poiss saab ainult ühe X-kromosoomi — emalt, seega saab ta eeldatavalt sellise, mis on emapoolse verminguga ja millel kõnealune geen on välja lülitatud. Selle kirjutise valmi-

¹⁶⁰D. H. Skuse *et al.* Evidence from Turner's syndrome of an imprinted locus affecting cognitive function. — *Nature* 387 (1997), lk 705–708.

mise ajaks ei olnud see geen veel lokaliseeritud, kuid on teada, et X-kromosoomil on vermitud gene.

Kuid teiseks — ja palju üldisemas plaanis — hakkab meile koitma mõneti naeruväärse vaidluse lõpp sooliste erinevuste üle, mis on väldanud kogu kahekümnenda sajandi lõpuosa ja vastandanud looduse ning kasvatus. Kasvatuse pooldajad on püüdnud eitada üldse igasugust looduse rolli, samas kui looduse pooldajad on harva eitanud kasvatus. Küsimus ei ole selles, kas kasvatus mängib mingit rolli, sest ükski vähegi arukas inimene ei ole teadaolevalt seda kunagi eitanud, vaid selles, kas loodus mängib üldse mingisugust rolli. Kui minu üheaastane tütar avastas ühel päeval, kui ma seda peatükki kirjutasin, mängu-lapsevankrist plastmassist beebi, tõi ta kuuldavale seda sorti rõõmsad kilked, mida tema vend oli samas vanuses hoidnud mööduvatele traktoritele. Nagu paljudel teistelgi lapsevanematel oli ka minul raske uskuda, et see oli tingitud ainuüksi mingitest ebateadlikest sotsiaalsetest mõjutustest, mis me olime lasknud talle osaks saada. Poistel ja tüdrukutel on juba iseseisva käitumise esimestest päevadest peale läbinisti erinevad huvid. Poisid on võistlushimulisemad, rohkem huvitatud masinatest, relvadest ja tegudest. Tüdrukud on rohkem huvitatud inimestest, rõivastest ja sõnadest. Julgemalt väljendudes — see ei tule mitte ainult kasvatus, et meestele meeldivad maakaardid ja naistele romaanid.

Igal juhul on puhta kasvatus pooldajad läbi viinud täiusliku, ehkki ebateadlikult julma eksperimendi. 1960. aastatel lõppes Ameerika Ühendriikides käpardlik ümberlõikamine ühe poisi jaoks raskelt vigastatud peenisega, mille arstid otsustasid amputeerida. Võeti vastu otsus püüda muuta poiss kastreerimise ning kirurgilise ja hormonaalraviga tüdrukuks. Johnist sai Joan; ta kandis kleite ja mängis nukkudega. Temast sai noor naine. 1973. aastal väitis freudistlik psühholoog John Money valju meediakära laineharjal, et Joan on hästi kohanenud noor naine ja et tema juhtum teeb lõpu kõikidele spekulatsioonidele: soorollid on konstrueeritud sotsiaalselt.

Kuni 1997. aastani ei kontrollinud keegi fakte. Kui Milton Diamond ja Keith Sigmundson Joani üles otsisid, leidsid nad eest mehe, kes oli õnnelikus abielus naisega. Tema suust kõlanud lugu oli väga erinev Money jutustatust. Ta oli end lapsena alati millegipärast väga õnnetuna tundnud, oli alati tahtnud kanda pükse, seltsida poistega ja urineerida püsti seistes. Nelja-

teistkümneaastaselt rääkisid vanemad talle, mis temaga oli juhtunud, ja ta tundis suurt kergendust. Ta lõpetas hormonaalse ravi, muutis nime uuesti Johniks, asus taas elama mehena, lasi rinnad eemaldada ja kahekümne viie aastaselt abiellus ühe naisega ning adopteeris tema lapsed. Ehkki teda oli peetud tõestuseks selle kohta, et soorollid on määratud sotsiaalselt, tõestas ta hoopis vastupidist: et loodus mängib soo puhul oma osa. Zooloogiast pärit tõendid on alati sellele osutanud: isaste käitumine on enamiku liikide puhul järjekindlalt emaste omast erinev ja selles erinevuses sisaldub kaasasündinud komponent. Aju on kaasasündinud sooga organ. Genoomi, vermitud geenide ja sooga seotud käitumise geenide poolt pakutavad tõendid viitavad nüüd samale järeldusele.¹⁶¹

Märkus

Hea verimisteemaline artiklikogumik on Wolf Reiki ja Azim Surani *Genomic imprinting* (Oxford University Press, 1997). Soolisi erinevusi käsitlevad paljud raamatud, kaasa arvatud minu enda *The Red Queen* (Viking, 1993).

¹⁶¹M. Diamond, H. K. Sigmundson. Sex assignment at birth: long-term review and clinical implications. — *Archives of Pediatric and Adolescent Medicine* 151 (1997), lk 298–304.

16. KROMOSOOM: MÄLU

Pärilikkus hoolitseb iseenda masinavärgi muutumise eest.

James Mark Baldwin, 1896

Inimese genoom on raamat. Olles selle hoolikalt otsast lõpuni läbi lugenud ja võtnud arvesse verimimiseaolised anomaaliad, võiks osav meistriimees valmis teha tervikliku inimorganismi. Kui anda mõnele tublile tänapäeva Frankensteinile õiged vahendid selle raamatu lugemiseks ja tõlgendamiseks, võiks ta niisuguse vägitükiga hakkama saada küll. Aga mis edasi? Ta oleks valmis teinud inimorganismi ja täitnud selle elueliksiiriga, kuid selleks, et see tõeliselt elus oleks, peaks see tegema midagi enamat kui vaid eksisteerima. Ta peaks kohanema, muutuma, reageerima. Ta peaks saavutama iseseisvuse. Ta peaks väljuma Frankenstein kontrolli alt. Teatud mõttes peavad geenid, sarnaselt tolle õnnetu meditsiinitudengiga Mary Shelley loost, kaotama kontrolli oma loomingu üle. Nad peavad ta vabaks laskma, et ta leiaks elus ise oma tee. Genoom ei ütle südamele, millal lütua, ega silmale, millal pilkuda, ega vaimule, millal mõtelda. Isegi kui geenid tõepoolest määravad üllatava täpsusega mõned isiksuse, intelligentsuse ja inimloomuse parameetrid, siis teavad nad, millal oma volitused edasi delegeerida. Siin, 16. kromosoomil, asuvad mõned suured delegeerijad: geenid, mis teevad võimalikuks õppimise ja mälu.

Meie, inimesed, võime üllatavalt suurel määral olla geenide dikteeritud, kuid veelgi rohkem oleme määratud selle poolt, mida me elu jooksul õppinud oleme. Genoom on informatsiooni töötlev arvuti, mis tõmbab loodusliku valiku teel maailmast kasulikku informatsiooni ja kasutab seda informatsiooni oma ülesehitustöös. Evolutsioon on selle info töötlemisel lihtsalt kohutavalt aeglane, vajades igaks muudatuseks mitut põlvkonda. Pole siis ime, et genoom on leidnud olevat kasuliku leiutada palju kiirem masin — aju —, mille ülesanne on tõmmata maailmast informatsiooni minutite või sekunditega ja kanda see informatsioon üle käitumisele. Teie genoom varustab teid närvidega, mis ütlevad teile, kui teie käsi on kuum. Teie aju varustab teid tegevusega, mille tulemusena te tõmbate käe pliidi kohalt ära.

Õppimise teema kuulub närviteaduste ja psühholoogia valdkonda. Õppimine on instinkti vastand. Instinkt on geneetiliselt

määratud käitumine; õppimine on kogemuse poolt muudetud käitumine. Neil kahel on vähe ühist, vähemalt püüdis biheivioristliku psühholoogia koolkond suurema osa kahekümnendast sajandist meid kõiki seda uskuma panna. Kuid miks on mõned asjad õpitud ja teised instinktiivsed? Miks on keel instinkt, samas kui murre ja sõnavara on õpitud? James Mark Baldwin, selle peatüki kangeline, oli ülemöödunud sajandi Ameerika vähetuntud evolutsiooniteoreetik, kes esitas 1896. aastal kirjutatud kokkuvõttes artiklis sisutiheda ja filosoofilise argumentatsiooni, millel oli tol ajal või õigupoolest kõikidel aegadel järgneva üheksakümne ühe aasta jooksul vähe mõju. Ent õnneliku juhusel tahtel tõi 1980. aastate lõpul üks arvutiteadlaste rühm ta tundmatusest välja, sest oli leidnud, et tema argumendid puudutavad otseselt nende probleemi, mis seisnes arvuti õppima õpetamises.¹⁶²

Baldwin maadles küsimusega, miks on mingi asi indiviidi poolt eluajal õpitav, mitte instinktina ette programmeeritud. On üldlevinud arvamus, et õppimine on hea, instinkt aga halb — või õigemini, et õppimine on edumeelne ja instinkt midagi primitiivset. Seepärast on tõsiasi, et me peame õppima kõikvõimalikke asju, mida loomad oskavad iseenesest, märk inimese kuulumisest kõrgemasse kategooriasse. Tehisintellekti uurijad võtsid seda traditsiooni järgides kiiresti sihikule õppimise: nende eesmärk oli universaalne õppiv masin. Kuid tegemist on lihtsalt faktivega. Inimesed saavutavad instinkti abil samu asju mis loomadki. Me roomame, seisame, kõnnime, nutame ja pilgutame silmi sama instinktiivselt kui kanad. Me kasutame õppimist ainult nende uute asjade puhul, mis me oleme loomainstinktidetele juurde poonud: näiteks lugemine, auto juhtimine, pangatehingute tegemine ja poes käimine. "Teadvuse peamine ülesanne," kirjutab Baldwin, "on võimaldada [lapsel] selliste asjade õppimist, mida looduslik pärilikkus ei suuda edasi anda."

Ja sundides end midagi õppima, me asetame end valikukeskkonda, mis soodustab selle probleemi hilisemat instinktiivset lahendamist. Seega annab õppimine järk-järgult teed instinktile. Täpselt samamoodi, nagu ma väitsin 13. kromosoomile pühendatud peatükis, seadis piimakarjapidamise leiutamine organismi silmitsi laktoosi seedimatuse probleemiga. Esimene lahendus oli kultuuriline — valmistada juustu —, kuid hiljem

¹⁶²J. M. Baldwin. A new factor in evolution. — *American Naturalist* 30 (1896), lk 441–451, 536–553.

arendas organism välja kaasasündinud lahenduse, pikendades laktaasi tootmist täiskasvanuikka. Võimalik, et isegi kirjaoskus muutuks lõpuks kaasasündinuks, kui kirjaoskamatud inimesed oleksid piisavalt kaua reproduktiivselt ebasoodsamas olukorras. Et loodusliku valiku protsess seisneb keskkonnast kasuliku informatsiooni tõmbamises ja selle geenidesse kodeerimises, siis võib inimgenoomi teatud mõttes vaadata kui neli miljardit aastat völdanud õpingute tulemust.

Siiski tuleb ette piir, millest alates ei ole asjade kaasasündinuks tegemine enam kasulik. Kõneldava keele puhul, milles meil on tugev, ent paindlik instinkt, oleks ilmselgelt hullumeelsus, kui looduslik valik otsustaks lõpuni minna ja muudaks isegi keele sõnavara instinktiivseks. Sellisel juhul oleks keel märksa paindumatum tööriist olnud: arvutit tähistava sõna puudumise tõttu tuleks meil seda kirjeldada kui "asja, mis mõtleb, kui te temaga suhtlete". Samamoodi on looduslik valik hoolitsenud selle eest (andestage see teleoloogiline kiirfraseoloogia), et rändlinnud oleksid varustatud tähenavigatsiooni süsteemiga, mis ei ole lõplikult komplekteeritud. Pöörpäevade ettenihkumise tõttu, mis vähehaaval muudab põhjasuunda, on eluliselt tähtis, et iga lindude põlvkond kalibreeriks oma tähekompassi õppimise abil ümber.

Baldwini efekt puudutab kultuurilise ja geneetilise evolutsiooni õrna tasakaalu. Nad ei ole vastandid, vaid partnerid, kes teineteist vastastikku mõjutavad, et jõuda parimate tulemusteni. Kotkas võib lubada endale seda luksust, et õpib oma ametit vanematelt, kohanemaks paremini ümbritsevate tingimustega; kägu seevastu peab kõik instinktile rajama, sest ta ei kohtu oma vanematega iial. Ta peab mõne tunni jooksul pärast munast koorumist oma kasuvennad ja -õed pesast välja tõukama; juba noorest peast õigesse Aafrika osasse rändama, ilma et ükski vanem teda juhendaks; avastama viisi, kuidas leida ja süüa röövikuid; järgmisel kevadel sünnipaika tagasi pöörduma; endale paaritumiskaaslase hankima; sobiva peremeeslinnu pesa otsima — kõike seda rea instinktiivsete käitumiste abil, millega puhuti kaasneb ettevaatlik õppimine kogemusest.

Nii nagu me alahindame seda, mil määral inimese aju toetub instinktidele, alahindame enamasti ka seda, mil määral on teised loomad võimelised õppima. Näiteks on tõestatud, et kimalane õpib väga palju kogemustest selles osas, kuidas korjata nektarit eri tüüpi õitelt. Olles omandanud vilumuse üht tüüpi õitelt,

on ta teistel enne mõningast harjutamist saamatu; kui ta on aga ükskord selgeks saanud, kuidas talitada näiteks käokinga puhul, saab ta paremini hakkama ka teiste samakujuliste õitega, näiteks kuuskjalaga — tõestades sellega, et on teinud midagi enamat kui jätnud meelde ainult üksikud õied: ta on üldistamise abil tuletanud mõned abstraktsed põhimõtted.

Teine kuulus loomade õppimise näide käib samavõrra lihtsa olendi, tähtteo kohta. Põlastusväärsemat algelist looma on raske ette kujutada. Ta on laisk, väike, lihtne ja hääletu. Tal on tibatilluke aju ning ta elab kadestamisväärselt neuroosivaba elu, mis koosneb söömisest ja soojätkamisest. Ta ei ole võimeline ringi liikuma, suhtlema, lendama ega mõtlema. Ta lihtsalt eksisteerib. Võrreldes näiteks kão või isegi kimalasega on tema elu primitiivsuse tipp. Kui vastab tõele arvamus, et lihtsad loomad kasutavad instinkte ja keerukad õpivad, siis ei ole tähtteol mingit vajadust õppida.

Ja ometi suudab ta õppida. Kui suunata veejuga tema lõpustele, tõmbab ta need sisse. Ent kui kasta lõpuseid veejoaga korduvalt, siis nende sissetõmbamine vähehaaval lakkab. Tähttigu lõpetab reageerimise nähtusele, milles ta tunneb nüüd ära valehäire. Ta "kohaneb". Muidugi ei ole see diferentsiaalravutuse selgeõppimine, aga õppimine sellegipoolest. Ja überpöörduvalt: kui anda tähtteole enne veejoa suunamist lõpustele ühekordne elektrilöök, õpib ta lõpuseid tavalisest veelgi kaugemale sisse tõmbama — nähtus, mida nimetatakse sensibilisatsiooniks. Samuti võib tähtteol — sarnaselt Pavlovi kuulsaate koertega — esile kutsuda tingitud refleksi, mille tagajärjel ta tõmbab lõpused sisse isegi väga õrna veejoa peale, kui sellega kaasneb elektrilöök: pärast seda järgneb lõpuste kiire sissetõmbamine ainuüksi õrna veejoa puudutusele, millest tavaliselt ei piisa, et tähttigu oma lõpused sisse tõmbaks. Teisisõnu, tähtteole on jõukohased samasugused õppimisviisid nagu koerale või inimesele: kohanemine, sensibilisatsioon ja assotsiatiivne õppimine. Ja ometi ei kasuta ta isegi oma aju. Need refleksid ja õppimine, mis neid muudab, leiavad aset abdominaalganglionis, väikeses närviolluses, mis asub selle limase looma kõhus.

Nende eksperimentide läbiviijal Eric Kandelil olid teised motiivid kui tähttigude kiusamine. Ta tahtis mõista alusmehhanisme, mille abil õppimine aset leiab. Mis on õppimine? Millised muutused toimuvad närvirakkudes, kui aju (või abdominaalganglion) omandab uue harjumuse või käitumusliku muu-

tuse? Kesknärvisüsteem koosneb paljudest närvirakkudest, mida mööda rändavad elektrilised signaalid, ja sünapsidest, mis on närvirakkude ühenduskohad. Kui elektriline närvisignaal jõuab sünapsini, peab ta üle minema keemiliseks signaaliks — sarnaselt rongireisijaga, kes astub väina ületamiseks praamile —, enne kui saab jätkata oma elektrilist teekonda. Kandelil tähelepanu keskendus kiiresti neile neuronite vahelistele sünapsidele. Õppimine näib seisnevat nende omaduste muutumises. Seega kui tähttigu kohaneb valehäirega, siis vastuvõtva, sensoorse neuroni ja lõpuseid liigutava neuroni vaheline sünaps mingil viisil nõrgeneb. Ja vastupidi, kui tähttigu muudetakse ärritaja suhtes tundlikumaks, siis sünaps tugevneb. Suurt leidlikkust ilmutades peilisid Kandel ja ta kolleegid vähehaaval välja ühe konkreetse molekuli tähtteo ajus, millel on keskne roll sünapside nõrgenemises või tugevnemises. Seda molekuli nimetatakse tsükliliseks AMP-ks.

Kandel ja ta kolleegid avastasid terve keemiliste muutuste kaskaadi, mis kõik keskendusid tsüklilise AMP ümber. Jättes tähelepanuta nende õiged nimed, kujutlegem rühma kemikaale nimetustega A, B, C jne:

A valmistab B,
mis aktiveerib C,
mis avab kanali nimetusega D,
mistõttu rakku saab siseneda rohkem E-d,
mis pikendab F-i vallandamist,
mis on neuromediaator, mis toimetab signaali üle sünapsi järgmisesse neuronisse.

Juhtumisi aktiveerib C ka valgu nimetusega CREB, muutes selle kuju. Loomad, kellel see CREB-i aktiveeritud vorm puudub, on küll võimelised asju õppima, kuid ei suuda neid meeles pidada kauem kui umbes tund aega. See on tingitud sellest, et aktiveeritud CREB hakkab geene sisse lülitama ja ühes sellega muutma sünapsi kuju ning funktsiooni. Sel viisil üles äratatud geene nimetatakse CRE-geenideks, mis on lühend sõnadest *cyclic-AMP response elements*.* Kui ma veel üksikasjalikumaks läheksin, pele-

*Tsüklilise AMP vastuselemendid (ingl. k). *Tlk.*

taksin teid kindlasti esimese ettejuhtuva põnevusromaani juurde, kuid pidage veel vastu, kohe läheb uuesti lihtsamaks.¹⁶³

Õigupoolest nii lihtsaks, et on aeg kohtuda *dunce'* iga.* *Dunce* on mutantne äädikakärbes, kes ei ole võimeline ära õppima, et teatud lõhnale järgneb alati elektrilööök. 1970. aastatel avastatuna oli ta esimene tervest reast "õppimismutantidest", kes avastati sel teel, et kiiritatud kärbestele anti lihtsaid õpiülesandeid ja aretustööd jätkati nendega, kes ei saanud ülesannetega hakkama. Peagi järgnesid teised mutandid nimetusega *cabbage*, *amnesiac*, *rutabaga*, *radish* ja *turnip*.** (Veel kord: äädikakärbes-geneetikutel on palju vabamad käed geenidele nimede andmisel kui nende inimese-geneetikutest kolleegidel.) Kokku on praeguseks kärbestel leitud seitseteist õppimismutatsiooni. Innustatuna Kandelil vägitagudest tähttigudega, asus Tim Tully Cold Spring Harbori laboris uurima, mis neil muteerunud kärbestel täpsemalt viga on. Tully ja Kandelil heameeleks olid kõik neis mutantides "rikki" läinud geenid seotud tsüklilise AMP valmistamise või sellele reageerimisega.¹⁶⁴

Seepeale arutles Tully, et kui ta suutis kärbeste õppimisvõime hävitada, siis suudab ta seda ka muuta või edendada. Eemaldades CREB-valgu geeni, lõi ta kärbse, kes oli võimeline õppima, kuid mitte mäletama, et on õppinud — õppetund hajus peagi ta mälust. Varsti aretas ta kärbeste tüve, kes õppisid nii kiiresti, et said asjast aru juba esimese õppetunni järel, samas kui teistel kärbestel kulub kümme tundi, õppimaks kartma teatud lõhna, millele vältimatult järgnes elektrilööök. Tully kirjelduse kohaselt oli neil kärbestel fotograafiline mälu; nad ei olnud kaugeltki taibukad, vaid tegid kohutavalt kaugeleulatuvaid ja ülemääraseid üldistusi, nagu inimene, kes peab liiga tähendusrikkaks tõsiasja, et tema rattaõnnetuse ajal pais-tis päike, ja keeldub edaspidi päikešepaistelisel päevadel rattaga sõitmast. (Suured mäluvirtuuosid, nagu näiteks kuulus venelane

¹⁶³S. Schacher, V. F. Castelluci, E. R. Kandel. cAMP evokes long-term facilitation in *Aplysia* neurons that requires new protein synthesis. — *Science* 240 (1988), lk 1667–1669.

*Tohman, puupea (ingl. k). *Tlk*.

**Kapsas, mäluta olend, kaalikas, redis ja naeris (ingl. k). *Tlk*.

¹⁶⁴C. H. Bailey, D. Bartsch, E. R. Kandel. Towards a molecular definition of long-term memory storage. — *Proceedings of the National Academy of Sciences of the USA* 93 (1996), lk 12445–12452.

Šeraševski, kogeivad täpselt sama probleemi. Nad tuubivad endale pähe nii palju tühja-tähja, et ei näe enam puude taga metsa. Intelligentsus nõuab mõistlikus vahekorras nii meelespidamist kui unustamist. Mind on sageli üllatanud fakt, et mulle "meenub" vaevata — s.t ma tunnen ära —, et olen mingit konkreetset teksti varem lugenud või mingit raadiosaadet kuulnud, ja ometi ei oleks ma olnud suuteline neid kumbagi taasesitama: mälu on mingil moel mu teadvuse eest peidus. Võib arvata, et mäluvirtuooside peas ei ole see nii sügaval peidus.)¹⁶⁵

Tully usub, et CREB-il on võtmeroll õppimis- ja mälu mehhanismides, et ta on omamoodi juhtgeen, mis lülitab sisse teised geenid. Nii on püüd mõista õppimist muutunud lõppkokkuvõttes ikkagi geneetiliseks püüdluseks. Avastus, kuidas õppida, selmet käituda instinktiivselt, ei ole meid kaugeltki päästnud geenide türannia käest; me oleme lihtsalt taibanud, et kindlaim viis mõista õppimist on mõista geene ja nende produkte, mis teevad õppimise võimalikuks.

Ei tohiks enam olla üllatav teada saada, et CREB ei piirdu ainult kärbest ja tähttigudega. Peaaegu seesama geen on olemas ka hiirtel ja juba on loodud ka mutanthiired, kellel on hiire CREB-geen rivist välja viidud. Ettearvatult ei ole nad võimelised lahendama lihtsaid õpiülesandeid, näiteks meelde jätma, kus asub nende ujumisebasseinis peidetud veaalune platvorm (see on hiirte õppimiseksperimentide üldlevinud piinamisvõte), ega seda, mis suguseid toite on ohutu süüa. Hiirte mälu on võimalik ajutiselt välja lülitada, süstides nende ajju CREB-geeni "antisenssi" ehk vastandit — see vaigistab mõneks ajaks selle geeni. Ja samamoodi on nad superõppijad, kui nende CREB-geen on eriti aktiivne.¹⁶⁶

Hiirtest inimesteni on ainult väike evolutsiooniline kukesamm. Ka meil inimestel on oma CREB-geen. Inimese CREB-geen ise on 2. kromosoomil, kuid selle eluliselt tähtis liitlane, mis aitab CREB-il oma tööd teha, nimetusega CREBBP, asub just siin

¹⁶⁵T. Tully, T. Preat, S. C. Boynton, M. Del Vecchio. Genetic dissection of consolidated memory in *Drosophila*. — *Cell* 79 (1994), lk 39–47; J. Dubnau, T. Tully. Gene discovery in *Drosophila*: New insights for learning and memory. — *Annual Review of Neuroscience* 21 (1998), lk 407–444.

¹⁶⁶A. J. Silva, A. M. Smith, K. P. Giese. Gene targeting and the biology of learning and memory. — *Annual Review of Genetics* 31 (1997), lk 527–546.

16. kromosoomil. Koos ühe teise "õppimisgeeniga", mida nimetatakse alfa-integriiniks ja mis samuti asub 16. kromosoomil, annab see mulle (küll viletsavõitu) ettekäände pühendada see peatükk õppimisele.

Äädikakärbestel näib tsüklilise AMP süsteem olevat eriti aktiivne ajuosades, mida nimetatakse seenkehadeks — need on äädikakärbe ajus olevate neuronite kübarseenekujulised väljakasvud. Kui äädikakärbe ajus ei ole seenkehasid, siis on ta üldjuhul võimetu ära õppima seost mingi lõhna ja elektrilöögi vahel. Tundub, et CREB ja tsükliline AMP teevad oma tööd just nendes seenkehades. Kuidas täpselt, on alles nüüd hakanud selgeks saama. Otsides süstemaatiliselt teisi õppimisvõimetuid ja mäluta mutantseid kärbeid, tulid Ronald Davis, Michael Grote-wiel ja nende kolleegid Houstonis lagedale ühe teistsuguse mutantse kärbsega, kellele nad panid nimeks *volado*. (Nagu nad lah-kelt seletasid, on "*volado*" Tšiilis kasutatav kõnekeelne väljend, mis tähendab midagi "hajameelse" ja "unustava" sarnast ning mida kasutatakse peamiselt professorite kohta.) Nagu *dunce*-, *cabbage*- ja *rutabaga*-kärbestel, on ka *volado*-kärbestel õppimisega suuri raskusi. Kuid näib, et erinevalt nondest geenidest ei ole *volado*'l midagi pistmist CREB-i või tsüklilise AMP-ga. See on retsept, mille järgi valmistatakse üht osa alfa-integriini nimelisest valgust, mis avaldub seenkehades ja millel näib olevat teatud roll rakkude kokkusidumises.

Kontrollimaks, et tegu ei ole "söömis-pulgakese" geeniga (vt 11. kromosoomile pühendatud peatükki), millel on peale mälu muutmise palju teisigi mõjusid, tegid Houstoni teadlased midagi üsna kavalat. Nad võtsid mõned kärbsed, kellel oli *volado*-geen rivist välja löödud, ja sisestasid neisse uue koopia, mille külge oli kinnitatud "kuumašoki" geen — geen, mis lülitub sisse ainult siis, kui seda kiiresti kuumutada. Nad olid need kaks hoolikalt sel viisil üles ehitanud, et *volado*-geen töötas ainult siis, kui kuumašoki geen oli sisse lülitatud. Jahedatel temperatuuridel ei suutnud kärbsed õppida. Kolm tundi pärast kuumašokki muutusid nad aga ootamatult headeks õppijateks. Mõni tund hiljem, kui kuumašokk oli minevikku jäänud, kaotasid nad õppi-misvõime taas. See tähendab, et *volado*'t on vaja just nimelt õppi-

mishetkel; ta ei ole lihtsalt üks geen, mida vajatakse õppimisega tegelevate struktuuride ülesehitamiseks.¹⁶⁷

Asjaolu, et *volado*-geeni ülesanne on valmistada valku, mis seob rakud kokku, viitab põnevale võimalusele, et mälu seisneb sõna otseses mõttes neuronitevaheliste seoste tihenemises. Kui te õpite midagi, siis te muudate oma aju füüsilist võrgustikku, luues uued, tihedad seosed sinna, kus need enne puudusid või olid nõrgemad. Ma võin peaaegu nõustuda, et õppimine ja mälu selles seisnebki, kuid mul on väga raske ette kujutada, kuidas saab sõna "volado" tähenduse mäletamine seisneda mingites tugevnenud sünaptilistes seostes mõnede väheste närvirakkude vahel. See käib ilmselgelt üle mõistuse. Vähe sellest, et probleemi viimine molekulaarsele tasemele ei ole selle mõistatuslikkust vähendanud; ma tunnen, et teadlased on seadnud minu ette veel ühe, uue ja intrigeeriva mõistatuse — ma pean püüdma ette kujutada, et närvirakkude vahelised seosed ei ole mitte ainult mälumehhanismi alus, vaid nad ise *ongi* mälu. See on vähemalt niisama põnev mõistatus kui kvantfüüsika ja tublisti põnevam kui Ouija lauad* ja lendavad taldrikud.

Süvenegem pisut põhjalikumalt sellesse mõistatusse. *Volado* avastamine vihjab hüpoteesile, et integriinidel on õppimises ja mälus keskne koht, kuid selliseid vihjeid on olnud ka varem. 1990. aastaks oli juba teada, et integriine pärssiv uimasti võib mõjutada mälu. Täpsemalt sekkub selline uimasti protsessi, mida nimetatakse pikaajaliseks võimendamiseks (LTP)** ja mis näib olevat mälu tekkes üks võtmesündmusi. Sügaval ajupõhjas asub struktuur nimetusega hipokampus (kreeka keeles merihobu) ja üks osa hipokampusel kannab nime Amoni sarv (Egiptuse jumala järgi, keda seostati jääraga ja kelle Aleksander Suur hiljem, pärast oma salapärasel külaskäiku Siva oaasi Liibüas, endale "isaks" võttis). Amoni sarves on muuhulgas suur hulk "püramidaalseid" neuroneid (pange tähele Egiptuse teema

¹⁶⁷R. L. Davis. Mushroom bodies and *Drosophila* learning. — *Neuron* 11 (1993), lk 1–14; M. S. Grotewiel, C. D. O. Beck, K. H. Wu, X.-R. Zhu, R. L. Davis. Integrin-mediated short-term memory in *Drosophila*. — *Nature* 391 (1998), lk 455–460.

*Laud, mis on mõeldud vaimudega suhtlemiseks ja millele on tavaliselt kirjutatud tähestik, arvud 0–9 ning sõnad "jah" ja "ei". Nimetus tuleneb sõnast "jah" prantsuse ja saksa keeles (vastavalt *oui* ja *ja*). *Tlk.*

***Long-term potentiation* (ingl. k). *Tlk.*

jätikumist), mis koguvad kokku teiste, sensoorsete neuronite sisendsignaale. Püramidaalset neuronit on raske "käivitada", ent kui kaks sisendsignaali saabub korraga, siis saavad nad ühisel jõul sellega hakkama. Olles kord käivitatud, on teda edaspidi palju lihtsam käivitada, kuid ainult ühe poolt kahest sisendsignaalist, mis ta algselt käivitas, ja mitte mingi muu sisendsignaali poolt. Püramiidi nägemine ja sõna "Egiptus" kuulmine võivad seega üheskoos käivitada püramidaalse neuroni, luues nende kahe vahel assotsiatiivse mäluseose, kuid mõte merihobule, ehkki ka see võib olla seotud sama püramidaalse rakuga, ei "võimendu" samal moel, sest ei langenud ajalisel eelmistega kokku. See on näide pikaajalisest võimendumisest. Kui te peate — tugevalt lihtsustades — püramidaalset rakku Egiptuse mäletamiseks, siis on seda nüüd võimalik käivitada selle sõna või selle pildi abil, ent mitte merihobu abil.

Pikaajaline võimendamine nagu tähtteo õppiminegi sõltub täielikult sünapside, käesoleval juhul sisendrakkude ja püramidaalsete rakkude vaheliste sünapside omaduste muutumisest. Selle muutumisega on peaaegu kindlasti seotud ka integriinid. Kummalisel kombel ei mõjuta integriinide allasurumine kuidagi pikaajalise võimendatuse teket, vaid üksnes selle püsimist. Ilmselt on integriine vaja selleks, et sünapse sõna otseses mõttes tihedalt koos hoida.

Mõni hetk tagasi andsin ma kergekäeliselt mõista, et püramidaalsed rakud võivadki olla mälu ise. See on rumalus. Teie lapsepõlvemälestused ei paikne üldse hipokampuses, vaid uues ajukoos (neokorteksis). Hipokampuses ja selle lähedal paikneb hoopis uue pikaajalise mälupildi moodustamise mehhanism. Võib arvata, et püramidaalsed rakud toimetavad selle äsja moodustunud mälupildi mingil moel sinna, kus ta hakkab paiknema. Me teame seda tänu kahele tähelepanuväärsele ja õnnetule noormehele, kellega 1950. aastatel juhtusid ebaharilikud õnnetused. Esimesel, keda tuntakse teaduskirjanduses initialsidena H.M. all, eemaldati osa ajust, et vältida jalgrattaõnnetuse tagajärjel tekkinud langetõvehoogusid. Teine, tuntud kui N.A., oli õhujõudude radaritehnik, kes oli ühel päeval istunud maha mingit mudelit meisterdama. Ta juhtus ümber pöörama just hetkel, mil tema kolleeg, kes mängis parasjagu miniatuurse vehklemismõõgaga, tegi torke, ning mõök tungis läbi N.A. ninasõorme aju.

Mõlemad mehed kannatavad praegusajani kohutava mälukaotuse all. Nad mäletavad üsna selgesti oma lapsepõlvesünd-

musi ja ka seda, mis juhtus edasi, kuni ajani, mil nende õnnetusteni jäi mõni aasta. Nad suudavad lühikeseks ajaks meelde jätta jooksvaid sündmusi, eeldusel, et neid ei segata, enne kui neil palutakse juhtunut meenutada. Kuid nad ei suuda luua uusi pikaajalisi mälu pilte. Nad ei ole võimelised ära tundma inimese nägu, kellega nad iga päev kohtuvad, ega selgeks õppima koduteed. Kui rääkida N.A. (kergekujulisemast) juhtumist, siis ei tunne ta mingit rõõmu televiisori vaatamisest, sest reklaami-pauside tõttu unustab ta ära, mis enne toimus.

H.M. on võimeline üsna hästi ära õppima uue töö ja säilitab selle tegemiseks vajalikud oskused, kuid ei suuda meeles pidada, et on seda õppinud — mis viitab sellele, et protseduurilised mälu pildid moodustuvad kusagil mujal kui fakte või sündmusi puudutavad "deklaratiivsed" mälu pildid. Seda lahusust kinnitab ka kolme noore inimese uuring, kellel kõigil oli tõsine amneesia faktide ja sündmuste osas, kuid kes olid, nagu selgus, suhteliselt väheses vaevaga lõpetanud kooli ning omandanud lugemis-, kirjutamis- ja teised oskused. Kõigil kolmel osutus hipokampus lähemal uurimisel ebatavaliselt väikeseks.¹⁶⁸

Kuid me ei pruugi piirduda ainult tõdemusega, et mälu pilte tehakse hipokampuses, vaid võime asja ka pisut täpsemalt vaadelda. Nii H.M.-le kui ka N.A.-le osaks saanud vigastused viitavad seosele kahe teise ajupiirkonna ja mälu moodustumise vahel: need on keskmine oimusagar, mis H.M.-il puudub, ja vaheaju, mis N.A.-l osalt puudub. Neist andmetest lähtudes on kõige tähtsamat mäluorganit otsivad neuroloogid selle asukohta järk-järgult täpsustanud ja jõudnud ühe peamise struktuuri, peririnaalse kooreni. Just siin töödeldakse nägemis-, kuulmis-, haistmis- või teistest piirkondadest saadetud informatsiooni ja muudetakse see — võimalik, et CREB-i abil — mälu piltideks. Seejärel saadetakse see informatsioon hipokampusesse ja sealt edasi ajutiseks talletamiseks vaheajju. Kui see arvatakse olevat väärt püsivat säilitamist, saadetakse ta pikaajalise mälu pildina tagasi neokorteksisse: see on see kummaline ja ootamatu hetk, mil teil ei ole enam vaja iga kord kellegi telefoninumbrit järele vaadata, vaid te suudate selle meelde tuletada. Näib tõenäoline,

¹⁶⁸F. Vargha-Khadem, D. G. Gadian, K. E. Watkins, A. Connelly, W. Van-Paesschen, M. Mishkin. Differential effects of early hippocampal pathology on episodic and semantic memory. — *Science* 277 (1997), lk 376–380.

et mälu piltide toimetamine keskmisest oimusagarast neokorteksisse toimub öösel une ajal: rottide ajus on selle sagara rakud öösiti väga aktiivsed.

Inimaju on tunduvalt muljetavaldavam masin kui genoom. Kui teile meeldivad kvantitatiivsed näitajad, siis on tal triljoneid sünapse miljardite lämmastikaluste asemel ning mikrogrammide asemel kaalub ta kilogramme. Kui te eelistate geomeetriat, siis on ta kolmemõõtmeline analoogmasin, mitte kahemõõtmeline digitaalmasin. Kui teile meeldib termodünaamika, siis toodab ta töötades suurel hulgal soojust, nagu auruvedur. Biokeemikate rõõmuks vajab ta tuhandeid erisuguseid valke, neuromediaatoroid ja teisi kemikaale, mitte kõigest nelja DNA nukleotiidi. Kärsitute meeleheaks muutub ta sõna otseses mõttes teie pilgu all, sedamööda kuidas sünapside teisenemine loob selgeksõpitud mälu pilte, samas kui genoom muutub aeglasemalt kui jääliustik. Vaba tahte armastajate rõõmuks on selle elundi korraliku funktsioneerimise elutähtsaks eelduseks, et aednik nimega "kogemus" meie aju närvivõrke halastamatult pügaks, samas kui genoomid avaldavad oma sõnumi ettemääratud viisil ja võrdlemisi jäigalt. Tundub, nagu oleks teadlik, tahtest määratud elu igas mõttes eelistatum kui masinlik, geenidest määratud elu. Ent nagu taipas James Mark Baldwin ja nagu mõistavad tänapäeva tehisintellekti aktivistid, ei vasta selline kaksikjaotus tegelikkusele. Aju on loodud geenide poolt. Ta saab olla ainult nii hea, kui on tema kaasasündinud ehituskava. Ka see tõik ise, et ta on masin, millele on ette nähtud kogemuse mõjul muutuda, on kirjutatud geenidesse. Millisel mõistatuslikul moel — see on üks tänapäeva bioloogia suurimaid väljakutseid. Kuid selles, et inimese aju on kõige hiilgavam monument geenide võimekusele, ei ole kahtlust. Suure juhi tunnus on see, et ta teab, millal oma volitused edasi delegeerida. Genoom teadis, millal seda teha.

Märkus

Õppimismehhanismide geneetikat käsitlevaid häid populaarteaduslikke raamatuid ei ole. Hea õpik on M. F. Beari, B. W. Connors ja M. A. Paradiso *Neuroscience: Exploring the brain* (Williams and Wilkins, 1996).

17. KROMOSOOM: SURM

Dulce et decorum est pro patria mori

(Sulnis ja kuulsusriikas on surra isamaa eest)

Horatius

Vana vale

Wilfred Owen

Kui õppimine on uute seoste moodustamine ajurakkude vahel, siis tähendab see ka vanade seoste kadumist. Aju sünnib kaugelt liiga paljude rakkudevaheliste seostega; paljud neist tema arengu käigus kaovad. Näiteks tulevad alguses ajukoore nägemispiirkonna mõlemasse poolde kummastki silmast pärit pooled signaalid. Alles pärast üsna radikaalset kääritööd muutub see nii, et üks ajulõik saab paremast silmast tulevad signaalid ja teine ajulõik vasakust silmast tulevad signaalid. Kogemuse sunnil tarbetud seosed närbumvad ja sellega muutub aju universaalsest masinast täppisaparaadiks. Nagu skulptor, kes täksib kildhaaval marmorit, et leida selle seest inimkuju, nii eemaldab ka keskkond üleliigsed neuronid, et muuta aju osavamaks ja vahedamaks. Pimedatel või alaliselt kinniseotud silmadega noortel imetajatel sellist sortimist ei toimu.

Kuid närvisüsteemi närbumine tähendab midagi enam kui ainult sünaptiliste seoste kadumist. See tähendab ka tervete rakkude surma. *Ced-9*-nimelise geeni vigase variandiga hiir ei ole võimeline korralikult arenema, sest tarbetud rakud tema ajus ei täida oma kohust ega sure. Selle tulemusena kujuneb hiirel korratu ja ülekoormatud aju, mis ei tee oma tööd. Rahvatarkus armastab tsiteerida sünget (kuid mõttetut) statistikat, mille kohaselt me kaotame iga päev miljon ajurakku. Nooruses ja isegi emaüas me kaotame ajurakke tõepoolest kiires tempos. Kui see teisiti oleks, ei oleks me üldse kunagi võimelised mõtlema.¹⁶⁹

Taganttorgituna *ced-9*-sugustest geenidest sooritavad tarbetud rakud massilise enesetapu (teised *ced*-geenid põhjustavad enesetappe organismi teistes kudedes). Surevad rakud järgivad

¹⁶⁹R. Hakem *et al.* Differential requirement for caspase 9 in apoptotic pathways *in vivo*. — *Cell* 94 (1998), lk 339–352.

kuulekalt ja täpselt ettenähtud protseduureegleid. Mikroskoopilise ümarussi kasvav loode koosneb lõpuks 1090 rakust, kuid täpselt 131 neist tapab end arengu käigus, nii et täiskasvanud ussi organismi jääb 959 raku. Tundub, nagu ohverdaksid nad end organismi üldiseks hüvanguks. "*Dulce et decorum est pro corpore mori*" hüüavad nad ja langevad kangelaslikult, nagu Verduni all kaevikust väljahüppavad sõdurid või töomesilased, kes nõelavad enesetapjalikult sissetungijat. Analoogia ei ole sugugi ainult näiline. Keharakkude omavahelised suhted on tõepoolest väga sarnased mesilaste omavaheliste suhetega tarus. Teie rakkude eellased olid kunagi iseseisvad entiteedid ja nende evolutsiooniline "otsus" hakata koostööd tegema, umbes 600 miljonit aastat tagasi, vastas peaaegu täpselt ühiseluliste putukate poolt tõenäoliselt viiskümmend miljonit aastat tagasi vastu võetud sama sisuga otsusele hakata organismi tasemel koostööd tegema: geneetiliselt lähedased sugulased avastasid, et võivad paljuneda efektiivsemalt, kui üks teeb seda teiste eest, ja nii loovutasid nad selle ülesande sugurakkudele (rakkude puhul) või mesilasemale (mesilaste puhul).¹⁷⁰

See analoogia on nii hea, et evolutsioonibioloogid on hakanud mõistma, et koostöövaim ainult niikaugemale lähebki. Sarnaselt sõduritega, kes tõtsid Verduni all aeg-ajalt üldise hüve vastu mässu, on ka töomesilased võimelised iseseisvalt paljunema, kui neile selleks võimalus anda; ainult teiste töomesilaste valvsus takistab neil seda tegemast. Mesilasema otab nende teiste töomesilaste lojaalsuse endale (ja mitte nende õdedest töomesilastele) sellega, et paaritub paljude isastega, hoolitsetes nii selle eest, et enamik töomesilasi oleks üksteisele ainult poolõed ja omaksid seetõttu vähe geneetilisi ühishuvisid. Sama lugu on rakkudega organismis. Mäss on pidev probleem. Rakkud unustavad lakkamatult oma patriootilise kohuse, mis seisneb sugurakkude teenimises, ja asuvad iseennast paljundama. Lõppude lõpuks põlvneb iga rakk pikast paljunevate rakkude reast; lõpetada jagunemine terveks põlvkonnaks käib risti vastu nende loomusele. Ja nii leidub iga päev igas koes mõni rakk, mis astub rivist välja ning hakkab uuesti jagunema, justkui suutmata vastu seista geenide ürgsele kutsele neid paljundada. Kui

¹⁷⁰M. Ridley. *The origins of virtue*. London: Viking, 1996 (eesti keeles: *Vooruse lätted*. Tallinn: Tänapäev, 2002); M. Raff. Cell suicide for beginners. — *Nature* 396 (1998), lk 119–122.

sellist raku ei suudeta peatada, siis me nimetame tulemust vähkkasvajaks.

Kuid tavaliselt ta suudetakse peatada. Kasvajalike mässude probleem on nii vana, et suure kehaga loomade kõik rakud on varustatud keeruka lülitireaga, mis on mõeldud viima raku enesetapuni, kui too peaks avastama, et on muutumas kasvajaklikuks. Kõige kuulsam ja tähtsam neist lülititest ning tegelikult võib-olla kõige diskuteeritum inimeen üldse alates tema avastamisest 1979. a on *TP53*, mis asub 17. kromosoomi lühemal õlal. See peatükk jutustab tähelepanuväärse loo vähist ühe geeni silmade läbi, mille peamine ülesanne on seda ära hoida.

Kui Richard Nixon 1971. aastal vähile sõja kuulutas, ei teadnud teadlased sedagi, mida nende vaenlane endast kujutab, peale üldtuntu tõsiasja, et see on koe ülemäärane kasvamine. Oli selge, et enamjaolt ei ole vähk ei nakkuslik ega pärilik. Tavateadmise kohaselt ei olnud vähk üldse mingi üks konkreetne haigusvorm, vaid terve kogum mitmesuguseid häireid, mille on esile kutsunud suur hulk — enamasti väliseid — põhjusi. Korstnapühkijad "said" kivisöetõrvast munandikotivähi; röntgenoloogid ja Hiroshima plahvatuse üleelajad tabas kiirguse tõttu leukeemia; suitsetajad "said" sigaretisuitsust kopsuvähi ja laevatehaste töölised sama tõve asbestikiududest. Midagi ühist ei pruukinud neil olla, ent kui oli, siis kuulus ilmselt sinna hulka ka immuunsüsteemi suutmatust kasvajaid alla suruda. Selline oli tava-teadmise asjast.

Ent juba hakkasid kaks konkureerivat uurimissuunda probleemile uut valgust heitma, mis tõi hiljem endaga kaasa revolutsiooni vähi mõistmises. Esiteks avastas Bruce Ames 1960. aastatel Kalifornias, et paljudel vähki põhjustavatel kemikaalidel ja kiirgustel, näiteks kivisöetõrval ja röntgenikiirte, on üks oluline ühisjoon: nad saavad väga hästi hakkama DNA kahjustamisega. Ames nägi vilksamisi võimalust, et vähk on geenide haigus.

Teine läbimurre oli alguse saanud palju varem. 1909. a oli Peyton Rous tõestanud, et sarkoomiks nimetatava kasvajaga kana võib haiguse tervele kanale edasi anda. Üldiselt vaadati tema tööst mööda, sest kasvajate nakkuslikkuse kohta näis olevat nii vähe tõendeid. Ent 1960. aastatel avastati terve rodu loomade kasvavaviirusi ehk onkoviirusi, alustades Rousi sarkoomi viirusest endast. Kaheksakümne kuue aastase anti Rousile lõpuks Nobeli preemia, tunnustamaks tema teaduslikku ettenägelikkust. Peagi järgnesid inimese onkoviirused ja sai selgeks, et terved kas-

vajate klassid, nagu näiteks emakakaelavähk, on tõepoolest osalt põhjustatud viirusnakkusest.¹⁷¹

Kui Rousi sarkoomi viirus geenisekveneerijast läbi lasti, selgus, et see sisaldab spetsiaalset, kasvajat esile kutsuvat geeni, mida praegu tuntakse *src* nime all. Peagi tuli ilmsiks, et ka teistes onkoviirustes on niisugused "onkogeenid". Sarnaselt Amesiga hakkasid viroloogid taipama, et vähk on geenide haigus. 1975. aastal pööras vähiuurijate maailma pea peale avastus, et *src* ei olegi üldse viirusegeen. See on geen, mis on olemas meil kõigil, kanadel, hiirtel ja ka inimestel. Rousi sarkoomi viirus oli onkogeeni mõnelt oma peremehelt varastanud.

Traditsioonitruumad teadlased tõrkusid tunnistamast, et vähk on geneetiline haigus: lõppude lõpuks ei ole vähk peale mõnede harvade erandite päritav. Paraku nad unustasid, et geenid ei piirdu ainult sugurakuliiniga; nad funktsioneerivad organismi eluajal ka kõikides teistes elundites. Geneetiline haigus organismi mingis elundis, kuigi mitte reproduktiivsetes rakkudes, võib ikkagi olla geneetiline haigus. 1979. aastaks oli vähilaadse kasvu esilekutsumiseks hiire rakkudes kasutatud kolmest eri liiki kasvajast võetud DNA-d ja sellega tõestatud, et ka geenid üksi võivad vähki põhjustada.

(Järgneb)

¹⁷¹W. Cookson. *The gene hunters: Adventures in the genome jungle*. London: Aurum Press, 1994.

AKADEEMIA TELLIMINE

Lugupeetud lugejad,

ajakirja *AKADEEMIA* on võimalik nüüd tellida

• mugava otsekorralduslepinguga e-pangas või pangakontoris — selle vormistamiseks tuleb toimetusest küsida endale isiklik viitenumber (tel. 07423050 või e-post akadeemia@akad.ee)

Peale selle on tellimust võimalik vormistada

- Eesti Posti sideettevõtetes
- AS Expresspost tellimiskeskuse vahendusel: tasuta tel. 08002444, tel. 06662535, E–R kl 8–20, L kl 8–13. või internetiaadressil www.tellimine.ee
- Oü Kirilind vahendusel: tel. 06408597, faks 06408598, e-post kirilind@estpak.ee või internetiaadressil www.kirilind.ee

Akadeemia ilmub 12 korda aastas.

Kuutellimus maksab 27 krooni, aastatellimus 324 krooni.

Välismaale tellides lisandub postikulu.

Lähemat teavet saab toimetusest, tel. 07423050

või e-post akadeemia@akad.ee.

Toimetuses on müügil ka *Akadeemia* vanemad numbrid.

CONTENTS

The NATO-discourse of the Estonian foreign policy makers 1998–2001*	<i>Maria Mälksoo</i>	2251
Legal consequences of the Molotov-Ribbentrop-Pact for the Baltic states: On the obligation “to overcome the problems inherited from the past”. II	<i>Dietrich A. Loeber</i>	2280
The world I come from: Memoirs. I	<i>Harald Keres</i>	2308
Karl Leichter and the beginnings of Estonian musicology	<i>Maris Männik-Kirme</i>	2331
The fundamentals of the development of Estonian musical culture [1935]		2349
The children of revolution	<i>Mart Kivastik</i>	2357
Two men are more than two men	<i>Peeter Olesk</i>	2361
Ayer, Berman, Berkeley, and emotive meaning* ..	<i>Roomet Jakapi</i>	2365
Metaphoricality of the language of religion. II*	<i>Thomas Andreas Pöder</i>	2387
Who’s afraid of Virginia Woolf?	<i>Jüri Allik</i>	2408
Review: Searching for the victims of the German occupation. <i>Eesti rahvastikukaotused II/1. Saksa okupatsioon 1941–1944. Hukatud ja vangistuses hukkunud</i> . Koostanud Indrek Paavle. (ORURKi väljaanne nr 17.) Tartu, 2002. 316 lk.	<i>Vello Helk</i>	2423
Abstracts		2430
Genome: The autobiography of a species in 23 chapters. VIII ...	<i>Matt Ridley</i>	2439

* Peer-reviewed articles.

AKADEEMIA

Tellimise indeks 78163

LUGUPEETUD LUGEJAD!

AKADEEMIA

tellimine 2003. aastaks on 324 krooni (12 numbrit aastas).

Üksiknumber maksab 36 krooni.

Võimalik on ka kultuuriajakirjade kimpellimine.

Säästke raha!

Akadeemia+Vikerkaar = 409.- **Sääst 95.-**

Akadeemia+Looming = 434.- **Sääst 80.-**

Akadeemia+Keel ja Kirjandus = 404.- **Sääst 100.-**

Tellimisvõimaluste kohta vaadake ajakirja viimaselt leheküljelt.

Hind 36 krooni

9 770235 077719